

ТВОРИ
ІВАНА ПЕЧУЯ-ЛЕВІЦЬКОГО
Т. I.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01155547 (S)

2209/
1

УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО
XIV, I

ТВОРИ
ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВІЦЬКОГО

ТОМ ПЕРШИЙ.

КОШТОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“.

ЗАХОДОМ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

У ЛЬВОВІ, 1920.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

7р.

Друковано 5.000 примірників.

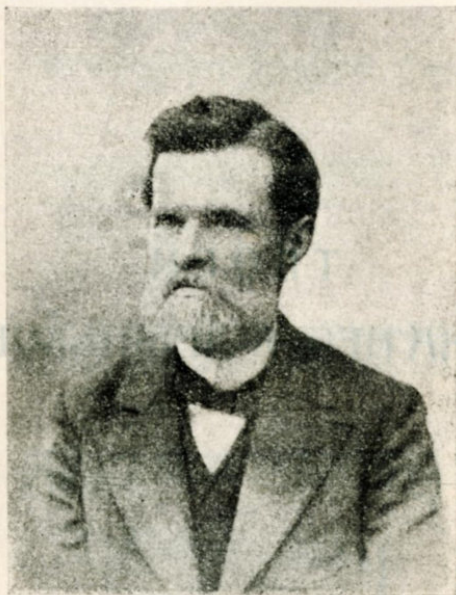
361рка "СЛОВНИК"

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 36120

30913/1

212

Т В О Р И
ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВІЦЬКОГО.

Генерал А. И. Сибирский

Іван Нечуй-Левіцький.

Родився 13. листопада 1838 року в містечку Стеблеві, канівського повіту, на Київщині, де його батько Семен, дід і прадід були священиками. Від 1847 року вчився в богуславській духовній школі, потім в духовній семінарії і в духовній Академії. В 1865 р. став учителем духовної семінарії, звідки при кінці того самого шкільного року, здавши екзамен на учителя гімназії, перейшов на службу до варшавського округу до каліської жіночої гімназії як учитель російської мови, історії й географії Росії та Польщі. По році перейшов як учитель тих самих предметів до сідлецької жіночої греко-унійської гімназії, де 6 літ сповняв обов'язки. Звідси перенісся 1873 р. до одеського наукового округу до кишинівської мужеської гімназії, де викладав російську і церковно-словянську мову та логіку. В 1885 р. заслаб на бесарабську пропасницю, довго хорував і вкінці мусів покинути службу та пішов на пенсію і від тоді жив у Києві з невеличкою вислуженою пенсією, віддавши цілком літературній праці. В 1905 р. наше громадянство прилюдно винагувало в Києві 35-літній ювілей його літературної діяльності. Помер нежонатим 2. цвітня 1918 р. і все своє майно записав на національні цілі. Похоронили його 4. цвітня 1918 р. на Байковій кладовищі в Києві коштом української держави.

Національну свідомість виніс з рідної хати. Його батько говорив проповіді українською мовою. В дома не говорили інакше, як по українськи, тим більше, що мати й до своєї смерті не вміла по московськи. Від батька чув оповідання з української минушини та надьковання над сумним сучасним

станом рідного краю, як Московщина нищить українську мову й національність, — а коли підріс, читав історію Маркевича й Бантин-Каменського та літопись Самовидця і Гребінчин альманах „Ластівка“, які були в бібліотеці його батька. Вже змалку придивлявся до народного життя і, товаришуючи спершу з сільськими дідьми-ровесниками а відтак на фериях заходячи до старших громадян в Стеблеві і в Білій Церкві, де проживала його сестра, навчився багато народних пісень і казок. В Академії прилучився до гурту студентів, які передбачували петербурзьку „Основу“ і горнулися до тодішнього молодого руху національного. Тоді вже повстала в нього думка писати до „Основи“ оповідання українською мовою, але сей журнал небагом перестав виходити.

На літературне поле вступає в 1868 р. За 50 літ написав він чимало повістей, оповідань, популярних і наукових розвідок, сценічних творів, подорожних вражень і т. и. Специальністю його є белетристика, передовсім повість, так що критика однозгідно визнає його творцем української побутової повісти. З своєю спокійною, урівноваженою, трохи аж ніби холодною, вдачею певне чи не єдиний се на Україні письменник, що весь час працював рівно, спокійно, без великих перевинок, рік за роком даючи однакове число белетристичного матеріалу.

Заголовки його творів, а саме повістей: Причепя, Хмари, Микола Джеря, Кайдашева сім'я, Бурлачка, Старосьвігські батюшки та матушки, Над Чорним морем, Навіжена, Поміж ворогами, Не той став, Гетьман Іван Виговський, Неоднаковими стежками і На гастролі в Микитянах.

Оповідання: Гориславська ніч або рибалка Панас Круть, Дві Московки, Не можна бабі Па; ашці вдержатись на селі, Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти, Приятелі. Невинна, Два брати, Пропаші, Живцем поховані, Чортяча спокуса, Афонський пройдисвіт, Київські прохачі, Старі гультяї, Телеграма до Грицька Бинди, Вольне кохання, Вітрогон і Шкодливий агня.

Популярні і наукові твори: Уїя і Петро Могила, Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав, сьв. Володимир і його потомки, — Татарин і Литва на Україні, Український гетьман Богдан

Хмельницький, Гетьман Виговський та Юрій Хмельницький, — Сьвітогляд українського народу, Сьогоднішнє літературне прямування, Українство на літературних позовах з Московщиною, Криве дзеркало української мови, Українська граматика.

Драматичні твори: На кожумяках, Маруся Богуславка, Голодному й опеньки мясо, В диму та в полум'ї.

Подорожні враження: В Карпатах, — Дреготин та Остріг, померші українські городи і На Тарасовій могилі.

Висше наведені твори не дають одначе повного образу його літературної й популярної творчості. Тут між іншими треба згадати ще про його участь в повнім перекладі Сьвятого Письма старого й нового завіту на українську мову, довершенім Кулішем, Пулюєм і Левіцьким, а виданім у Відні 1903 року, коштом льондонського Біблійного Товариства.

Іван Нечуй-Левіцький се побіч Панаса Мирного найвизначніший письменник з цілого ряду талановитих письменників, що появили ся в нашої літературі при кінці 60-их і початку 70-их рр. Задля своїх містецьких картин з побуту правобережної України, селян, фабричних робітників, духовенства, поміщиків і шляхтичів-арендаторів, студентів і професорів, міщан і жидів, задля гарного, легкого способу оповідання, поетичних описів природи та прегарної мови став він улюбленцем цілої України, тим більше, що його твори дишуть щирим українським гумором. Тож гумористичні типи удають ся йому незвичайно. Всі взагалі його типи плястичні та схоплені з живої дійсности. Жива побутова дійсність так захоплює артиста, що психологічна аналіза відходить у автора на дальший плян.

Своїм незрівняним обсерваційним хистом блистро й докладно підхопив Іван Нечуй-Левіцький в усій ширині життя правобережної України по скасованю великої панщини й народженю „маленької нової панщини“ з цілим її лихолітєм і безпросвітною темрявою та змалював всесторонній образ його народного життя. Найкрасше змалюване в його творах жиє українського селянина з його темнотою, з усіми незгодами, сварками, злиднями та з рідкими хвилями радости („Кайдашева сім'я“); не менше гарно

підмітив автор деморалізаційний вплив фабричного життя на сільське оточення („Бурлачка“). Обидві баби, Парашка й Палажка, невмирущі в нашій літературі, ніби живий образ тої безпросвітної темноти, що непроглядним туманом огорнула Україну. „Микола Джеря“ — се, вихований кріпацтвом а знищений життям, тип вічного протестанта проти сучасного ладу. „Дві Московки“ — жертви царського милітаризму. В своїм булдукуванні знаходить „Рибалка Панаас Круть“ відночинок на дуї Росії. Такі самі понури картини в оповіданню „Прощає“ і „Живцем поховані“. Пасивному українському характерови протиставить автор енергічне діланє польських острівців в українськім морю („Причепка“) і щораз більші московські нівелюючі хвилі („Хмари“). В сих двох повістях представив автор найкрасше процес винародовлення української інтелігенції, її спольщення і змосковщення.

Найкрасні свої твори написав Іван Нечуй-Левицький від кінця 60-их до 80-их рр., а саме повісти: Причепка, Хмари, Бурлачка, Микола Джеря, Кайдашева сім'я, Старосьвігські баляшки та матушки, — та оповідання: Гориславська ніч або рибалка Панаас Круть, Дві Московки, Не можна бабі Парашці вдержатись на селі і Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти. В них виявив він себе справжнім артистом рідного слова і громадянним рідної землі. В нашім письменстві займає він одно з передових місць.

МИКОЛА ДЖЕРЯ.

ПОВІСТЬ.

Присвячується М. В. Лисенкові.

I.

Широкою долиною між двома рядами розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби: там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома верхами, а коло неї невеличка дзвіниця заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди зпоміж верб та садів виринають білі хати, та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стелять ся городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб та межами. Понад самим берегом вється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і всюди бачиш зелене, зелене море верб, садів, конопель, соняшників, кукурузи, та густої осоки.

От стелять ся розлогі, як скатерть, зелені левади. Густа як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходить до самої

води. Подекуди по жовтозеленій скатертї розкидані темнозелені кущі верболозу, то кругленькі, наче мячики, то гостроверхі, ніби топольки. Між м'якими зеленими, оксамітними берегами веть ся гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стїною з обох боків. Он верби одступились од берега й розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці стелять ся розкішні городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх кукурузи на річку; там набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розріс ся чималий вишник, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова стара, широка та гілляста дика груша, розіклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутали ся своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов верби та верби: то стоять рівною стїною, то збілись в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осоками. На греблі знов у два ряди видивляють ся в воді дуже старі, товсті, дупли-

насті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повила ся між зеленими левадами та вербами, а далі сховала ся в дубовий ліс тай утікла в Рось.

Всі вулиці в Вербівці ніби обсажені високими вербами; то поросли кілки з огорожі. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом соняшне марево, то вся кучерява долина здаєть ся залитою буйними морськими хвилями, що десь набігли з моря й залили й затопили долину й скаменіли, піднявшись високо в гору. Дивиш ся й не надивиш ся, дишеш і не надишеш ся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу сьвітिला ся білими стїнами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийняв ся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, густо повиткані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийняли ся на вогкій землі й були на готові розрости ся гілляками.

Була неділя. Сонце скотило ся на захід. Починало вечоріти. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотила ся з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву.

Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали проти білої свити. Загоріле лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивався, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало огнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в щок, перекинувся на бік, липнув очима і знов їх заплющив.

Чує він через легкий сон, що якась дівчина сьпіває тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться в гору на гілля. Зелений лист на груші став скляним. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкаєть ся об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллеть ся на його зверху, з того листу; йому здаєть ся, що сьпіває кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сиплять ся йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляєть ся на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все сьпівала, та все спускала ся низче по гіллі. З золотих крил посипались огнєві искри, впали на кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і засьпівав разом з птицею. Птиця спускалась все нижче та нижче. Миколі хотіло ся її впіймати. Він

простяг руки, а птиця знов пурхнула в гору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щокі і запекли.

Микола прокинувся, — і все диво, хто його зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вглядів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; вглядів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, легко й проворно кинула коромисло на плече й пішла на гористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз повернулась вона, глянула на річку, на його, і він ще раз, побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови, та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнавав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов наче побачив той гнучкий рівний стан, те гарне, хоч і загоріле на сонці, лице.

— Що це за дівчина? Де вона взяла ся в нашому селі? — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха,

вже немолода молодниця, бліда, з темними очима, з сухим лицем. На Джерисі була спідниця з темного ситцю та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світілась, і через неї було видно високий очіпок з лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки, і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови оддалеки дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джериhoю сиділи чотири молодниці, позавязувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодниці розмовляли, та цокотіли, як птиці на дереві. Джериha розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився її почервонів. Вона була така щаслива, що невеличкі темні її ясні очі так і крутилися на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курий, скільки однесла полотна, яєць, гроший! А все таки мій Микола вивчився читати, дякувати Господеві милосердному. Як засьпіває мій Микола в церкві, то я її сама не своя. Бю поклони, та молюся, та хрещуся... А це недавно, я вже говорила своєму старому, чи не час би оженити сина. Я вже старіюся, час би взяти собі невісточку в хату, та не знаю, до когоб оце старостів слати.

Молодниці перебрали язиком усіх дівчат

на селі, пересудили їй багатих, і бідних, тай зупинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й гарна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багачка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою; а як він ішов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелазли тріщали.

Сонце било промінням зза причілка. Половина двора була вкрита ясным червоним сьвітом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишнику й наблизився до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вглядівши сина. — А ми, сину, оце говорили за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Щож ви говорили про мене, мамо? — спитав син.

— А те, що тебе час женити! — сказала мати.

І молодіщі знов почали вихваляти Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола і почував, що в його душі ще й досі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. Зза верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими, чорними, кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті, неласкаві, сірі очі. То був оса-

вула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жати! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунув ся далі проз ворота і сховав ся за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привитав ся, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: — „А бодай тобі заціпило! Кричить, як скажений, наче нам позакладало вуха!“

Осавулин голос дав знати, що сьвято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двора. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувати, а згорнувши намітку, допомгла синові складати білу празникову свиту дрібними хвалдами.

Сьвіт вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно й позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. З краю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці

Миколині книжки: граматка, часословець та товстий псалтир.

Микола вчив ся читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часословець і псалтир; і не раз в неділю або в св'ято батько й мати загадували йому читати десятій раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по божому, а що й до чого воно написано, того й сам Микола не розумів.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про багачку Варку.

— Пошлемо, сину, в осени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чогож тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чомуж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватати.

— Та чомуж не хочеш? Вонаж, хвалити Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіть ся, мамо, з тією Варкою. Варка, тай Варка! наче більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Наче мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А когоя ти думаєш сватати? Може яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, затопила в печі й заходилась варити вечерю. Микола зняв з полиці скрипку й почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку і сам вивчився грати козачка. Тепер він вже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком, — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала тай сама зажурилася.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату увійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним, блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки, — все це ніби говорило, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилася та порепалася, ніби потріскалася на жару. На лівій руці всі пальці трусилися без перестану, навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв

тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сімя сіла вечеряти коло порога на дворі. Батько й мати все говорили синові, що в осені треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту і ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба і дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, як вироблені з каменя, а над вербами розстеляло ся глибоке темне небо. Густо, прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвати очий од неба, водив очима за зорями, придивляв ся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зорі, то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитати. Він вгледів дві ясні зорі вкупі, і йому здалось, що одна зоря, то його доля, а друга зоря, то доля тієї дівчини, що перед вечером брала в березі воду.

За річкою засьпівали на вулиці дівчата. Микола схопив ся, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладаючи на перехрестях з дрючків, з поручатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збирала ся вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирали ся, наче птиці злітались. Микола вгледів під

вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він пішов до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення, і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найняла ся з присілка якась дівчина, та так чудно її зовуть на ймення, що, їй Богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвав ся один парубок.

Микола догадав ся, що мова мовилась мабуть про нову дівчину на селі, і почав ждати. Довго сьпівали дівчата, довго гуляли хлопці, не вважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв, похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола побрів до дому: він вернув ся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола в батьком та з матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгляділи на леваді кущ калини. На калині вже червоніли

кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломали по маленькій гільці червоної калини з зеленим листям і позаквіччували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вглядів, як вони ломали чужу калину. Зза верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, зняли ся й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й раз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придивив ся, що в неї були темні, як терен, очі і довгі, довгі чорні вії. Вона глянула на його й спустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа; рукави на сорочці були ледві поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких йменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убити їх собі в голову, а баба повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення до дому й губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так і засьпівали пісні, як пташки весною. Разом з дівчатами засьпівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий

голос і чогось пригадав своїй дивний сон під грушею. На його серце полила ся така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здало ся, що разом з Нимидорою засьпівали верби в лузі, засьпівала калина, засьпівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жати на своїй стаїці поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбило ся в гору; на дворі стало душно. Микола з Нимидорою врізав ся в високе, густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовляти; він признав ся, що бачив її вчора в вечері в березі, і почав розпитувати, звідкіль вона прийшла в Вербівку, і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама не стямилась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скрипчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не памятаю своєї матері; але як почну думати та нагадувати, то мені здаєть ся, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодниць, скільки я бачила їх на сьвітї, в доброму намистї, в червоній з торочками хустці на голові, та жовтих сапьянцях. І тепер, де вгляжу високу чорняву молодницю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здаєть ся, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було

не раз снить ся, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбірає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив не довго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

— Я жила в дядька, доки піросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинців, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердить ся, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, й була гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледві доторкнеть ся долонею, а мене так лусне, що я не знаю де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка вся було сьвітить ся на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: як би була жива моя мати, вонаб мене пожалувала й гостинця мені принеслаб, і вишилаб мені квітками сорочку, і накупилаб мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й снить ся моя мати такою, як я собі її пригадувала.

— Піросла я: мене один чоловік найняв за няньку за три копн гроший, та за сорочку на рік. Господи! як я попомучила ся з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама дитина; трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлю ся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби,

в хрещика, купають ся, а мені не можна й одступити од дітний. Господи, як мені хотіло ся погуляти та побігати! Як би була жива моя мати, і я гулялаб з дітьми. — Ой мамо моя, доле моя! На щож ти мене такою малою покинула? — було думаю я. Я весь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

— Стала я дівкою й найняла ся за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш, як мертва. Тільки почне на сьвіт благословитись, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти, та до череди гнати. Було вийду на подвіря з дійницею; соловейки щебечуть, аж сади розлягають ся; небо ледві починає червоніти. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припичка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик з печі. Дою корову й сплю. Як би була жива моя ненька, вонаб не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась. Їй стало чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна! — тихо промовив Микола. — Чи довгож ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. — Ой гарніж і твої, козаче, карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони виписують в мене всю щирю правду! — подумала Нимидора та й знов почала розказувати.

— Три роки служила я в того багатого чоловіка, ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену з великими червоними квітками. Господи! — подумала я, — ото як би мені така скриня! Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного наміста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники. Вмочаю я рушники, розстелюю на зеленій траві, а в мене з очей капують сльози. Колиж я собі, — думаю, — напряду на рушники та ще й квітками повишиваю. Чужа мати, чужа щастя тільки жалю мені завдавало.

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. — Ой Господи! що це я верзу парубкові про своє весілля! — подумала вона: але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили з неї усю щирю правду.

— Сижу я під вербою, стережу рушники, та крадькома од хазайки вишиваю хмелем собі сорочку; а на вербі сіла зозуля

їй почала кувати. Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я, — на що мені молоді літа та вік довгий, коли я проживу його в наймах. Зозуля пурхнула з верби, а зза верби крикнула хазяйка і почала мене лаяти, що я не гляжу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче огнем впали на Миколину душу. — Серце, козаче! — подумала Нимидора: — твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше. — Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добреж тобі, Нимидоро, тепер в Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та за те Кавуниха дуже лиха: гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав коцу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сімя сіла вечеряти мовчки; важка праця одняла од усіх розмову: мати й батько

вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку, Нимидору.

— Колиб ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, — обізвав ся Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; яб не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навманя.

Син здавив губи і насупив брови.

— Чи вийдеш в суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Радаб вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— То ти не питай її; хоч видери вікно, а на вулицю виходь.

— Може й виїду... побачу... — сказала Нимидора.

В суботу в вечері, Нимидора помила миски й ложки, змила голову, трохи прибралась і ждала поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна й навмисне трохи одхилила кватирку. На дворі вже зовсім стемніло. В хаті стало чорно, неначе хто позатуляв вікна й пообкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зорі. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї й пішов на очерети та болота. В неї щоким палали огнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од страху. В одсуту кватирку було чути дівочі сьпиви на

вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій. Нимидора тихесенько встала. В неї руки трусились; вона ледві налапала коло сінешних дверей засов, одсунула його й одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там? — закричала з просоння Кавуниха тай знов захропла на всю хату.

Нимидора, як стояла, так і скаменіла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом; ще трохи одхилила двері, ледві просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його і тихо крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить аж носом свистить, — сказала Нимидора.

І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалося, що її випустили з клітки на волю, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо, і летить на волі, і сама не знає куди. Їй так стало легко, любо, наче вона вдруге на сьвіт народилась, наче її рідна мати встала з домовини й принесла для неї з того сьвіта нове щастя.

Довго співали дівчата і хлопці. Нимидора розпрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатись.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинити двері, — двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла на двір, догадалась, що Нимидора на вулиці, — і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі і заплакала, потім подумала, встала і пішла на причілок. Там був приставлений на горнище товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпираючись об стіну руками, полізла на горнище по дрючку. Дрючок зігнув ся й трохи не переломив ся. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла на горнище. Одна курка крикнула з просоння. Нимидора спустила ногу на драбину і налапала ногою купу колочок. Кавуниха обвішала всі щаблі колочками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізати в сїни по дверях. Вона стала великими пальцями на двері, налапала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату, впала на лавку й заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов в сїни, глянув на драбину, обквіччану колочками, й крикнув на всі сїни, аж Кавуниха й Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце заквіччала колочками драбину, неначе молоду до вінця! — крикнув він до жінки.

— Чого це ти розносив ся з чортами до служби? Перехрести попереду лоба! Хиба не чуєш, що до церкви дзвонять?! — обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драла на двір умиватись.

— На те заквіччала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю! Аби діло робила. Хибаж і ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала.

— А вжеж! не бігала. Як той хорт плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найняла ся, то нехай держить ся хати; а то яка з неї буде робота в день? Куняти ме над роботою цілий день.

— Чи вжеж ти оце в ночі бігала з заступом за колючками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєш ся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк. Кавуниха сціпила губи та все скося поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходити, — казала Нимидора Миколі в неділю в вечері.

— Буду слати до тебе старостів, коли так; одначе батько й мати хотять мене цієї осени оженити.

Нимидора почервоніла і трохи не зомліла. Вона почала готувати рушники й одклала зайві гроші на скриню.

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі разом одної неділі а хто опізнить ся, то буде справляти в другий раз, через місяць. Старий Джеря и Джериха знов почали вговорювати сина жени- тись цієї осени й слати старостів до багачки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

— Когож ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати,

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить в Кавунів.

— Як же ми будемо брати в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериha, — може вона якась приبلуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештаєть ся по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердив ся.

— Ви, мамо, може і не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на цілому нашому селі.

— Ой, Господи милосердний! — крикнула Джериha й руки опустила, згадавши, що багачка Варка не буде її невісткою; — так, сину, не можна свататись. Як же таки можна не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувати на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіти, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки і перегада промовив:

— Коли ти хочеш її сватати, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Стало ся так, як хотів син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли ся хлібом, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодив ся пустити Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж в чужі села. Джеря просив, благав; але все те нічого не допомогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яканебудь дівка вийде заміж в Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий, ні мертвий: він пішов до дому, не промовивши жадного слова, ходив цілий день, опустивши голову.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намісто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодив ся одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдяг ся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним староостою до батюшки годити вінчання.

Батюшка в Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питати в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси пять карбованців, то повин-
чаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко, і помилуйте й пожалуйте!
Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти
пять карбованців! Нехай буде три карбованці.

— Не можна. Тепер і для нас час тру-
дний. Все подорожчало, — сказав батюшка.

— Змилосярдіть ся, батюшко! Йй Богу,
не можу заплатити так багато. Нехай вже
буде нї по моєму, нї по вашому: нехай буде
чотири карбованці.

— Нема що й говорити. Бери мого-
рич та йди собі до дому.

Джеря взяв могорич і хліб тай пішов
з хати. Він постояв у сїнях, пошентав ся
з старостою тай знов вернув ся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвав
ся батюшка з другої хати.

— І помилуйте й пожалуйте! Треба гро-
ший і на весілля, і на подушне. Йй Богу,
багато для мене! Нехай буде чотири карбо-
ванці. Це вже й Бог так велїв.

Батюшка подумав, подумав і згодив ся.

— Давай могорич! — сказав він, —
давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку
в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку з чер-
воними пружками, вивязав з вузла карбо-
ванці і поклав на стіл. Потім він налив чарку
горілки й почаствував батюшку. Батюшка ви-
пив сам і налив по чарці Джері й старості.
Вони випили, довго приказуючи до чарки,
попрошались і пішли до дому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові

й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справляти весілля.

Старий Джеря й собі готував ся до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а два відра узяв на борг. Микола просив батька одіслати кілька відер до Нимидориного дядька: він добре знав, що в Нимидори нема грошей, і що її дядько не покладе й шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки й співали весільних пісень. Прямо з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угляділа її Джериха, як побачила її румяне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багачку Варку. Після обіда в Нимидориного дядька на застеляному столі стояло соснове гільце, обквіччане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою: кругом коровай лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі до долу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавках, на полу, навіть на припечку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою покійну матір: — Як би була жила моя мати, в мене коровай був би біліший, і рушники булиб не такі прості, й одежа на мені булаб не така убога. Не так виряжалаб мене з дому мати, як виряжає дядина.

Перед вечером прийшов молодий з боярами, сванками та світилками. Нимидорі стало веселіше, але її думка все літала коло могил матері. В вечері дружки почали розплітати Нимидорі косу й засьпівали спіріцьких пісень: як дочка ніби розмовляє з покійною матір'ю, просить матір встати з домовини та подивити ся на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем і гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сирітство, свій важкий вік у наймах і так заплакала, що за слізми й світа не бачила.

В вечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломн й запалили. На других кутках, де були весілля, так само йшла перезва, і скрізь по селі палало полум'я. Усе село ніби палало перезвою, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллі. На Нимидору наділи Миколину шапку, на шапку поклали довгу червону стрічку й повели молодих до сьвященика скривати. За молодими йшли музики, за музиками йшли чоловіки та молодичі. Ввесь батюшчин двір був залитий народом, бо в той час разом привели скривати усіх молодих з села. В кож-

ному кутку двора грали музики, танцювали молодиці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки засьпівали, музики заграли. Народ рушив з двора. Підняв ся такий галас, що вже не можна було розібрати, де сьпівують, а де грають. Тільки решета гули та брязчали серед галасу й шуму, та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипав ся на всі кутки понад Раставицею, і музики й сьпіви молодиць почали одрізнятись одні од других. І ще довго потім було чути музики та сьпіви між вербами та поміж хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закушували. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжку солоних огірків, цілу діжку капусти, поїли весь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й до жида на заставу одніє своїй кожух.

В вечері поїд дворами їздив осаула на коні й загадував усім на панцину до току. Крик осаули дав знати людям, що весілля скінчились. Всі почали розходитись до дому. Джерина хата опорожнилась.

В вечері в Джериній хаті ледві блимав каганець. Джеря й Нимидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуду. Весільний чад вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха на волі передумували, скільки то вони витратили гроший на весілля. Треба було заплатити жидові, оплатити подушне, наплаткувати другу діжку капусти. Гроший не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачуватись? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба... Хвалити Бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо; хибаж не маємо рук, чи що? — обізвав ся син.

— А колиж то ми його заробимо? Хибя за тією панщиною похопиш ся заробити? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син.

Мати знов згадала про багату Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню і скося глянула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очінку, в квіччастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша. Її чимале лице стало ніби більше і видніше; чорні брови були ніби мальовані на широкому чолі. В тихой та доброї свекрухи десь узяли ся гостренькі пазурі, тай висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумав ся батько, тяжко зітхнувши; задумав ся й молодий Микола, задумалась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятись в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставати та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститись.

II.

Другого дня, тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала й вийшла на панщину: батько з сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями. Ввесь тік, більше як на пів верстви, був заставлений скиртами: дванадцять довгих предовгих скірт пшениці стояло вздовж току; дванадцять скірт жита стояло впоперек; скирти ярини, ожереди соломн тупились по закутках, як дрібні вівці між зловим товаром.

День був ясний, соняшний та теплий. Наступило бабине літо. На дворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледві ворухився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, як серед літа. Як би не жовте листя в садках, то можна було б подумати що на дворі не бабине, а правдиве літо. Тільки зелена низька озимина кругом току нагадувала про осінь. На дворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння блищало, наче легка, літня біла хмара порвала-ся на небі, розпалась на нитки, на тонкі

пасма, тай полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, клубочками, починками: то гнуло ся в великі дуги, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садів, гоїдало ся коло хрестів на церкві, і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно брало ся.

На току гуменний вилічував снопи для кожного молотника. Довгими рядами стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блищали на сонці. Курява стояла над током, наче займала ся пожежа.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико! вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки над Миколою.

Микола глянув на незлічені скирти, задумав ся і спитав у батька:

— На що одному чоловікові так багато хліба? Господи! чи вжеж він поїсть оце все?

— Тиб, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує, та ще й панові скаже.

— Колиб нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми булиб щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой, сину, мовчи! Борони Боже, як пан довідаєть ся про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому хотілось, щоб Нимидора

була щаслива, щоб і він був щасливий, та робив сам на себе, а не на чужих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били й тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому рівному зросту, по новій квіччастій хустці на голові. Йому хотілось піти до неї, хоч ласкаве слово промовити, хоч подивитись на неї, та гуменний стояв над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бязозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими холявами, з канчуком у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то Бог уродить другі може ще довші.

Микола задумався і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиці луснули і бич одскочив.

— Ану, синку, ціном батька по лисині! — закричали молотники, сьміючись.

Старий Джеря й Микола ледві встигли змолотити свою частку до вечора. В вечері Нимидора з Джериною принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зіму по два півмітки. Як не стало прядива, то молодиці мусли докласти свого.

В довгі зимові вечорі та вдосвіта в Джериній хаті горіли тріски на припічку в челюстах. Коло печі Джериha та Нимидора сиділи й прали панське прядиво. Ми-

кола стояв коло лежанки і мняв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тяг ся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумав ся. Він думав про те, на що його Нимидора пряде не собі й йому на сорочки, а комусь инчому...

Минула зїма. Настало літо, настали й жнива. Почала ся спека. Жито, пшениця й овес, — все разом поспіло й посохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану стояли полукішки рядами; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, а на четвертий пішли жати своє жито, не вважаючи на те, що осавула з вечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одробляти — то за чередника, то за титаря, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав саме на жнива, коли було багато роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан.

Микола, замість панського лану, ввійшов на своє поле; він стрів ся з людьми й тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті — од панського лану на коні вже летів до їх осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвав ся:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хиба забув! — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо в осени; он подивись, наше жито вже сиплеть ся; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклакли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осаула замахнув ся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп у гору. Осаула круто повернув коня і поскакав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — крикнув старий Джеря. — Щож оце ми нарobili? Будеж тепер нам!

Деякі чоловіки довязували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі появил ся, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осаула ледві встиг бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прилетів, крикнув, як несамовитий, на людей, кинув ся до Миколи і почав періщити його канчуком. Всі люди позабірали клунки з хлібом і потягли ся на панський лан. Пан звелів привести їх усіх у вечері на економію. На економії їх усіх вибили різками; вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і грізно показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько опустивши голову. Обидва вони мовчки пішли до дому. Дома вони розказали про все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць зза гори і освітив ясним світлом Вербівку. Всі верби було видно, як у день. На дворі стало ясно, хоч голки вибіруй. Сімя повечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жати! — промовив Микола. — А ви, тату, й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будем зїмою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як у день. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, та він мусів гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита і вернулись в село.

З того часу пан мав на приміті Миколу і звав його бунтовником. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінив ся: бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а ча-

сом було, як кине на кого жартовливим словом, то ніби огнем впече. Він почав страшно ненавидіти свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився й навіть вже сипався.

Зібрав Джеря свій хліб : половину склав у стіжок а половину змолотив на харч. Прийшов жид за грішми. Джеря мусів везти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качащих яєць, а в осені кожна господиня повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по ґарцеві зерна : але качка за літо здохлаб, а не прохарчувалась би тим ґарцем. Люди мусіли годувати качок своїм зерном.

Настала осінь. Нимидора націпляла за ніжки на коромислю десять пар качок і однесла на економію.

В осені Нимидора мала вже дочку. Пішла баба до батюшки по молитву.

— Яке імя дав батюшка ? — спитала Нимидора в баби. — Може й моїй дочці дав таке чудне імення, як мені ?

— Ні, дав імення Любка, — сказала баба.

Третього дня породіля вже встала з постелі і поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вглядів на дворі Нимидору. Він скочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула і вдарив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула і залилась слізми.

— В мене родилась дитина: щеж сьогодні тільки третій день! — ледві промовила вона через слізи.

Осавула схаменувся і крикнув: — Глядиж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породілям пани давали тільки три дні вільного часу, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легкої роботи.

В вечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут прийшов час платити подушне. Батько з сином думав, думав, деб узяти гроший, і надумав продати кабана, що годували їк Різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала і цілі м'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився; в його нічого не боліло, але уся його сила, хто зна, де й ділась! Тонка шия стала ще тонча: сухе лице стало ще сухіше: очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень,

навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадати землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко! хибаж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч молоко: слабому Бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий сьвященик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні, завтра вму. Та де того молока дістати? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, таї хліба до нового не стане.

— Про мене, як знаєш, а я тобі розрішаю їсти скоромне, бо ти, дїду, захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказував синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана, та робити мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдїєш, а собі лиха наробиш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря таї умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі найдки та напитки, на дорогі панські примхи.

В велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сімя їла паску з слїзми. Микола ще більше задумався, бо за покійного

батька треба було платити подушне, як за живого, доки не вийде нова ревiзiя.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіли трави на левадах. Джерин садок заквіччав ся білим цвiтом. Все цвiло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселый.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду із Раставиці. Нимидора розцвiлась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти яснозеленого листя верб її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й щаслива, й все сьпівала. Микола стояв над відрамі, опустивши голову. В лузі кувала зозуля.

— Чого це ти розсьпівалась наче дівка? — ледві промовив Микола. — Ти сьпiваєш веселої піснi, та ще бiльше мені жалю завдаєш!

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та проклинала зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені хочеть ся, щоб вона накувала мені багато лiт. Як гляну я кругом себе на цей зелений город, що оце засїяла, та як згадаю, що я тепер хазайка, то мені аж веселої піснi хочеть ся сьпiвати.

— Сьпiвай, жінко, жалiбної, то мені може буде легше, — промовив Микола: — чогось мені так важко на серці; що я й не знаю, де її дiтись!

— А чогож оце тебе журба бере?

— А тим, що нам там погано жити на сьвітi. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже

не знаю, чим винна та душа, що за неї треба що року платити.

— Дасть Бог, уродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить: а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрати.

Нимидора перестала веселої пісні сьпівати, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журишся? Дасть Бог хліб, то ми й оплатимось. Тиб, сину, пішов до Київа, поки не настала робота в полі, та помолився Богу. Можеб нам Господь послав талан та добрий урожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився в низ, неначе півка: густі брови були насуплені. Микола мовчки ввійшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа, та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, на що то Бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність, та трохи не торби. Він вернув ся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину: чи підеш до Київа?

Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не піду... Нічого не вимолю...

— Сьвят! сьвят! сьвят! Господи милосердний! що це ти верзеш? Схамени ся лишень та подумай, що ти сказав? Тим то нам Господь долі не дає, що ми таке говоримо, та Богу не молимося! — промовила Джериха таї перехрестилася.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здавав ся йому темнішим од темної ночі. Він не знайшов у йому відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

З того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чеплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні, вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами, та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не вродив. Пан почав знов вилічувати згінні дні та шарварки в жнива. Микола вговорював людей не йти на ті згінні дні та швидче хашати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалював ся оддати Миколу в москалі. Та вістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. Ти знаєш, що ми панщинні люди: пан зробить з нами, що схоче.

— Як же його не зачіпати, коли, він знущаєть ся над нами. Яб рад мовчати, та коли ми попухнемо з голоду, а він такий товстий, що в свою шкуру не втовпнеть ся.

— А що ми робити мемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома искрами, як у вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима, та міцними руками.

Мати замовкла. Нимфодора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, спер ся на тині і довго стояв, поки не проходили його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все таки не вижали панської пшениці. Пшениця в пана вродила як ліс. Бжозовський зібрав людий і оповістив, що дасть жати за сніп; але давав дуже малий сніп. Сусідній пан, багатий польський граф, оповістив більший сніп. Микола не втерпів і вихопив ся перед паном з словом, що люди підуть жати до графа. За ним обізвав ся й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спачнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі налились кровю. Він ненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сьміливих, карих очах велику ненависність до себе. Ту злість бачив він навіть в його довгих, чорних вусах,

в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти сьмієш мені цьвіркати в очі? То ти сьмієш мені бунтувати народ! Та я дам знати становому і накличу повне село москалів. Я вас побю московськими руками й оддам усіх хазяїнів в москалі! Я вас в Сибір запроторю! — крикнув Бжозовський, та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна зперед очий, одначе поступив ся громаді більшим снопом. Він бояв ся, щоб люди й справді не пішли на графський лан.

Прийшов осавула і запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони в заперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками до дому, та дорогою нишком змовляв ся з ними. Вони знали вдачу свого пана і — постановили втікти з села на далекі сахарні, поки мине некручина.

Тимчасом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали на похваті, де вертілась осавулиха. В Кавуних раз пропав шматок полотна, що білив ся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки покляла честь на собі, — не хотіла чеплятись. Саме тоді Кавун забив кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під

полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла за осавулихою, витрусила своє сало і наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селу з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і надів осавулисї на шпю. Баби вхопили осавулиху попід руки таї повели по селі. Микола йшов попереду і грав на скрипці; Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком: люди вибігали з дворів дивитись на ту комедію.

Осавула, довідавшись про се діло, з пересердя пішов до пана і розказав, що молотники крадуть з панського току жито: поробили собі здорові кишені, і кожного вечора насипають повні кишені жита, вертаючись до дому. Він наговорив на всіх тих, що велили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїть ся: виказує панові, як люди крадуть панське жито. Микола з товаришами засїв на леваді між вербами: тоді як осавула вертав ся од пана, вони вискочили зза куців, простягли осавулу і дали йому пів сотні добрих кнїв.

— Оце тобі за пана, а це за паню, а це за панцину! — проказував Микола. — Аджеж пан не жалує сїна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою,

а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа — правив Микола, дуплячи осавулу кнем.

— Оце тобі за те, щоб ти памятав, що виказувати панам на людий гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали — приказували чоловіки та все гнались за осавулою та дупили його княми по спині.

Осавула так бояв ся того гріха, що признав ся навіть в йому на сповіді батющі: але все таки пішов до пана й розказав, хто його полюбив княми. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх товаришів в москалі, та ще як можна швидче.

Пішла чутка про некруччину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було закрите хмарами. На дворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матірю, сів коло стола й задумався. Мати полїзла на піч і швидко заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прями. Червоний сьвіт миготів по білих стїнах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребині сьвітилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти огню. Микола сидів кінець стола і не зводив з Нимидори очий. Його темні грізні очі блищали в темряві. Чистий профіль і одна половина лица виразно виступала проти сьвітла, а друга половина лица чорніла, як осіння хмара. В його на душі було так важко, так тяжко,

що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів, одягнутий в свиту і узутий.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора поклала гребінь на дніще її сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе молоду цього вечора покинути думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом проколов серце. Вона охолола, зблідла й сиділа як нежива.

— Не бійся, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі на віки; а тимчасом ми втічемо на сахарні, перебудемо цей важкий час, тай знов повертаємось. Може воно перетреться, перемнеться, тай так минеться.

— Ой не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — крикнула Нимидора на всю хату не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробіте галасу, тоді я пропащий.

Нимидора піднесла ся з лави і знов упала на лаву, як мертва.

— Я не на віки тебе покидаю; я зароблю гроший і знов верну ся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати? Доле моє, щастя моє! — простогнав Микола, обнявши Нимидору, і сам залився слізмами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скали, а паничини таки робити не буду, і в москалі не піду. Піду втоплюся, об камінь розібюся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все таки втічу. Все одно мені пропадати! — сказав Микола.

— Щож я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора і почала гірко плакати. Вона тужила голосно, як тужать по мертвому, і побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ісушила, ізвядила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч, тай бувай здорова! Як не вмру, повернуся і повернуся не в день, а в ночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаца я на віки! Боже милосердний! За щож ти нас так тяжко караєш? Колиж тебе докидати до дому?

— Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав Микола словами пісні. — А ти не ламай рук, не суши очей, та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся.

Нимидора кинулась до колиски і впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що застаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос в грудях.

— Нимидоро, годі плакати! Мене ждуть люди. Давай сорочки, давай харч, та виряжай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку в дома!

— Не можна! Мене ждуть люди. Завтра мене забють в кайдани, тоді я пропащий на віки.

Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче булаб маленькою пропала, луччеб поневірялась до віку в наймах, ніж маю терпіти таке лихо! — промовила Нимидора й почала шукати сорочки в скрині і складати їх у мішок.

Микола вдяг ся в кожух, надів шапку, вкинув у мішок скрипку, поклонив ся до матері, поцілував дитину, і блідий як смерть, сумний як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де похажали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Споминай мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, до віку не забуду.

Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, наче поле чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і ледві дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі

верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, упала головою на руки, і довго, довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як криничана вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попілі, мигочучи синім огнем. Вже в хаті стало темно, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї і пішов десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як у день. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи, — все ніби облило ся кровю. Червоний сьвіт миготів по стінах хвилями, дріжав, переливався з стін на стелю, на жертку з одежою. Нимидора скочила з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору кровавими хустками. Нимидорі здало ся, що вона збожеволіла; одначе вона кинулась до колиски, вхопила за більця колиску з дитиною і рванула її так, що всі вірвечки порвали ся, крикнула не своїм голосом і вибігла на двір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

На дворі було видно, як у день: було видно все дерево в садку, всі верби, кожную гілляку, кожний жовтий листок, що теліпався на гіллі. Увесь двір, сад, хата, — все було залите червоним сьвітом, наче кровю.

Нимидорі здало ся, що горить її хата, що вона вся палає пслумям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здало ся,

що горить усе небо, що запалила ся уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо, рятуйте Миколу, бо він пропадає з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Цеж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум, наче під землею. Всі люди на кутку спали. Нігде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудий.

— Деж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будити.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світа за слізми не бачила; я про вас і забула.

Стара мати заголосила на весь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату за колискою.

— Щож ми тепер, на світі божому, будемо робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тимчасом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, при-
таївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеко од села і добрались до ліса. Коли це зразу перед їх очима осьвітився ліс тихим, червонуватим сьвітом. В селі бекнув дзвін на гвалт, і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік, по другий бік села, було видно ввесь, як у день. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломн. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява огнева квітка, знизу вузенька, в горі широка, з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче сьвічка палала. На дворі було тихо і темно. Кучерявий дим йшов просто в гору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед ряду стіжків знов спалахнула огнева квітка, лизнула тричі огневим язиком в гору і загорілася рівним, кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки, що стояли рядом до самого поля. Дванадцять скирт хліба палало разом, наче дванадцять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. В горі дим зливавсь до купи в один страшний стовп, та все йшов у гору до самих хмар. Все чорне небо в горі заблищало огнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний сьвіт на село, на ставок, на річку, на верби, на широку долину. Кругом неба на низу

стояла чорна, як земля, смуга, неначе огневе небо було підперезане оксамитовим поясом. Сьвіт був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно як у день. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти огню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте мусянжове листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбурі тополь чорніли проти огню, ніби виковані з заліза. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кровю. Раставиця крутилась на левадах, ніби огнева змія, що силе искрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбурі осококів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорчасту кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бовкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула полетів конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди і всі побігли до току. Чоловіки з сокирами, молодіжці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обступили лавою огневий тік, пороздзявлявши роти і стоячи на одному місці. Одна баба чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, наче донський козак зо списом. Пан кричав, осавула кричав, економ кричав, літаючи на конях, та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кільки десятків чоловіка

розкидали стіжок і кидали снопи за окін на поле. Дві бочки з водою стояли коло стіжка; люди на щось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в середину току, до клуні. Другий ряд старих скірт чорнів проти огню, неначе якісь здорові й довгі чорні зьвірі стояли рядами коло полум'я. Зайняли ся і ті старі скірти, і неначе з землі виріс другий ряд огневих, кучерявих квіток. Огонь лив ся далі, мов хвиля на морі; можна було бачити очима, як він посовував ся по стіжках. Вже зайняла ся довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопила ся зпід її високої покрівлі, прорвала ся і полетіла в гору вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню разом з усіх боків. Почали підніматися іскри. Шматки кулів летіли в гору й горіли, розсипали ся, трусили іскрами на поле. З полум'я схопив ся вихор, неначе клуня роззявила рота, й сапнула на все горло. Вихор закрутив огнем. З огню почало нести цілі снопи й кидало їх в гору, як кидають вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби виїтали з соломн та із стіжків, піднімались у гору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займали ся в горі на огні, тріпали огневими крильцями і падали в огонь, неначе зверху крапав іскрянний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка, Кругом окопів тополі посхли, і запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менчий і біліщий. Де були стіжки, там ле-

жали і жевріли купи огневого гною. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабіще й тихіше. Червоне кружало серед неба зменшило ся, а оксамитовий чорний пояс в низу над землею все ширшав, доки не підняв ся до самої середини неба.

Шість чоловіків стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами, та все говорили, що хтось навмисне запалив тік...

— Оттак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток для пана на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав сам у себе Кавун. — А дивіть ся, чи не літає чия душа в полум'ї? Як тільки літає, то ми впізнаємо, чия то душа, і знати мемо хто оце підпалив тік.

— Дурна булаб душа: полізлаб в огонь? Хиба для неї не лучче сидіти дома та не рипатись — обізвав ся Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вглядів купу верб коло своєї хати, що блищала проти огню, і все дивив ся на ті верби, під котрими він зріс, під котрими він покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо її та ходімо просто лісом, поки пан нам присьвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіків ввійшли в ліс. Червоний сьвіт блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно блищали, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе разом пірнули під землю.

Тимчасом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, неначе через сон. В неї голова горіла огнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалося, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола й покійний Джеря молотять огневі снопи; із снопів сиплять ся не зерна а іскри, і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалося, що вони самі неначе поробляні з розпеченого червоного заліза, сьвітять ся наскрізь, пахнуть огнем та все б'ють червоними залізними цїпами по огневих снопах.

— Мамо, чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіть ся! Вони з червоного, гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! В їх не очі а жар горить в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Чи вжеж пани будуть їсти шпенишні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко? Схамени ся! Перехрестись та помолись Богу! — говорила Джериха і хотіла розбудити Нимидору. Нимидора не могла опам'ятатись і го-

ріла як огонь. Джери́ха достала йорданської сьвяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щокни.

— Мамо? — сказала тихо Нимидора, підвівшись з постелі. — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернув ся, мій голуб сизий.

Нимидора схопила ся з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо! гляньте, як видно на дворі. Я бачу ввесь двір і сад. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіть ся! Та який гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа, та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джери́ху за руку й потягла її до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? Що з тобою? — говорила Джери́ха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя!... Боже мій!... Микола стає огнем, піднімаєть ся і летить у гору! Боже мій! Він полетів до неба і вже не вернеть ся до мене! Пропаца я на віки! — крикнула несамовито Нимидора страшним голосом і впала знов на лаву, як камінь.

Джери́ха перелякалась і не знала, що робити. До самого сьвіта вона хрестилась та молилась, доки Нимидора не заснула важким, тяжким сном.

III.

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим шляхом, а через малі села понад Росю, невеликими дорогами, щоб не стрінутись з вербівськими людьми, або й з своїм паном.

В Стеблові, де кінчаєть ся містечко, де Рось вириваєть ся з тісних берегів обставляних скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів, Замок, і знов зливаєть ся з своїм рукавом, Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступають ся од річки, подають ся трохи на боки, а там далі каміння ховаєть ся під землею, гори розступають ся півкругом, і по рівному полю вєть ся річка на зелених луках та левадах. На тій рівнині недалеко од острова, над самою Росю лежить неначе здоровий камянний звів з чистого каміня, на котрому стерчить ніби здорова камяна шерсть, то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками з здоровими зубцями, то камянними дошками і на самому кінці того звівря стремить високий, як стовп, камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очий та носа, щоб той камінь був похожий на давнього идола. Той стовп стремить, неначе ріг камяного величезного звівря.

На острові під камяною стіною притулив ся здоровий питель на два поверхи і не достав покрівлею до верха скелі. Коло са-

мого шляху з берега на острів перекинули місток з поручатами. Місток висить високо над Росію, прикований залізяками до скель на обох берегах Росії. Під ним шумить і беться об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росії в гору видно круті скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спасом, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота...

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, — здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганяв ся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли ряди німецьких мурованих домів, з білими стінами на причітках до самого верху покрівлі. Веселі хати тонули в вербах. Між хатами вешталась Німці, Французи: Німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталась німчинята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри і директор фабрики.

Микола й його товариші прийшли в шпальню, де сиділи директор з канцеляристами. В здорових просторних хатах скрізь по закутках були поробляні з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, плечистий Німець, з довгим носом та синіми очима. Він не спитав Вербівців про папирти, не спитав, звідкіль вони родом, і тільки позначував їх імення і прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по

три карбованці в місяць на панських харчах і звелїв їти до фабрики.

В фабриці другий Німець, машинїст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясою, стукотїли, гуркотїли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті з низу через стелю на верхній поверх. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини; не знали, як повернутись, як ступати. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що зза машин отот вискочать дїдьки і потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходити коло машини, і вони насилу оговтались, насилу привикли до нової роботи.

Перед сьвітом задзвонили і инчі робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми.

Між білими, чистими, німецькими хатами, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стїнами. Можна було подумати що то кошари для овець, а не хати для людей. В кінці казарм стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як Вербівці втікли з Вербівки. Була недїля. В селї почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув понад Росю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сидїли бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так змінив:

ся на лиці, що його трудно було впізнати. Ясні карі очі наче погасли, лице постарілось, румянець пропав, лоб став жовтий як віск, шия поморщицясь. Тільки великі руки з довгими пальцями та довгі вуси нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, як земля, сорочка, подерта свита, старі чоботи з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлаки було закудлане, як у не проспаних п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими немитими видами, з такими бруснатыми бородами, з такими головами, — що й глянути було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані й чорні, що на їх ледви червоніли безталанні королі й короліхи замазані бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла і почала його лаяти за те, що він грає до служби божої.

Через усю казарму попід стіною стояли поли: на полах валялась солома. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні: Микола при-
травав їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні неділі, ні сьвята! — крикнула богомільна молодиця

з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на паницину не гонять! — крикнув Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з ярмарку коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так кинув скрипку на стіл, що вона загула не своїм голосом.

— Йй Богу, бачив! Нехай мене сьвятий хрест побє, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть довідав ся, що ми тут на заводах, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола: — але чорта лисого забере до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так оце й дамо ся в руки, — обізвав ся оден бурлака.

— Деж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів коло вікна й люльку курих. Я зараз впізнав його руду голову й червоне лице, тай дав драла за жидівські хати — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Ка-

вуна і вербівських бурлак на двір і тихо промовив:

— Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо сучого Ляха, щоб не ганяв ся за бурлаками!

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо в ночі на станцію, відемо вікно, вліземо в хату, та дамо йому стільки різок, скільки він надавав нам на економії.

— Добре, їй Богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб памятав до нових вінників, — крикнули бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабірали свої клунки, тихенько один за другим втікли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідав ся од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу другим, і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаяв ся з ним за те, що він приймає до себе на заводи без паспортів його людей. Бжозовський хотів другого дня з сільською поліцією половити своїх крепаків і вернути до дому.

На дворі смеркало ся. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. Пізньою добою він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потягли ся на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі

ясно блищали зорі. На дворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло одної жидівської хати, покине погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до корчми. В корчмі все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів у день з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвіря. Бурлаки обійшли кругом корчми, підійшли під вікно і почали прислухуватись. Крізь вікно було чути як Бжозовський сопів та хріп на всю хату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувати ножом вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі жидівські завіски подали ся під дужими руками, як тонке павутиння. Микола виїняв вікно, поставив його коло стіни і поліз у хату. За ним полізли другі бурлаки.

Як той звір кидаєть ся на скотину, так кинув ся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопив ся, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлаків. Микола одною рукою держав пана за ногу, а другою почав його бити в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звив ся, як вуж, та й шмигнув просто в двері. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула і побояв ся бігти на двір: в його

була думка, що коло дверей стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинув ся по дверях на горище. В сінях на його щастя не було стелі. Він вискочив по дверях на горище і кинув ся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарив ся лобом об крокву й поколов собі лице соломою. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісїнькому куточку під покрівлею.

Тимчасом бурлаки розсипались по двох темних хатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий як звір.

— Доставай сїрників! Сьвіти сьвітло! — шепнув він бурлакам: — Будемо бити при сьвітлі... що Бог дасть!

Кавун достав з кишені сїрники, тернув сїрником об стїну. Огонь спавхнув, — і бурлаки тільки вгляділи порожнє ліжко, а в передній хаті вербівського осавулу на землі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном. Бурлаки без сорома засьвітили сьвічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупити кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сїв зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вглядів одчинені двері, догадав ся де подїв ся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопив ся з місця, продер кулики, видер ся на покрівлю й стрибнув з стріхи до долу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно

обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза і побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і бояв ся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали скрізь попід вікнами, попід ставнею, поза тинами. Йому здавалось, що отот знов на його спину скочить Джеря і почне місити його в груди кулаками.

— Тікаймо, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Утік пан з наших рук!

Один бурлака вхопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і свиснув ним об поміст. Годинник дзенькнув і розлетів ся на малесенькі дрібязки. Микола вискочив через вікно на двір; за ним почали плигати другі бурлаки. Сьвітло погасло. Пан бачив, як блиснуло сьвітло, як бурлаки стрибали з вікна на двір, і з переляку дав драла через грядки, нахиляючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукуруза тріщала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бурян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки цезли. На дворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у бурянї та прислухував ся. Він втратив памороки і тільки тоді опам'ятував ся, як почув, що в його все тіло дріжить од холоду, а зуби аж цокають об зуби.

На селі десь далеко засьпівав півень...

Той півень неначе розігнав чортів для Бжозовського. Він набрався сьміливости, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки дуже далеко. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, неначе сніг. Він прийшов до корчми, побудив жидів і звелів погоничові зараз запрягти коні. Осавула ледві ворухився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблова. А тимчасом бурлаки були вже далеко од Стеблова. Йдучи дорогою, серед темної ночі, вони все бідкались, що їм не вдалось добре оддячити своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло чуття волі; туди, далеко на степи, їх тягла якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, не вважаючи на близьку пащеку страшного степового звіря — Татар. Таї степовий звір, мабуть не був такий страшний, як свій хатній звір.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четверо добрих коней несли легенький фаєтон, як на руках. Осавула ледві поспішав за ним маленькою бідною. Бжозовський згадував про бурлака, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він чув на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його огнем, палало полум'я. Він пригадував, як втікав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бурянні, і весь його шляхецький гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів

у його душі. Він догадував ся, що і погонич знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знати ме й уся Вербівка і всі пани сусіди. Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилив ся на бік. Погонич од злости передавав ті стусани коням, бив їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаєтонові, били по йому задніми ногами й трохи не поносили.

Вже сьвінуло на дворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли і не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, нігде не спочивали і не ставали. Їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнатись за ними. Опівдні вони звернули в лісок, ззіли по шматку хліба, напились води і помандрували далі. В вечері показалось на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояла здорова сахарня з високим чорним стовпом, коло неї стояв рафінад, а коло самого ставка стояла костопальня з менчим стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полі було чути всякий противний сморід од перепаланих кісток, од гнилої маляси.

Сонце сіло за горою. Черета пішла в містечко. Потомляні бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні,— промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу ста-

немо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувати.

— Просімо ся на ніч до людей; може нас денебудь пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сїли на окопі коло царини, трохи одпочили, зїли по шматку хлїба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обїзвав ся один бурлака.

— Попробуємо до багатих, — сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли у двір. На великому дворі мекали вівці, стояли потомляні воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порав ся в загородї.

— Добрий вечір вам! З понедїлком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки. — Будьте ласкаві, пустїть переночувати!

— А хтож ви такі; звідкіля Бог несе? — обїзвав ся хазяїн.

— Ми йдемо з далека на заробітки і хочемо стати на роботу в сахарні, — сказали бурлаки.

Хазяїн кинув на їх оком і задумав ся. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснатими бородами, в старих драних свитках, в старих дїравих брилях, з дикими червоними очима.

— То виб то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та егеж ! Не з добра стали бурлаками...

— Коло нашої хати великий шлях ; а великий шлях несе всякого народа, — і доброго й недоброго. Шукайте собі, люди добрі, пристановища деінде, — промовив хазяїн і кинув ся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив :

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з го-споди.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої : їх нігде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці і почали проситись переночувати в клуні.

— Яб вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... яб рада й пустити, та... — говорила молодиця, запикуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втікли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки покотом спали на соломі, як побиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думати та гадати, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жертці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що сьвінуло, молодиця встала і почала оглядати хату і все, що було в хаті : подивилась на скриню, заглянула в скриню, — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла на двір. Бур-

лаки покотом спали на соломі, як побиті. Молодиця затопила в печі і почала варити обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодіці і пішли до сахарень.

Сахарні стояли за великим ставком, окопані глибоким ровом і обгорожені стіною. Дорога йшла до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка, помальована білими й чорними полосами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім городська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх росли садочки. То були квартири для Німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафінада. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народа, а для того, щоб вивчити хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок: то був театр, — панська примха; а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі маґазини, а серед майдана стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотирьох поверхах, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий стосами дров; звідтіль тягла ся залізна дорога до заводів. Серед того двору між стосами дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на ваґони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому двору і по тому густому городку снували позамазувані робітники в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули. З високих виводів летіли стовпи чорного, смердячого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні і почали розшукувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був жид, Абрам Мойсеевич Бродовський. Всі заводи були одного дуже багатого пана, котрий жив за границею і рідко приїздив на заводи. Жидівське господарство вже дало ся в знаки: огорожа місцями лежала на землі; по двору стояли гнилі калюжі; хати були облупляні, вікна повибивані, а ціле стадо кіз гуляло по садочках і жувало дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці телінав ся важкий, золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцками; на товстих куцях пальцях блищали важкі золоті перстні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстух на шиї були нечисті, засмальцовані, аж блищали проти сонця. Чорний, довгий сюртук, вишневий, оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний жидівський вид. Не вважаючи на його багате вбрання, на золото, од його

тхнуло жидом. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежою, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стати на роботу в сахарні, — обізвав ся Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський з жидівським акцентом.

— А хиба ти приймаєш тут на роботу? — промовив Микола якимось з осьміхом і гордо.

Бродовський образив ся. Всі робітники осьміхнулись.

— Коли хочеш ставати на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з ціми мужиками! Я тут хазяїн. Хиба ти не знаєш, чи що?

— А вжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якимось сердито, як звичайно селяни говорять до жидів.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиний не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в'батька-матір і на силу вдержав язика; одначе він уже поминав те капосне „ви“. Він усе таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесию сахарні, на силу привчив людей говорити на його

„ви“, а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись під жидівськими руками, та все тикали на його, на дитині, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була похожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах, і пішли до казарм.

— Чи не комедия, вражого сина, з жидом! — крикнув Микола. — Служили Ляхам, а це вже довелось служити жидам. Попробуємо ще жидівського хліба.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без кінця, були ще поганші, ніж на столбівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потягли ся люди з заводів. Одні пішли в містечко; другі пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідати. Кухарі насилали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе ботвинія таквас; подекуди тільки плавали таргани замість мяса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоем. Хліб був чорний, як сьвята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. —

І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, попробуєш ще і кращої каші, — обізвав ся один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostались самі Вербівці, zostались і задумались. Кожний згадував свою хату, свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журив ся.

— Чи доведеть ся нам коли вернутись до дому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то може і повертаємось, — промовив Микола.

— А коли його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвав ся Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгобразе лице з тонким рівним носом, з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і ввійшов на двір. За ним ввійшли і другі Вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливав ся в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховав ся в долині, за горою. Половина ліса вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось навмисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, клени стояли, неначе густо наставляні стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхівя вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами.

А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темнозелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеку були схожі на купи павутиння. Він одбивався в воді ще тончим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердяча. Дохла риба плавала коло берегів; в ставок випустили малясу і зробили з його смердяче болото; вода в ставку була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але за те нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіще й охітніще робити ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитой смердячої маляси.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, не вважаючи на те, що був дуже багатий.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по панськи, але її лице, її нечиста одежа, чорний поділ спідниці і розкудлані волосся на голові, — все це показувало, що вона не пані.

— А де твій чоловік? — спитав грубо Микола в посесорші.

— Що ти, свиню! Ну! чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам гроший за місяць.

— А вжеж так! Хіба я дурно робив місяць?! — сказав Микола.

Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка. Бродовський вилаяв бурлак, видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам прийшлося забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — крикнули бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в поміщика таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за горілку заробляні в його гроші.

Була неділя. Бурлаки прямо од посесора потягли ся до шинку і з горя пропили мало не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і жив у якомусь инчому світі, веселому, гулячому, — неначе він знов, удруге парубкував.

— Грайте, музики, буду танцювати! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку у гору.

Музики заграли, і Микола пішов садити гопака. Той гопака був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвав ся з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як вугля; волосся розпатлалось: бліде лице почорніло і якось посатаніло. То був не молодий Ми-

кола з тонким станом, з парубочим веселим лицем: то був бурлака, готовий на все.

— Грайте дрібніше, бо морду побю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку в танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона насилу вирвалась з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених потом гроший.

Настала зїма. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зїму. Посесор так харчував бурлака, що в великий піст в його казармах почав ся помір. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Піп з містечка не хотїв сповідати і навіть ховати бурлака. Він розсердив ся на жида за те, що жид, взявши заводи в посесію, перестав давати йому що року пуд сахару і сто карбованців плати за треби на заводах.

Жид маючи себе за пана, задер в гору кирпу проти попа. Він звелїв самим бурлакам ховати мертвих. Піп, не довго думавши, дав знати благочинному, що Бродовський грає в себе на заводах попівську ролю. Підняло ся діло. Жид побачив, що потрапить в Сибір і ледві загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусїв знов платити попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тимчасом страшна пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали сла-

біти й умірати. Між бурлаками почала ся тривога: одні говорили, що Ляхи насипали в криниці отрути, другі говорили, що жид годує людий собачим мясом. Пішла по заводах чутка, що хтось бачив своїми очима, як жиди нишком у ночі різали й лупили собак. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола верховодив над усіма, кричав на ввесь двір, що жиди наслали морове повітря на людий. Ватага бурлак зняла ся, пішла до посесора і побила йому вікна. Посесор тимчасом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів шху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тимчасом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором, та з попом. Доктор заглядав у криниці, пробував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак: але сам бояв ся покусити бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але не вважаючи на те, бурлаки почали втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне на дворі. Вони задумали втікати далі, на херсонські степи. А тимчасом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавав ся що він слабий, насилу волочив ноги, а все таки ходив на роботу. Він бояв ся лазарета, як пекла, бо з того лазарета рідко хто вертав ся до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Жаден Вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здоро-

вого, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем, з тонким рівним носом, з рум'яними щоками, з руським густим волоссям на голові.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте як віск, Кавунове лице ледві було видно проти вікна. Щокви його позападали, рум'янець погас, ніс загострився; темні очі стали якісь потомляні і стояли неповоротно проти білої стіни, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його і думав думу, схиливши на груди голову. Другі Вербівці стояли коло полу. Слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкій темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла зпід облупленої глини. Минула година, і Кавун все дивився дикими очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: то милі, то страшні картини просовувались перед ним по тій стіні. Перед ним разом зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалили страшним огнем: небо відкрилось хмарами; день змінився на ніч... Вербі стали стіжками на панському току, і чорне небо зами-

гало страшним полум'ям: ввесь тік, вся Вербівка вже ніби горіла перед ним. Горіла перед ним його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони отот згорять в тому страшному огні.

— Рятуйте жінку, дітий! Хто в Бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! рятуйте моїх дітий!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, горить його клуня, горить земля під його ногами, горить і кипить вода в ставку. Йому гаряче, важко; його душить у горлі дим, а жаль за жінкою. за дітьми давить слізьми його горло... отот задавить його на смерть...

Він придивляється, а між полум'ям витикають скелисті береги понад Росю, червоні, як розпечене червоне залізо. Перед ним, наче з землі, висовується високий, як стовп, камінь, ввесь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потоками кров по гарячому камені.

— Ага! а що, попався й ти в пекло! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутилися фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, закипіли казани з м'ясом, а між тими колесами й машинами закрутилися чорні дідьки з рогами, з хво-

стами, з цапшиними бородами, з огневими високоплянними язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутився осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовський з пейсами! Та вся ватага танцювала, крутилась, бігала, кричала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови й билли Кавуна по голові, неначе хто без перестану бив його в тімя залізним обухом.

— За що ви мене бете? за що ви катуєте? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму і ніби прокинувся; через його очі знов глянув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на Вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун: — мабуть я вже не встану. Брати товариші! Коли хто вернеться до дому, накажіть моїй жінці, нехай не журить ся, не плаче, та нехай доводить до розуму дітий.

— Щоб вийшли придатні до панської роботи... — гірко промовив Микола.

— Не думав я, будучи господарем, що мені доведеться помірати на чужій стороні, в цьому жидівському лазареті, — сказав Кавун. — Ой, Боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохла до остатньої каплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону, нехай жид не викидає мене на сьмітник, як викидав других бурлак. Яж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан випив мою кров. Простіть, брати товариші, може я в чому перед ким винен. Може я був винен перед громадою, перед Вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці, та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно й страшно було в лазареті. На дворі смеркалось. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, як камені. Кожний думав про себе, про свою долю.

— Щож далі буде з нами? — думав кожний бурлака. — Щож буде далі зо мною? — думав Микола: — Не вжеж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині.

Микола почув, що на його голові волосся піднімається в гору. І ніколи йому так не хотілось вернути ся у свою хату, до своєї Нимидори; йому хотілось хоч побачитись, поговорити хоч на одну хвилю, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що в Вербівці все було так, як і поперед, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнати свою злість.

Після Кавунової смерти в жида zostались його гроші за цілий місяць. На ро-

щоті, Вербівці почали допоминатись за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі покійника.

— А вжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх пропеш в шинку.

— Не пропю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав жид.

— Чи Бог же прийме з жидівських рук ті гроші за душу покійника?

— Що ти мені допікаєш тим жидом?! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може оддаси в москалі? — вже грубо промовив Микола ще й тикнув.

Бродовський звертенив ся й почервонів.

— Не тикай на мене, свине, бо й твоїх гроший не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

— Од свині чую, вибачайте, люди добрі, в цім слові, а сахарня не одна на сьвіті: цього добра є багато по сьвіту.

При цих словах в Миколи очі налились кровю. Він ледві вдержав ся, щоб не тріснути Бродовського по щоці і тільки приступив до посесора близьче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене сьмієш лаяти? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаяти? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте гроший, годуєте собачим мясом та пацюками! Знаємо, як ви

приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте як собі хочете, а після платите, скільки схочете. Знаємо вас! Гм...

І Микола глухо засичав і загарчав, ледві здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський зносив бурлацьку грубість і навіть лайку; він бояв ся порозгоняти бурлак з заводів. За робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки гірка неволя гнала бідних на роботу до Бродовського.

Бурлаки вийшли од Бродовського на подвіря. На дворі бігали Бродовського діти, повбірані в багату одежу, але з заду через розпірку теліпались білі сороченята, зовсім по жидівськи. Микола налаяв їх в батька, в матір і знов страшно загарчав через зуби, аж його зуби заскреготіли.

На дворі почало ся тепло. Бурлаки почали змовлятись, щоб тікати од Бродовського, і почали радитись, куди утікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки в степи, або на Басарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола: — Ходімо, бра, ще в степи. Аджеж і наші Вербівці не раз ходили на заробітки в степи і в Одес. Декотрі поприносили до дому чимало гроший.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли Вербівці.

Ім хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивкали робити літом на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство.

До Вербівців пристало ще кілька бурлак, і як тільки на дворі почало зеленіти, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі і потягли ся на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсеевич! Зоставай ся з своїм крамом, пане жиде! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з заводів.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіще на душі. Після смердячої казарми, після смороду од гнилої маляси, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях, світ божий наче сьміяв ся до їх зеленою весняною травою, синім небом, та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хуторі, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але більше їм приходилось почувати на дворі під корчмами, або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах трапляли ся невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідче, а далі перед ними розіслав ся широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було збагнути оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі і щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од усякого страху

перед паном, жидом, перед панциною та некруччиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола: — От би де сховатись у якому небудь яру од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не знайде Бжозовський і не присилує робити панцину, — обізва-лись бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вила ся невеличка річечка і ховалась далеко, далеко, між пологими горбами. Понад річкою зеленіли густі очерети, скільки можна було скинути оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. На дворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалило огнем розкидані легенькі хмарки, наче стадо лебедів. І степ, і очерет облились рожевим сьвітом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі і почали вечеряти. Вони були потомляні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий сьвіт по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркатись. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали кругом багаття на свитках і дрімали. На далекому плесі крикнула качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду і перенеслась над огнем, неначе грудка чорної ріллі. Крик замер, і весь степ знов ніби замер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хо́да була людська. Трава шелестіла під ногами. Людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим сьвітлом чиясь голова, а далі забіліло лице з чорними вусями. Просто до їх йшов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добрий вечер вам, люди добрі! — промовив чоловік: — Чи приймете мене до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грій ся, коли хоч. Ми й самі думаємо ночувати просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло огню і поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице, і проти огню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дивився разом кожному в очі. Короткий, круглий як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя, — все в йому показувало чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким носом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скоса на бродягу.

— Звідкіля вас Бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче!—промовив Микола.

— А куди вас Бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обізвався один бурлака: — ми йдемо на заробітки.

— Певно повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може й повтікали; хто його зна... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з зубів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворний рух, — все те робило його непохожим на віковичнього хлібороба.

— Кудиж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Басарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказати правду, чоловіче, ми й самі ще не знаємо, де пристанемо.

— Я бував по всіх усядах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах, на Дніпрі й на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю на Басарабію.

— Чомже на Басарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть то по-

чали чеплятись до бурлак за папшорти, а на Басарабії негурт питають про папшорти. Коли хочете, то ходімо на Басарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись, і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи мокро, а там далі над річкою сухше. Я ці всі місяці добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечеряти! — промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряйте на здоровя! — промовили бурлаки.

Полягали бурлаки кругом багаття, поклавши клунки під голови, і почали дрімати. Декотрі одначе попривязували клунки до рук мотузками і довго не спали, доки незнакомий чоловік не вняв на траву, як куля, і не захрап на весь яр.

Другого дня в досвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло річки, помолились Богу і збудили незнакогого чоловіка. Він схопив ся ніби опечений, протер очі, позіхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухати моєї ради, то рушаймо на Басарабію. На степах вештаєть ся багато панів; ще як раз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухати нам

цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хибаж нам ще не оприкрились ті пани?

— Як на Басарабію, то й на Басарабію, аби тільки зайти, як можна далі, — обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день, і в вечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з білого пісковатого каменя і стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску й за все брали страшні гроші. Жидам служила стара баба, бурлачка з Поділля. Кругом корчми слало ся на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, зіли по шматочку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стати на роботу, на тиждень, або на два. В їх було обмаль гроший, а до Басарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана ціле літо робили бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулася ся Колонтаївка. Село було степове: на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті з верху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, на рову лежали купи гною, або стояли стїни, — так само з очерету. Нїгде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стїжки й молотили просто на току проти неба, або гарманували кіньми та волами, пе-

ретираючи розкидані снопи важкою колодкою, причепляною до коний. На цілому селі не видко було ні одного дерева, ні верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбі стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи, Господи, жити в такому селі! — говорили бурлаки.

— Ця Колонтаївка не похожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людий дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалося. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів домовитись з ними на ціле літо, до Покрови; але бурлаки згодилися тільки на недовгий час, щоб заробити грошей на дорогу. Їм так допекли пани, що вони готові були втечи од їх, хоч на край світа.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і вшир; він вже брався до дністрового лимана, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села і степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де

вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові, багаті німецькі кольонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та винограду.

IV.

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий басарабський берег по той бік дністрового лимана. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась зпід землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садами. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею. Перед ними разом заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але на дворі було вже гаряче, як серед літа. З лимана повіяло тихим холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленіли сьвіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив на показ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня ґенуезська твердиня з високими, довгими, темними, зубчастими стїнами. Поверх стїн, порослих зеленим бадиллям, стрімили високі башти. Муровані стїни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивали ся такі самі стїни й башти, неначе хо-

тіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані, церкви, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь високий зелений берег з садками одбивався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, як густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністер вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглися по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою половою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімалися гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливався вшир на вісім верстов, як розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного порожнього степу.

— Потривайтеж, хлопці! — сказав швидкий Корчака: — хоч за лиманом край трохи вільніший, але й туди в день не можна їхати, бо й там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатись до якого небудь села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і полягали спати. Ввечері, як почало смеркатись, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Басарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за землі, але пани не мали права продавати й купувати людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських утікачів, бо в їх було землі багато, а людей мало. Сюди втікали за часів пан-

щини Українці з Поділля, з Канівищини, з Херсонщини і навіть зза Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерищині і навіть між Молдаванами скрізь по Басарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цеб то поліція, і староста з писарем, замість волосного. Народ приписував ся в міщани, бо в Акерманщині панщинних селян не було.

Корчака переговорив з перевозчиком, торгував ся за перевіз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і переговорив з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни і переплили через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostались коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, переговорив з приставом, вернув ся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Первозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Декотрі бурлаки не мали так багато гроший; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки зароблять.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських і поліцейських книгах були позаписувані якісь невіраючі люди: вони ніколи не вмірали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм призвища записаних в книгах покійників. Якийсь Петро Перебендя, по тих

книгах, жив уже більше як сто літ; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять літ, а Іван Посьмітюх вже прожив півтора ста літ, та ще з п'ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком, Іваном Посьмітюхом, а других бурлак позачисував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посьмітюх, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши ймення усім новорожденним, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм паспорт.

— Та й дорогож бере цей басарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком на двір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорощі, — сказав перевозчик.

— Та як звуть вас, мої діточки? — жартував Микола: — Колиб не спозабуватись та часом не обрехатись.

Вся новохрещена бурлацька сім'я Посьмітюх пригадувала й твердила свої нові ймення.

— Тепер ідїть до попа на похрестини, нехай він подивить ся на своїх нових парафіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп возьме за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? — спитав Микола: — Як тільки й цей схоче таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позачисував їх Посьмі-

тухами і не взяв за те ні шага. Його парадія розросталась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посьмітюхи. А ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, — сказав перевозчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварта горілки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лимана, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечках, повбиваних з землею. Довгі без кінця неводи моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганами, поробляні з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу, або тонесенькі ґратки, оббиті зверху якимись цяцками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли два чорні задимляні стовпи з перекладиною зверху. На перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубками вився в гору. В диму чорніли стовпи, ніби шибенія. В тому кухарському куріні стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба.

Коло кухарського куріня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шанлики, барильця, діжки з шином,

горохом, кукурузою та квасолею, лежали харч і одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порав ся коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з загорілим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні, сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, та гордий, сьміливий вид і темні розумні очі показували в йому щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки легко кивнув головою, не випускаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині; а коли схочете вишити, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, скинувши оком на молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристати! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводити, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони, і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи з роду їх не мали.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман: — зараз будете обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курінь, понабивали люльки, посідали на траві і почали курити.

— А що, хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх буде мало, — промовив кухар.

Отаман підняв цїновку з одного шаплика, де було повно річкової і морської риби, подавав Вербівцям ножі, і вони почали чистити рибу. Бурлаки ледві совали руками. Кухар і отаман мовчки осьміхались: осьміхались і проворні забродчики, дивлячись на неповертайлів-хліборобів.

Кухар кинув в окріп рибу і підклав в огонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тимчасом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий кєряк, в котрому навіть держално було видовбане: стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу і сцідив росіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзиґликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав в миску юшки і накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали сьвіжу щуку, осятрину і білюгу на всі заставки. З того часу, як вони втекли з Вер-

бівки, вони й разу не обідали так смачно. Вони ніби набірались нової сили.

— Тепер, хлопці, хоч і до роботи! — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невід і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, ніж морська, але часто попадали сь здорові осятри й білюги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її сьвіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись до дому. Настав час ловити рибу в морі. Рибалки покладали на здоровий човен неводи, забрали шапки, харч і одежу, сіли в човен і поплили до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв паспорт на ціле літо і присягнув, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки поплили човном далі по лиману, і стали проти одного великого посада чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов до дому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тягла ся трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай.

Поза хатами тягли ся виноградники на всі боки, скільки можна було скинути оком. А там, за селом, на широкому полі ледві піднімала ся зелена, як пух, кукуруза, розстелялись широкі, молоді листи тютюну, а там далі розстеляв ся широкий, рівний як діл, степ, весь зелений, весь покритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то зеленою травою. На дворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в німецькій кольонії, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом по межах довгими рядами росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на горячому сонці вже повигонялось на сажень в гору, ніби сходило на дріжчах. Вся оселя зеленіла й пахла, як квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквіччані масою білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахощів акації і розливало якусь розкіш на весь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже не молода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, завязана по полтавськи, низенько, чорною хусткою з червоними квітами. Отаман Ковба-

ненко зайшов в Акерманщину з жінкою зза Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка, Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довге, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; ніс був тоненький, рівний, а на щоках до самих висків грав румянець. Од її молодого лица нашіло жаром; од щік, од очей несло огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям нашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі рукигнули ся, як степова билина на вітрі. Чорні товсті коси блищали на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ще більше спало огню й румянцю на її палке лице.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгледіла Миколу, і все її лице почервоніло, як польовий мак. Вона зняла ся з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тимчасом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали вибратись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали на дворі, потім по-

складали на віз здорові мережі й посуду, набрали харчі, привязали до воза собаку, на возі посадили півня і ввійшли в сьвітлицю.

Сьвітлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лямпа, і гойдались голуби та писанки на нитках, приліплюваних воском до стелі. Стіл був застеляний білою скатертю, а на столі лежав хліб з дрібком соли зверху. Отаман виніс з кімнати здорову пляшку горілки, настояної на жовтому корінні, і поставив на стіл. Рибалки обступили стіл навкруги. Двадцять чоловіка товпились в сьвітлиці, неначе колядники на Різдво. Отаман налив чарку горілки, перехрестивсь і почав приказувати:

— Даруй же нам, Боже, повні мережі усякої риби! Щоб до нас сплила ся риба з усього Чорного моря та просто в наші неводи. Пошли нам, Боже, щастя й здоров'я! Дай, Боже, щоб ми живими повертались до господи та не потопились у морі.

— Дай, Боже! — промовили рибалки.

Отаман почастував жінку і почав частувати рибалок. Потім він зняв зо стіни образ, поклав на столі, поцілував образ і хліб; за ним підходили усі рибалки і знаменувались до образа й до хліба. Отаман мовчки сів за столом на покуті; всі рибалки посідали на лавках і навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе замерли; тільки було чути, як мухи шелестіли в сухих васильках коло образів. Отаман встав, за ним разом лавою підняли ся усі рибалки. Отаман узяв образ і хліб з сіллю і вийшов на двір, за ним вийшли усі рибалки. Образ і хліб

сховали на возі. Довгий німецький віз рушив з двора, а за ним пішли рибалки з хазяйкою.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна в воду, покладали здорові мережі й посуду і сіли самі двома рядками. Отаман став на демені і почав керувати здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді бабайками, і здоровий човен полинув по лимані, як птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід.

— Через тиждень виїжджай до нас та вивозь нам харчі! — крикнув з човна отаман до хазяйки: — Наші куріні стояти муть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись в слід за човном, де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе він стояв витесаний з білого каменя. Потім вона повернула коні на гору і сховала ся в степу.

Рибалки доплили до Цареградського гирла, минули ерики, що текли через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордона. Там отаман показав урядникам паспорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи по під низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуду на низеньку піскувату пересип. Пересип була дуже низенька і слала ся, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од

моря і од лимана. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лимана. Крутий далекий берег озера, що був колись берегом моря, стояв у тумані, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинути оком.

Картина кругом була дуже оригінальна. Довге озеро на двадцять верстов вганяло ся в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорчастим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипи, ніби тонули в зеленій воді високі, густі як ліс, очерети та оситняги, а за пересипю синіло Чорне море, піднімало ся все в гору та в гору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим сьвітом сонця, стояло грізною горою, і неначе було наготові шубовснути всею товщею і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, й синій, високий його берег, і широкий степ, — все було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі тони, всі фарби ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, блискуче небо. В небі крутили ся білі мартини й чайки, а здорові білі, з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги.

Через вузьку пересип скрізь були прокопані ґрипи чи канави, кудю ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жиру-

вати на плавнях, а в осені вертала ся в море. Коло ґриків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів ситий солонець. Отаман вибрав місце коло одного ґрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоним солонцем, і звелів ставити там курінь. Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили для кухаря кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балки і повішали казани. Потім вони забили два палі з перекладиною для кодол, і декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; після того викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали неводи; поставили мечет, чи піч для хліба. Це все становище з курінями, очеретяними ятками, з мечетом, з кабицею, з кодільнею, з кухарським курінем, звало ся курінем. Часом один хазяїн мав два або й три таких куріні і наставляв на кожний курінь осібногo отамана.

Хазяїн позабивав рядами підтечі для мережі та неводів. Коса вкривала ся ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня привязали в маленькому куріні. На мертвій пересині завештались рибалки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дим з мечета та з кабиці. Заворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечорі отаман звелів готувати здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнище мережі. Один одходив, приходив

другий, і швидко потягло ся рядком до моря десять чоловіка, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. На дворі почало смеркатись. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий шматок білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби наплило до берега доволі.

Настала ніч. На дворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащило ся до берега легесенькою хвилею і ледві шелестіло на піску. Отаман став на демені в човні; коло його ніг лежала кодола, скручена кругом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була привязана до одного кінця мережі. На березі zostав ся крилаш, чи помічник отамана, і більша половина рибалок. З отаманом сів в човні кодільничий та кілька рибалок.

Отаман одіхнув човна в море і повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, привязаної до мережі. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху блищав довгий рядок здорових, білих, дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен тихо сунув ся по воді. Бабайки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла ота-

манська люлька, неначе сунулась над водою червона зоря.

Отаман обійшов далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив кружок кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула й розкрутила ся, як чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепив ся залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тимчасом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Легенька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо викотивсь ввесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало, і вже виразно було видко під місяцем блискучу воду і довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човни до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу і крикнув: — Тягніть разом!

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою, плисковатою, дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті зпереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і всисались в неї, як п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впила ся живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга

половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи назад, та з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наблизилась до берега, ті, що стояли в кінці кодоли, розкручували живці, перебігали ближче до берега і знов впились п'явками в кодолу.

Місяць підняв ся в гору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, як пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, пекельна; за тяж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лив ся білий сьвіт на саме море.

За кодолами з моря вийшли на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмал'яну мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки: подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома рядами, а за нею показалаь з води, широка матня, ніби якийсь морський звівр висунув зпід води голову. Поперед матні котились цілі покоси морської трави, камки. Трава позбивалась, ніби клубки чорних стрічок. В день був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер зносить камку в море.

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — крикнув отаман і з тим словом вскочив

у воду, та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не вискакувала попід мережію.

Забродчики покидали кодоли, позабірали підсаки і кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од духу, то знов тонула під водою. Рибалки почали забірати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався цілими копицями, неначе зіпід землі вискакував цілий фонтан перел, неначе бризкала зіпід землі кришталева вода і одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбула побивалась, неначе на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осятер і почав гнути спину підковою, розкидаючи хвостом пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посинались з матні на берег здорові лакерди, плісковаті палажки, заблищали морські півні з червоними пірями, заблищали червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце чи медуза. Ввесь берег ніби танцював проти місяця. Здавалось, що самий пісок ожив і підскакував, і бризкав зіпід землі фонтанами.

Матню притягли на самий берег: там страшно борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою і почали лушити по голові довбишками. Дельфін зомлів, і його викинули на берег, як чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом по-

різав одну підсаку і покалічив одному рибалці ногу.

— Добра тоня! — крикнули рибалки:
— Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська, а тим що її тягли недалеко, тягли од куріня, од дому, вона звалась домахою.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куріня варити на вечерю. Рибу позбірали в здорові шаплики, і всі рибалки пішли на пересип до куріня пити могорич та вечеряти.

Високо летіло полум'я під казанами і лизало язиком перекладину. Сухий очерет тріщав і бризкав искрами; дим вив ся клубками в гору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзиґликах сиділи рибалки і сушили на собі мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тимчасом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим красичом. Огонь палав. Вечеря була готова. Кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з сьвіжою рибою і налив у миску сторчака, чи юшки.

Рибалки вечеряли кругом багаття. На приполі гарної ночі всі вони так біліли проти огню, ніби огонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорчастого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один другого призвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили цибулею, другого — перепелицею, третього — задерихвостом. Інчих

дражнили так, що їй казати не годить ся. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їсти було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. І що вона поробляє, нещасна, з малою дитиною, з старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеть ся він до неї, чи побачить ся коли з нею на цім світі?

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча зоря, а за нею почало червоніти небо. Море стояло тихе і гладеньке, ніби скло. Рибалки розійшлись по курінях спати. Декотрі попадали на землі коло багаття і захропіли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза і клала на простеляне на траві рядно. Її чорні коси блищали на сонці, як чорні гадюки, а червоне намисто ще прибільшало румянець на її щоках. Легкий стан гнув ся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабірай у віз рибу та вези у місто на продаж, — промовив отаман до жінки: — а ти, Мокрино, зоставай ся на хазяйстві.

— А хибаж я не втраплю до города, чи що? — сказала Мокрина весело і дуже

сьміливо: — Нехай мати хазяїнують дома, а я трохи проїзджусь в город. Оце хочу набрати собі на новий керсет.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своє, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина поскладала на рядні хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу, і все її лице до самих брів зайняло ся полум'ям. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуси запалили серце молодой дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного лица, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице і чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тут на степу, побачив усю до самих маленьких пружків її лица: побачив повний вид, чорні брови, побачив навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шії з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він почав її забувати; але тут, край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя і залило слізми його серце.

— Дівчино горлице, колиб ти знала, якого жалю ти мені завдала! — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, скочила на візок як степова коза, і поїхала до дому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет

і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лимана викотив ся червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку. На дворі темніло. Ввесь степ, і лиман, і озеро, і море,—все закуталось в якийсь чарівничий тихий сьвіт, повилось прозорчастим сизим туманом. Широкий простір, широка без краю картина навела на Миколу тяжкі думи. Огонь під казаном горів, дим білів клубками проти місяця. Стовпи з перекладиною чорніли в диму. Забродчики жартували, вигадували, сьміялись, а Миколі було не до сьміху. Чи не вернутись до Вербівки та забрати в степи і жінку її матір, і дочку? думав він, але як згадав, скільки він пройшов того степу, сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою...

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало гаряче літо. Риби ловилось все менче та менче. Отаманська дочка все частіще та частіще навідувалась на берег, та все приставала до Миколи, — так усім і кинулось в очі.

В кінці літа отаман почав ділитись доходом: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погуляти. Вони цілою ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани, купили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики;

з музиками, з церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбірані в нову одежу, попідперізувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки на бакир. Їх червоні широкі пояси горіли на сонці, як жар, а довгі кінці поясів з торочками висіли нижче колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувати один другого горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кружляти пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, але бурлаки й приبلуди не вважали ні на що і розсипали гроші як полю. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку, годі тобі смуткувати; йди лишень танцювати! — гукнув Задерихвіст і потяг Миколу за рукав свити.

— Ти думаєш, що я не вмію гуляти! — сумно обізвав ся Микола. — Брешеш, вражий сину, ще й тебе навчу.

— Ба брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хто вчив пити й гуляти! О, брешеш, сучий сину; не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи паний.

— А як докажу, що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода гроший? Пху! от що мені гроші! Мені гроші — полова! — кричав палкий бурлака.

— А ну, задирай хвоста в гору! —

крикнув вже зовсім п'яний Цибуля: — Побачим, чи вмієш г'едзкатись.

Задерихвіст почав і справді г'едзкатись: пішов такого тропака, наче й справді його г'едзи кусали і в спину, і в п'яти, і в підшви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; він зачепив чоботом стола і пляшки посипались на землю. Поли синього короткого жупана крутились, як крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайняв ся огнем і палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садити гопака: за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив зза стола Свербігуз. Половина ватаги пішла у танець, і здавалось, ніби ватага вітряків схопила ся з місця і затанцювала і замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток, а між тим усім блищали, ніби блискавка мигала, довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом, Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку й вихав нею над головою.

— Шинкарю, давай дорогого вина! — крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву: — Нема більше сили! Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і шпурнув жидові на стіл.

— Наливай, свиняче вухо! Задерихвіст

гуляє! Бурлака не, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошій!

Жид не сердився і наливав вино в чарку, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не пили дорогого вина? — гукнув Корчака: — Давай ще дорожчого, того, що пють найбільші пани.

Жид виніс поганішого вина і здер найбільші гроші з бурлак.

Настав вечір, і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвалювались і лежали коло шинку в поросі. Корчака розсипав усі гроші і почав пити на борг; за ним почали пити на борг і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі і хропіла на весь майдан; тільки два забродчики, побравшись по під руки, довго швендяли по майдану, та все приказували: „І цур йому, нех йому! ходім, бра, в солому. Держи цабе, то як раз потрапимо в ворота до клуні. Бери цабе, та не пхайся бо! Он, ондечки стоїть ожеред соломи!“ І вони, замість соломи, звалились у бурян, попадали лицем в кропиву і поснули, як побиті, серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмелятись. Декотрі хазяїни розійшлися до дому, але бурлаки ще довго гуляли і тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошій в шинкаря.

Тимчасом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпився і мусів заставити в жида новий жупан, чоботи й шапку. Він стрівся з дав-

ними товаришами бродягами і обікрав з ними одну жидівку; забрав з скрині срібні ложки, що лежали в неї в заставі, забрав шабашкові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидові, а тимчасом набігла поліція й половила їх з ложками і з ліхтарями. Їх повели в поліцію. В той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію і прочула, що становий збирається тієї ночі набігти з десятиськими на батькову ватагу і половити всіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських курінів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман: — про мене в степи, про мене в комші, про мене в море, бо буде біда. Пересидьте який час, та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглися в очерети, як курчата в бурян од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай на море: закинь там кішку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно сидіти, — шептала Мокрина Миколі: — я розкладу в ночі на березі багаття, і буду підкидати в гору головешки. Тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна і став човном на морі за кілька верстов од берега. Він бачив звідтіля, що люди на березі заворушилися, мов комашня, і приляг у човні: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце синало полу-

мям з високого неба. Микола зоглядів ся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотіло ся їсти, а потім пити; в його пересохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворухило ся. Перед ним стояв кручею рівний берег, а за ним на синьому морі плів здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледві сунув ся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і біліли проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, показала ся чорна пляма. Та пляма росла й наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море зо дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, як срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного поораного поля. На небі зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було стежити за нею очима. Море зачорніло під нею, і вона в одну мить поглинула корабель. З моря набігла хвиля з білими густими гребіннями і почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був вперше на морі. Його тверда душа трохи стрівожилась, але його горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні і спокійно й сумно дивився на того звіря, що набігав на його.

В море впало кілька великих важких крапель дощу, а за ним разом, несподівано, загув страшний вітер, кинув човном в гору, як трісочкою. Посипався, як з решета, страшний дощ, а далі полив, як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну мить і злилось до купи; і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребіні бились об дошки, підскакували в гору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду з човна руками.

А в той час на березі в курині сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. В неї вся душа охолола. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо разом вияснилось, доки перестав вітер в одну мить і неначе втік з моря на степи, щоб догулятися ще на степах досхочу.

На дворі разом стихло. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребінцями по зеленій воді, як буває сїнокіс вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало зза хмар; небо над морем стало синє, і на тому синьому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлася одним дуже широ-

ким кінцем об море, а другим потягла ся далеко, за озеро, за плавні в рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчинні смуги були такі ясні, неначе горіли тихим полум'ям; а через широкий край веселки, розстеляний, як павиний хвіст по морю, було ясно видко зелене море, білі гребіні на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім кольором веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрим вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканкою.

Мокрина нагляділа чорну цятку між білими хвилями і зрадїла, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, тихенько од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тимчасом до куріня вернув ся становий з десятськими. Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнях, не знайшли бурлак і тільки змогли до самих сорочок. Становий поїхав в город і поставив на сторожі десятських на всю ніч, обіцяючи навідатись з города другого дня.

На дворі почало смеркатись. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла ніби до дому а тимчасом вона зайшла далеко, далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло й поплинула на море.

Микола, весь мокрий, сидів на човні, неначе дерев'яний. Він несподівано углядів,

що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гонить ся десятський, і він підняв уже важке весло, щоб теленнути його по голові, але закримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий сьвіт заблищав на її виду, на синьому корсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам; але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а румянець на щоках було видко навіть при місяцеві.

— Десятські zostали ся коло куріня на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка хліба, і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знати ме, бо я йому не скажу. Хиба ти скажеш...

— На віщо мені казати? — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я не признаюсь, хоч би мене батько вбив.

Микола догадав ся, що сьмілива Мокрина привезла йому харчі неспроста і не знав, що й казати Мокрині.

— Чи вжеж ти не боялась сама плисти човном в ночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду.

А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселому бути.

— Ти, певно, покинув батька, матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною.

— Мій батько вмер, — тихо обізвав ся Микола.

Мокрина не сьміла більше його роспитувати і промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро, в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіти лиху годину. Висмикни кішку, та рушаймо в дорогу!

— А тиж не наведеш на мене десятських? — з невірою спитав Микола.

Мокрина спалахнула полум'ям уся, усім тілом. Вона гаряче промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб видати десятським.

Миколі стало ніяково, стало їй жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і румянцю. Він трохи не вимовив ся що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово задержалось на язичі. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він чув огонь од її гарячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен качкою полинув по воді. Микола поплив за нею.

Вона повернула човен в один єрик, прокопаний в озеро, і вони поплили по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг,

і Мокрина погнала човни між двома рядами оситнягу, ніби по каналу. Чисте, незаросле місце то звужувалось, то розходилось як озеро, то йшло між очеретами, як широка річка, потім знов звужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заїхав в таке вузьке місце, що ледві сунув ся між двома стінами високого як ліс очерету. Мокрина спинила човна.

— Сидиж тут, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що становий. Я буду привозити тобі харч і чисту воду, доки мине ліхо.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона.

Микола подай їй руку. Мокрина потягла ся за його рукою, обвила свої гарячі, голі по лікті, руки кругом його шиї і впила ся в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю і любити буду, хоч маю й пропасти. На добраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам'ятав ся, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною дієть ся? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вжеж оце я тебе мушу на вік забути?...

Місяць високо вийшов на небо і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінь-

жий хліб і стояла непочата вода в тикві. Ввесь той день здавав ся йому якимсь дивним сном, і в тому сні ніби виплила з моря дивна русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов пірнула на морське дно, поікши його душу ласкою, карими очима та гарячими устами.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед сьвітом він наломав очерету, накладав у човен, напив ся води, повечеряв і ліг спати. І йому все снило ся широке море, вкрите білими хвилями, снила ся ясна веселка на морі, а по тій веселці наче йшла до його Нимидора в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та зеленому корсеті. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими косами з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в страшне, кипуче море.

Мокрина опівночі вернулась до куріня. Батько вже спав.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Порала ся коло куріня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть мене нечистий водив.

— Мабуть і справді нечистий водив тебе до півночі, — обізвав ся батько. — Гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла до дому, а в вечері знов прийшла до куріня, взяла хліба, риби й води і знов у вечері

поплила човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десятські стережуть? — спитав Микола в Мокрини.

— І тепер ночують коло курінїв, ще й у ранці навідував ся становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони не поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивав ся до неї. Йому було й жалко молодой палкої дївчини, було жалко і гарячого кохання; але в його ніяк не повертав ся язик сказати Мокринї, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до дому: знов сердилась мати, знов лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, не спроста приходиш пізно до дому. Як менї й завтра опізниш ся, то я на тобі побю ломаку. Чи чуєш?

— Та вжеж чую: не позакладало менї вух, — сказала Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? Де ти волочиш ся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочила ся, а тільки одвезла в коминї бурлакам харчі. Хиба буде добре, як вони пропадуть з голоду.

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколї, коли сказати правду — сьміливо одказала Мокрина.

— Хиба ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що менї до того, — насилу промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже; але вона почула, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледві

вдержалась на ногах, вийшла на двір і залилась слізми. І жаль, і горе, і кохання, — все разом підняло ся в її душі і затопило всю її душу слізми.

Тимчасом десятські, нічого не діждавшись, поїхали собі до дому. Мокрина насилу діждала вечора і нікого не питаючись, побігла до човна і поплила до Миколи.

Микола вглядів її заплакані червоні очі і дуже стрівожив ся.

— Чого ти, Мокрино, плакала? Може яке лихо стало ся? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала, тільки заридала. І сором, і горе було видно на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намісто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивив ся на неї! Вона і в голові не покладала, що він її не любить.

— Миколо! Чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола все постеріг, і йому стало дуже жалко дівчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішу ся, втоплю ся, я пропаду, я сама не знаю, що я собі заподію, тільки я не перестану тебе любити, поки мого віку.

Мокрина грізно й дико блищала карими очима, але після своїх слів похилилась на край човна, як гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями,

що впили ся в край човна; бачив тонку шию, де червоїли разки доброго наміста.
— Не плач, Мокрино! Щож маємо робити? Знать така вже божя воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не підіймала голови і тихо хлипала. Весь дівоцький сором вернув ся до неї. Її сором було підвести очі і глянути Миколі в очі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка виплила з очерету і крутила ся по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вила ся над плавнями, впала в очерет коло самого човна, злякала ся, крикнула на все горло, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина насилу підвела ся, посиділа закривши очі рукавом, і далі промовила, наче нічого між ними її не було.

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куріня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею, Вони плили між очеретами, через озера, і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його. Її тверда душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання...

Мокрина знов пізно вернулась до дому; батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в продового батька волочиш ся?! — грізно крикнув батько: — І чого ти ходиш до бурлаки?

— Ходжу тим, що його люблю. Лайте

мене, бийте мене, а я все таки ходити му, все таки його любити му.

— Пху, на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилявши самого себе й свою жінку: — Он до тебе в осени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на город.

Розігнані бурлаки знов збіглися до куріня, знов почали ловити рибу. Починалася тепла тиха осінь. Забродчики попрочили ерики, повикидали пісок і почали ловити кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в ериках, заставляючи ерики очеретяними тиниками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась Вербівцям багато легшою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті Вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, поробили собі вальковані хати і розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкривати ся українськими селами, з садами й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узяв ся басарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачинало ся українське село. Вербівці на сьміх назвали село Вербівочкою, хоч у йому не було вербової й гілки.

Микола вже зібрав грошій і хотів і собі ставити землянку. Йому так огидло бурлакувати, так хотілось осістись і оселитись на одному місці. Але в його все була думка вернутись колинебудь до дому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту осістись в далекій стороні і знов кинула його в бурлацтво.

Раз в осені, перед самою Покровою, Микола сидів у вечері над лиманом і одпочивав після роботи. Рибалки вже спали. Микола взяв скрипку і розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила сьпівати. Його думки літали далеко, далеко, понад Вербівкою, коло свого саду, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло; він оглянув ся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шиї. Вона стояла, підперши щоку рукою, і слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона: — я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино, йди до дому. Твій батько буде сердитись на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму.

— Про мене, нехай сердить ся: за всі голови, байдуже мені! Щож маю робити, коли ти мене зводиш з розуму.

— Схамени ся, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та щож маю робити, коли моя така доля.

Микола знехотя задивив ся на її тонкі брови, що чорніли як шовкові шнурки, знехотя милував ся її гарячим личком. На його

тхнуло знов жаром тих гарячих уст, що впили ся в його тоді, як він ховав ся в очеретах. Мокрина чарувала його своїм огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина: — Чи зоря сьвітає на небі, чи сонце грає, чи ніч покриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці. Я в ночі сплю, і як ти мені присниш ся, то душа моя звеселить ся й заграє, як ластівки на сонці. Прокину ся, тебе нема, — і моє серце знов замірає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць сьвітить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щebetанням; не губи мого віку, бо я й без того нещасливий.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти не вернеш ся до дому; ти її забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за синє море. Я готова втекти звідсіля з тобою.

— Чи добреж воно буде? Чи годить сяж мені кривдити твого батька й матір?

— На що мені батько й мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі, біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакати перестану. На щож ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина, обертаючись до Миколі і ломаючи руки: — Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, як прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею слідком, схопив її за руку:

— Подумай, дівчино нерозумна, що ти робиш!

— Радаб я думати, та вже й думок не

маю; радаб плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко, Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки: — Пожди, не губи своєї душі й своєї краси. Яж нігде не дінусь: буду тут служити. А хто знає, що далі буде?

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала... заплакала тихими, як літня роса, сльозами.

Пізньою добою Мокрина вертала ся на хутір, забувши сором, забувши батька й матір, і все на сьвітї. В її серці наче почала розвиватись весняна рожа і сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніщою і неначе заховалась уся в своєму серці. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все ждала, вона мала надію...

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо билась об берег і шелестїла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухав ся, і йому здало ся, ніби шелестять *верби над Раставицею, над тою хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходив червоний вид Мокринин, її гарячі сльози і палка молода любов. Він дуже, дуже задумав ся. Його душа заколихалась, як хисткий човен на хвилястому морі, та не на довго: тверда натура перемогла це зрушення, перемогла серце і поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу і настановив його крилашем тоб то своїм помічником: Микола з двома кодільничими глядїв кодол і порядкував, як отамана не було дома. В добрі роки він чимало заробляв гроший, але багато їх

зоставалось в шинках, найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в городі.

А Мокрина все ходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала.

V.

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусіла йти на панщину. Вона йшла на панщину, — плакала; йшла з панщини, — плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора з просоння схопила ся з постелі і закричала на всю хату: „Мамо! вставайте, Микола прийшов!“

Мати схопила ся з печі, їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти говориш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хибаж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо, він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жару, притулила до жарини скалку, роздула жар, запалила скалку й засьвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима з червоним як жар лицем.

— Може тобі щось приснилось? Може тобі, дочко, так здалося? Чи вжеж так оцеб він вернув ся? Такеж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола на дворі. Ходім на двір: він десь ховається, — сказала Нимидора: — я літала слідком за ним по степах зозулею, а як він сів спочивати, я стала криницею. Він напив ся води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернула ся з ним до дому. Мамо, Микола ховається на дворі.

Перелякана мати виїшла на двір: за нею виїшла Нимидора. На дворі було поночі; стояла темна ніч. Нігде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко, лягай спати та перестань думати про Миколу! — говорила мати, а в неї самої ноги і руки трусили ся.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здало ся, ніби Микола ввійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла у двір. Мати догнала її і привела в хату.

— Мамо, я бачила Миколу. Він говорив зо мною в садку, пішов через леваду в верби, і мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу, і що до неї літає перелесник.

Тимчасом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огневий змії упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці говорили, тяжко зітхали

і нараяли матері повезти Нимидору в монастир до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію і вигоняє з людей нечисту силу.

Стара Джериha виїняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця гроший, найняла в сусіда конячку і повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі, бліда, як смерть, і не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було дома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Росю, де він трохи не втопив ся. Вся одежа на йому по пояс була мокра.

Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії і навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проснав ся й прочував ся, і до його почали приводити біснுவатих. Один чоловік усе хрестив ся і без перестану кричав: „Господи милостивий, візьми мене до себе!“ Якась молода молодиця, сьвіжа й румяна, без перестану розказувала однаковими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як її видали заміж за нелюба. Другу молодицю піймали аж на дзвіниці, де вона дзвонила в усі дзвони: її привели в келію до ченця, а вона кляла його в батька, в матір, кричала диким голосом.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами,

все моргав за кожним словом та читав над Нимидорою екзордию. Нимидора слухала; вона сама йняла віри тому, що в неї й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна і карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговілись. Нимидора вийшла з церкви спокійною. Гарний хор в церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з матір'ю до дому спокійнішою, ніби й справді збувшись в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби вдовою. Зімою вона з тещею пряла панське прядиво, а літом ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл за другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посажені Миколою над Раставницею, а Микола не приходив. Нимидора трохи одійшла, та все сьнівала, сидячи зімою за гребінем, про милого, як він збив ся з дороги, вертаючись до дому, як він з инчою залицяв ся і од милої одцурав ся.

Десять років після того жила стара Джериха і на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті: тепер у неї зосталась одна втіха, — дочка Любка.

Любка росла, як у саду вишня. Вона

була дуже схожа з лиця на Нимидору: в неї були такі темні очі, такі чорні, тонкі брови на широкому лобі, такі довгі розкішні коси. Нимидора жалувала її, пестила і не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять років, а Нимидора вже складала в скриню придане, вже пряла рушники і готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Колиб хоч ти була щасливіца за мене!

Любка співала, як соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора наче вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда: повні щокни висохли й позападали: очі погасли, тільки один рівний стан не зігнув ся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстаріла її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка впросла і стала дівкою, гарною на все село. Нимидора квітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шіснадцять років, а до неї хлопці стали слати старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька і прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі: вона почала думати про свою смерть, наготувала

собі сорочку й намітку, придбала грошій на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви і на службу, і на вечірню. Кожного року вона ходила до Київа в Лавру на прощу, та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий, та вернув ся до дому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки літ з того часу, як пішов в сьвіті Микола; пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувати його. Вона почала забувати його вид, його очі, голос. Ввесь його образ плавав перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабіти й старітись, і знов їй забажалось побачити Миколу. Вона хотіла побачити його хоч перед смертю.

— Невжеж оце я вму і не побачу його перед смертю? — часто говорила Нимидора дітям.

І вона знов почала думати про його, сидючи за гребінем коло печі, думала про його стоячи в темній церкві на вечірні, та все просила в Бога, як останньої ласки, попроситись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Київа, одговілась і вернулась до дому, та все думала про Миколу. Вона шукала його між богомольцями в Лаврі, розпитувала в людей з далеких країв, і нічого не допиталась. Микола почав їй снитись.

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. На дворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить зза ліса, черво-

ний як жар, та здоровий як віко од діжн. Микола жне поперед неї, а вона посьпішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж на дворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнав ся в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхиляється, тільки блищить проти сонця золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй хочеться подивитись на його лице, а він не обертається. Пшениця валить ся йому на плече; з колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку і падає до долу. Потім зразу з колосків посипались нескри і обсипали його білу-білу сорочку. Микола обернув ся до неї і глянув на неї. Вона побачила його молоде пишне лице, чорні брови, ясні очі і зраділа.

Нимидора прокинулася і почувала, що її душа розтрівожилася. Вона почала хреститись та молитись, і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в Лаврі, на вечірній на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять з свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь з верху, з високої бані ллють ся голоси такі дивні, такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий як голуб, з сивими вусами, тільки брови

чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони вдвох з свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печері, а за ними річкою ллється народ з свічками в руках. Нимидора оглядається назад, — весь народ зник, і вони вдвох з свічками йдуть все глибше та глибше вузькими печерами. По обидва боки стоять домовини, а тих домовинах лежать живі моці, з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно а Микола все далі, все глибше веде її за руку! В одній домовині вона вгледіла отця Зенона, котрий читав над нею екзордию. Він усе моргав товстими, сивими, короткими бровами. Вже вони минули всі моці, всі страшні мертві костисті голови, минули моці, що стояли закопані в землю по пояс; вже в їх свічки погасли, а вони все йдуть глибше, та глибше, та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ: їй здається, що вона з Миколою вже на тім світлі.

Вузька печера розступилась, і перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як окріп в чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, весь чорний та обсмаляний. На його голові чорніло волосся, і вся шкура порепалась на йому. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по ка-

міні, як каянки, і поливали Бжозовського з верху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу і побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним сьвітом. Їй стало дуже, дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихати і... прокинулась...

Прокинулась вона, встала і почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього літа я вмиру. Мені снів ся цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, — говорила вранці дітям Нимидора, розказуючи сні.

— Та то, мамо, ви думаєте про батька, то він вам і снить ся, — говорила Любка.

— Ні дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не стає духу дихати. Це вже моя смерть давить мене в грудях. Колиб вернув ся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснив ся сон, ніби вона блукає з Миколою в ночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. На дворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блищить страшна блискавка і гремить грім без перестану, як у горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним сьвітом, і вона бачить Миколіне лице все червоне, неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколіне лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне огонь ясний, як сьвіт сонця, і перед нею мигне молоде, пишне, парубоче Миколіне лице з румяними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По

всьому небі наче літають огневі змії; все небо ніби тріскаєть ся од верху до самого низу і вздовж, і впоперек; а кругом широкий без кінця степ: нігде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по каміні річка. Небо по середині проломилось, і звідтіль зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний сад, де між зеленими яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві літали й сьпівали райські птиці у золотім пір'ї, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає в гору хвилі, а з каміня на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула на низ на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загремів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі... Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя, знов мені снів ся твій батько, так страшно!... — говорила Нимидора.

Тимчасом в народі пішла чутка про волю.

Та чутка, як хвиля на морі, дійшла і до Вербівки. Народ гомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселїнчала. Вона думала, що отот Микола почує про волю і вернеть ся в Вербівку.

— Господи, колиб мені пожити на сьвітї хоч рік! Я знаю, що Микола вернеть ся, почувши про волю, і попросаєть ся зо мною на цім сьвітї за свою провину, — говорила Нимидора.

Цьвіли сади й одцьвітали ся, а Микола

не вертав ся. Вже зелене жито почало по-
ловити, а його не було. Нимидора почала
слабіти й залежуватись. Настала Петрівка.
Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу
носили ноги. Вона ізсохла, звяла; лице по-
морщилося і потемніло; тільки темні очі бли-
щали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна і ди-
вилась в одчиняну кватирку. В саду зеле-
ніли вишні й груші, щебетали соловейки,
а в далекому лузі між вербами кувала зо-
зуля. Коли це проз самий її вид пурхнула
в кватирку ластівка, політала кругом стін,
сіла на образ, пощебетала, знялась, знов
пурхнула назад в кватирку і сховалась в
вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по-
мене! Це не дурно прилетіла в хату ластів-
ка, — говорила Нимидора.

Через тиждень Нимидора лягла і більше
вже не вставала. Її здавило в грудях, і в неї
не стало духу дихати. Вона все прислухалась,
чи не йде Микола. Посилала Любку на двір
виглядати, та все тривожилась, як собаки
тавкали на дворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота; батько
прийшов, щоб попроситись за свій гріх!
Щось стукнуло коло воріт, — говорила нїби
через сон Нимидора, ледві розплющивши
поморщені вії й віка.

Любка виходила на подвіря і знов вер-
тала ся до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко, не прийшов батько? Мені
здається, що я чула його голос за вікном, —
говорила, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, — говорила Любка.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою і поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали разом з нею.

— Ненько моя, голубко моя! На щож ти мене так рано покидаєш? Чи яж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене на віки покидаєш?

— Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз виплила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторону. Колиж тебе, моя матінко, дожити в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими, вишневими садами?

— Ненько моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядати? Чи з заходу, чи з сходу, чи зза синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

— Ненько моя, золоте насіння! Деж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розівеш ся повною рожою в садочку!

Всі молодиці плакали й говорили, що ніхто в цілому селі не вмів так гарно голосити, як Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалували за Нимидорою і просила Бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати й землю держати, бо на цьому світі їй життя було важче од сирої землі.

VI.

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його, та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, просила, та нічого не вдіяли. Мокрина вийшла заміж аж через кілька років, тоді, як простигло її серце, і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаяв ся і трохи не побив ся з отаманом. Почала ся весна. Забродчики з отаманом збирали ся плисти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли за село цілою ватагою. Першу весняну „красну“ тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісенський баламутів, осятрів, білюги, лакерд та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчиками могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху й почали підіймати отамана на сьміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили в осені дохід і насилу заробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи ще й до того обдурив: не дав цілої їх частки. Вони пішли в місто пити могорич, і їм не стало за що не тільки похмелитись, а навіть впитись.

Другого дня в вечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої печеної риби, що в инший час вона викидала качкам.

— Чи вжеж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю? — сказав сердитий Микола: — Чи вжеж за ту красну тоню ми ще будемо гризти позаторішній хліб?

— А деж я візьму сьвіжого, коли не напекли? — сказав отаман.

— А між десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! Як спекемо, то й дамо! — сказав насмішкувато отаман і тими словами роздражнив Миколу.

Микола схопився з місця й крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим києм.

Микола вхопив в руки дрючка і кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка і потяг до себе. Між ними почалася тяганина.

— Пусти! — кричав Микола.

— Ба, не пущу! Яке право ти маєш зо мною битись?! — кричав отаман.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола і сіпнув дрючка так, що обшмульгав отаманові руки.

Отаман кинув ся навіткіача. На дворі наймит гарманував пшеницю, тягаючи волами колодку, чи вал по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через розв'язь і побіг поза волами. Микола зачепив ся ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через те не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, і Микола погнав ся за ним слідком. Отаман вскочив у сіни і запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вбю! — кричав Микола, гуркаючи кулаком в двері.

Отаман знав Миколіні норови і справді запер ся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки і пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, помагав навіть в господарстві і був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; вони помирилися і запили сварку могоричем. Микола знов вернув ся до Ковбаненкового куріня.

Довго служив Микола в забродській ватазі і заробив чимало гроший. Він поставив собі землянку, почав навіть господарю-

вати, але йому було тяжко жити самому, і він знов пристав до товариства.

Тимчасом з Вербівки все втікали люди од лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічав ся з Вербівцями і зтягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, про пана Бжозовського. Він бачив, що вертатись до Вербівки не можна.

Тимчасом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях та заганяти їх до дому. Багато народу він вернув до Вербівки, та нігде не знаходив Джері.

Він памятав його кулак, і на його грудях ніби огнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, блиський приятель Бжозовського. Перебіраючись з місця на місце, він забрів аж на Басарабію і дізнав ся, що в забродських ватагах багато вербівського народу. Становий налетів несподівано з поліцією на Ковбаненків курінь, похапав багато Вербівців і між ними й Миколу. Їх усіх позабивали в кайдани і посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був готовий втратити пів Вербівки, аби тільки помститись над Миколою.

Бжозовський поїхав до Акермана і по-

дав бумагу в суд, одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тяждень, ждав другий, а суда не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато гроший, проживаючи в Акермані, а суду все таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що й його посадили в тюрму як і його підданих. Вкінці всього його покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять Вербівців. Вони вгляділи свого пана і поспускали голови. Один Микола грізно дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на його свої здорові очі і, здається, був ладен зїсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлїлі, нещасні бурлаки, які пробувають на українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбірані в добру одежу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим сьмїливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуси чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тім'я ще чорніли й лисніли і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила кругом його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з міцним густим волосом. Він став високий, плечистий чоловік, з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дро-

тяні напружені жили. Зпід густих низьких брів блищали невеликі, темні, горді очі. Вид в його був сьміливий. Невисокий, широкий лоб ясно сьвітив ся під волоссям, підстриженим рівним кружком над самим лобом. Чорні довгі вуси висіли, як дві п'явки. Ні один пружок лица не ховав ся десь в середину; тільки одні очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами і виглядали звідтіль і розумно й хитро, й сьміливо й гордо, та все повертались на бік, ніби говорили, що вони нікому не ймуть віри. Другі бурлаки, побачивши свого пана, стояли похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну косу.

— Як тебе звуть? — спитав суддя в Миколі.

— Я Іван Посьмітюх, — промовив Джеря низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветь ся Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими, круглими, витрішкуватими очима.

— Якого ти „вероісповеданія“ — питав далі суддя по великоруськи.

— Басарабського, — одказав Микола, не зрозумівши слів судді і думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапить ся.

— Та не про те мова говорить ся. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якоїж я віри... християнської, такої як і люди, — сказав Микола.

Суддя розсердився і почав кричати:

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посьмітюх, і діда люди дражнили Посьмітюхом.

— Він родом з Вербівки, з кнївської губернії, — обізвався пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був, і не знаю, де вона, — тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки вже тому буде більше, як двадцять років, — говорив пан.

— Може хто коли і втікав, тільки не я, — гордо сказав Микола.

Суддя розсердився, покинув питати Миколу і обернувся до інших бурлак.

— А тебе як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посьмітюх.

— Ти не родич Іванові Посьмітюсі?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі до долу. Було видно, що йому було ніяково брехати, та не доля силувала до того.

— А тебе як звуть? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посьмітюх, — обізвався чоловік несьміливо.

— Ти не доводишся родичом цим двом Посьмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат, — як через сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову,

бо він був записаний в Кривдї Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі пятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Та й багацькож у тебе синів, та ще й немолодих! — говорив суддя, сьміючись; і з ним разом зареготались усі урядники.

Пан тільки витріщав очі на ту комедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими призвищами, якими їх позначували в акерманських селах, але не тими, що їх звали в Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у паспорт. В паспортах були такі самі призвища, якими бурлаки себе назвали. Він звелїв одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали паспорт. Суддя знав, як робилось таке діло в Акерманщині, і тільки реготався.

Знов москалі одвели бурлак в тюрму. Смутні, як дощові хмари, вони йшли в тюрму. Їм хотїлось лучче йти на Сибір, ніж вертатись у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав, і дурно не поїде до дому. Бжозовський знов мусїв ждати кінця того суду і вже не рад був, що виїхав з дому. Він тільки тїшив себе тією думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, наместить ся над ним і оддасть його в москалі.

В той час, як бурлаки досижували свій час у тюрмі, стало ся велике діло. Прийшла народня воля, і панщина на віки згинула.

Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де сиділи бурлаки, але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинилися двері в тюрмі: знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста й писар з Кривди. Там уже був і пан Бжозовський.

А тимчасом прийшла бумага про волю. Про неї вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалось тепер зовсім инакше.

Бурлаки стояли ніби під шибеницею. Суддя виїняв лист про волю і прочитав його. Бурлаки нічого і сенько не розуміли.

— Чи зрозуміли, про що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав вияснити їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочать достати землю, то щоб скоріше вертали ся не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали.

Бурлаки стояли ні живі ні мертві: одначе ні один з їх не йняв судді віри.

— Ну, признайтесь тепер, чи ви справді Посьмітюхи? — жартував суддя: — Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтеся, коли схочете, й до дому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до їх штуками, щоб допитатись, хто вони такі?

— Ні, пане, ми таки Посьмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю і звелю вам іти до господи ще й панщини не робити.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські Посьмітюхи з дідів і прадідів, — знов сказав Микола.

Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні живий, ні мертвий, як стояли нещасні бурлаки з початку суда.

Бурлаки тільки тоді поїняли віри, як од їх одступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на волю, і вони розпитували про волю в людей на селі.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От тепер ми вже і справді не Посьмітюхи! — промовив Микола: — Прийдесть ся знов вихрещуватись наново, на старі призвища, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть у Вербівці, як казав суддя, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський потеліпав ся до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись в далеку дорогу. Вони спродали, що мали, зібрали гроший, діждали теплих днів, і весною розпрощались з отаманом тай рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді і в інших акерманських селах, по княжках, померла велика сила народа. Помер і невміраючий Посьмітюх з усіма синами й братами одного дня, а Кишиневська консисторія, роздивляючись на книги, перелякалась од такої страш-

ної пошести в Акермані і в цілій Басарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розістлався ска-
тертю широкий степ; знов пішли вони зна-
комими шляхами. Вони не йшли: зда-
валось, самі ноги несли їх до дому. В кож-
ного на душі була думка то про матір, то
про жінку, та дітей.

— Чи застанемо живими своїх? — зне-
хотя вимовився Микола; і ніхто не обізвав
ся на його слова. Кожному було радісно,
але над тією радістю в кожного на душі
ніби лежав важкий камінь.

Багато сіл, багато міст на Україні ми-
нули бурлаки; багато неділь налічили вони
в дорозі, доки прибилися до Вербівки. Садки
цвіли й одцвітались, жито в полі зняло ся
руном і пішло в гору, а вони все йшли та
йшли, доки одного дня над вечір перед ни-
ми розістлалась на долині Вербівка. Всі
бурлаки стали на горі і довго дивились на
рідне село. Вербівка зеленіла своїм вербами,
садами, молодю огородиною. Кожний шу-
кав очима своєї хати; в кожного сльози на-
вертали на очах. Вербівка дуже змінилась.
Село розрослося понад Раставицею. В од-
ному місці виріс цілий новий куток.

Бурлаки спустились з гори й ввійшли
в село. З ними стрічались люди, та все не-
знакомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина
хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати Була, кажуть,
Джерина хата, а тепер вона вже Чабанен-

кова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива, чи здорова Нимидора Джериха? — спитав Микола, і в його затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і не довго слабіла, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом; а потім він уже й не бачив її за слізмами, неначе над селом схопили ся хмари і залили дощем усю весняну зелень.

Микола пішов знакомою греблею. Вербів по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обняти вдвох. Він повернув переулком і вглядів свою оселю.

— Щож тепер я знайду на своїй оселі? — думав Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і спер ся на їх, похиливши сиву голову та оглядаючи подвіря. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата присіла й трохи похилилась на бік, на причілок. Вікна покосились, двері понизшали і ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в садку посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешними дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була похожа на Нимидору. В неї достоту

були такі чорні брови, такі темні очі, такі рум'яні щоки, тільки лице було біліще й ніжніше. Миколі здалось, що то була Нимидора, в той час, як він тільки що оженив ся.

— Добри-вечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка і широкими очима глянула на Миколу. Її широко розкриті, темні очі, її голос, лице, — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама Нимидора з того світа. Микола не вдержав ся, поцілував Любку і заридав, як мала дитина. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому огні, і розплилась слізмами.

— Не впізнаєш батька, бо з роду його не бачила! — насилу вимовив Микола: — А деж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала що казати, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки до батька. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком. Їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить в землі. В її серці все якось помішалось, скамутилось, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любоко?

— Торік у Петрівку, — насилу промо-

вила Любка: — мати ждала вас, та все поси-
лала мене виглядати.

— Та й не діждалась! Така вже наша
доля! — промовив Микола: — Ти вже, Люб-
ко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще
в колисці.

— Ми недавно побрались, — сказала
Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще низша; мабуть
осіла. І образи ті самі, — промовив Ми-
кола: — перед ними молилась твоя мати.
Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалити Бога, не робимо пан-
щини, — обізвав ся Любчин чоловік: — ще
оремо старе поле, а це кажуть, приїдуть на-
діляти нас землю.

— Як би не та панщина, може й мати
ваша булаб жива, і яб не тиняв ся в сві-
тах більше двадцяти років. Чи давно померла
моя стара мати?

— Бабуся померла давно: ще я була
дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добреж вам жило ся без мене? —
спитав Джеря.

— Ет, яке там добро! Бідували та по-
бивались з матір'ю до останнього часу, —
сказала Любка: — Як би не така тяжка ро-
бота, то можеб мати й тепер були живі. Сі-
дайте, будьте ласкаві! — сказала Любка
і хотіла назвати Джерю татом, але язик сам
задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перей-
шов двір, пішов у садок, а далі пішов на
город, на леваду понад річкою. Високо і густо
розріс ся вишник, що він насадив, неначе

зелене гніздо ; через його навіть не проходив промінь сонця. Верби коло тину стали дупли-насті і взяли ся порохнею. Микола шукав очима тієї розкішної гіллястої груші, зпід котрої він уперве побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледві налалапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що снів ся йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище і показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дереза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою, і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестив ся й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколіних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву.

На дворі було тихо, як у хаті, й мертво. В тій тиші було чути, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою :

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє життя, і тепер зостав ся тільки попіл, доки його не поглине сьвята земля.

Одначе Микола помилив ся: з його не швидко став попіл. Він і сам не добачив, що в йому ще горів великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям притаїлась здорова, міцна, запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до сьвященика і найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла до дому, увійшла в хату, зглянулась з чоловіком і перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов? — промовив чоловік.

— Здаєть ся, батько, бо дуже плаче за матір'ю? — промовила Любка.

— Деж це ходив твій батько так довго? Мабуть десь бурлакував? — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то мабуть нікому не доводилось так бідувати, як матері.

— Та мабуть батько не од добра втік. Аджеж і Кавун утік: повтікали й інші наші Вербівці — говорив чоловік.

Микола zostав ся жити при своїй дочці. Дітям з початку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх убрав ся якийсь бурлака, ще й лиха наробить у хаті. Вона насилу привикла звати Миколу батьком. Він так і zostав ся для неї чужим чоловіком.

Микола пішов по селу, познаходив старих знайомих людей, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку, та

поставив їм з горя такого могоричу, що й сам з ними звалив ся під лавку і проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце як я здорово запив своє бурлацтво! — говорив Микола, встаючи вранці зпід лавки: — Не я п'ю, горе п'є.

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив до дому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою й мусіли мовчати. Зять знав, що живе в тестя в приймах.

— Не сердьтесь, діти! — говорив до їх Джеря: — Проп'ю свою біду, та й закаюсь пити, поки й мого віку.

Микола й справді швидко закаяв ся пити, за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяїнувати. Його натура, як велика річка після весни, почала входити в свої береги, але часом в ряди-годи знов виходила з берегів і розливалась ся бурлацтвом, доки зовсім не заспокоїлась на старість.

Тимчасом на селі завелись нові порядки: вже завели волость, і громада вибрала головою одного багатого чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зімуть, і почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, стояв за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів.

Раз якось голова прислав до Миколи десятського, щоб він дав свого коня під станового.

Микола знав, що коні самого голови

і його багатой рідні стоять в дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні, або пошле до своєї рідні! — сердито одказав Джеря.

Голова прислав до Миколи десятського вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, і почав нарікати на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідних хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з сьвітлицею та з кімнатою, неначе панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми будемо йому на все наставати. Хіба таки в нас на селі й людей нема?! Даймо чередникови сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вжеж таки в нас на селі доброго чоловіка не знайдець ся. Виберімо ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, жид, той самий, що колись брав у заставу одежу старого Джері, як Микола женив ся, налив Миколі пів кварта горілки і трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину?! — крикнув Микола до жида: — Ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар: — Бодай

мені Бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Прийшлося би тобі давно пропасти! — сьміяв ся Микола: — ти не доливаєш на сто карбованців в рік.

— Ой вай! куди пак на сто карбованців! Як би тому була правда, яб досі був багатим кунцем.

— Давай ще пів кварти! — крикнув Микола.

Жид налив пів кварти і не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи пьяненький. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай, продова душа! — крикнув Микола.

— Ну! як доливай? Хиба я не налив? — промовив жид і долив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив квартиру і кинув нею жидові в лице. Горілка потекла йому по лиці й по бороді, залила очі й рот. Жид прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти, псявіро, не будеш ти сидіти в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав голові та писареві! Скинемо ми й тебе з парافیї, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пущу.

— Хто тобі забороняє? Сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади, — зачав шинкар.

Громада зібрала ся в волость і загула, як бджола в уліку. Багатого голову скинули і вибрали головою чередника. Всі громадські

шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським. Старий жид уже розплотив у Вербівці ціле жидівське гніздо. Його три сини держали шинки й крамниці, а в кожного сина куйовдило ся в хаті ціле гніздо жиденят. Старий жид рвав на собі волосся і проклинав Джерю на всі заставки.

Тимчасом почали наділяти селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, понад річку, а половина села мусіла забрати землю на самих шпихлях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері й його зятеві. Та гора була така крута, що в великі дощі земля скочувалась з водою у низ, а воли ледві тягли плуга по косогору. Окрім того під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські сади. Ті сади належали хазяїнам споконвіку. Вони росли на балці серед густого ліса. Там був і садок Джерин, там стояла з давніх-давен пасіка його батька.

— Панове громадо! — говорив Джеря людям: — Пан хоче нас скривдити та ми того не попустимо. За що ми будемо платити такі навіжені гроші? Чи вже за ті лісі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брати того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, то буде ворог громаді!

— То й не сіймо! — гукнула громада: — А хто почне орати, тому ми полатаємо киями боки. Треба подавати лист на пана і за поле, і за наші батьківські сади.

— А вжеж треба! Минула ся панщина

тепер і ми пани, і свого докажемо, — говорив Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі.

Тимчасом пан поїхав до міста й пожалів ся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном, і Миколу з кількома ватажками звязали, одвели до міста і посадили в тюрму.

— От тобі й воля! — сказав Джеря: — От тобі й вернув ся до господи. І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей.

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не хотів брати назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тимчасом і в других селах люди не хотіли брати поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділити їх кращою землею. Їм повертали навіть ті хутори й сади в лісах, що польські пани ще попереду од їх поодбірали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його і не знав, як його викурити з села, а Джеря обходив панський двір десятою вулицею і зарік ся навіть заробляти хліб на панському полі. З того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає з села в хутір, у ліс.

І до кінця свого віку Джеря йшов проти панів та жидів.

На старості літ Джеря любив довгими зімніми вечорами розказувати дочці й ону-

кам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми стрічав ся. Діти слухали й засипали кругом його і на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою в ночі при місяцеві, як людський хліб стояв незжатий, гнув ся до долу й висипав ся, а люди на панщині хватили серпами панський хліб. Тепер стало діло навиворіт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатий. Пани, в тяжку для селян годину, почали наймати зімою строкових на жнивняний час за нікчемну плату і накладали велику пеню на того, хто пропускав у жнива дні. Стала знов маленька панщина: це стали в польських панів звісні „порції“.

Джеря вговорював людий не ставати на ті „порції“, а сам перебрав ся на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в других пасіках що стояли близько од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а проти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся з верху вкрита густим лісом, а з низу густою ліщиною.

Коло пасіки росли на балці старі сади; а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садами, вила ся попід горою і хова-

лась далеко, далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та лїщиною. То було померше село, може ще нещасливіше, ніж була Вербівка, може знесене татарським або ляхівським мечем та огнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставляна од півночі очеретом. Коло очеретяної стїни притулив ся курінь. Попід уліками вили ся розчищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест з двома дошками, прибитими од верхнього кінця хреста на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видко образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посихлявши густе гілля в пасіку над уліки. За пасікою зеленїв маленький баштан. Довге гарбузиння вилїзло на курінь і почеплялось по тину. На самому куріні білів здоровий гарбуз, неначе вилїз, щоб погріти свої боки на сонці. В одному кутку коло ворітець тїло курево, і легенький димок вив ся в гору і ховав ся в густому гіллі старої груші. Джеря сидїв на пні коло огню і держав на руках маленького замурзаного хлопчика. Коло його сидїло дві дївчини, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда і не зводив з його очий. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а зпід їх і тепер блищали темні, як терен, грізні очі. Довгі сиві вуса спускались в низ, а голова вся вкрита волоссям, білїла, як вишневий цвіт.

На підбородді й на щоках блищали пеньки білого волосся, неначе виступили з лиця краплі роси. Його лице і тепер було сьміливе й горде. Сорочка його дуже біліла проти зеленої трави та зеленої груші.

Любка стояла під гіллям груші, схиливши голову на одну руку і підперши щоку рукою. Дід роздав онукам по огіркові і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе яку дивну казку, та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу, та про море. Маледитя заснуло на його руках.

А в пасіці гули в улїках бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди лїниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли снували лїниво понад хрестом, та й ті попадали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодю травою та квітками. Серед пасіки десь взяла ся кавуняча бадиллина, сплела ся з широким листом огірка і побігла до одного улїка довгою зеленою стежкою. Між улїками зеленїла трава, синїли довгими рядочками синї дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червонїли, нїби кров'яні краплї, червона смїлка, жовтий кущик дроку. Над пасікою лежала тиша, розкішна вечірня тиша. Сонце косим промінням пробилось під яблунями та важкими дубами і запалило червїнню зелену траву, улїки, зелений лист на грушах, ще й облило сивого діда рожевим сьвітом. Проти сонця, проти ясного заходу, чорнїли стовбурі дубів та груш, неначе виліті з важкого чавуна,

а товста порепана бузинова кора, нїби жевріла жаром.

Вже сонце зайшло, вже сон розлив ся над густими садами, над густим лісом, а дїд усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, нїби гула золотими струнами кобза, приграваяючи до чудової казки-пїснї пасїпника Миколи Джері.

1876 року, 1. грудня.

ЗАПОРОЖЦІ.

КАЗКА.

Над Дніпром, коло славних порогів, в селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, усю вдачу запороську. Високий, чорнявий та кучерявий, гарний з лиця, гарний з стану, кругом гарний ще й до того сьміливий! Ще змалку брав його з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло їх. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець або Дід і обливає бризками його гаряче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його дядьком, не вважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлучшого! — каже багатий купець до отамана.

— Нема в мене певнійшого і вірнійшого лощмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам їду, — одказав отаман.

Виміряли байдак, зняли з його трохи ваги, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословив ся в отамана і вилетів орлом на байдак. Всі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна і помолились Богу. Ніхто не знав запевне, чи вернеть ся живий до дому!

— Щастияж, Боже! — промовив отаман до Карпа. — Як щасливо вернеш ся до дому, то дам я тобі велику, велику плату, — що маю найлюбійшого, наймилїйшого. Памятай! Моє слово певне, — промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

У Карпа дуже забилося серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка, Олесья. Він почув, що в його виростають орлині, отаманські крила.

— Гребімо! — крикнув він на гребців, ще й рукою махнув.

Гребці запустили гребки в воду. Байдак зняв ся з місця і полетів, як птиця. Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий. Серед Дніпра, в прозорому повітрі малювало ся його молоде лице, біла сорочка, червоний, широкий пояс. Він гордо поглядав на Дніпро, а очима все бачив чорні Олесині очі, її біле личко.

Погода була тиха і ясна. На дворі був ранній, теплий ранок. За Дніпром починало синіти небо червоною смугою. Вода в Дніпрі

стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь, далеко в низу, вже стогнав, неначе під землею, перший поріг — Кодацький.

— Шамни разом, друзі! — крикнув Карпо.

І гребці шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах.

На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі кролики, і булькотячи, знов ховались у воду. Поріг був недалечко.

— Шабаш! — крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки. — До стерна! — командував він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на проход.

Зашуміла вода і заревла. Кодацький поріг появився ввесь од берега до берега, ввесь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно як стріла. В одну мить його перенесло через поріг. Вода обризкала гребців і присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Всі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його сьмілива і горда душа палала щастем. Водяна курява і бризки тільки прохолоджували йому лице.

Ще було чути, як стогнали винці пороги, а тут уже заревів Дід чи Ненаситець. Погода на Карпове щастя була все тиха та ясна. Сонце обсипало гарячим сьвітом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів та стогнав, все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат, або звонили в великі дзвони.

Од берега до берега на Дніпрі появил ся білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав, страшних, сердитих, біснуватих. Карпове серце дуже застукало в грудях. Байдак уже був направляний стерном як раз на хід і летів як стріла.

Коли се де не взялась вітрова полоса. Вітер дмухнув трохи з боку. Коло самісінького порога вода врилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки на бік... В душі в Карпа похололо... Він сам кинув ся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не допомогло. Велика сила вхопила байдак і знесла на бік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнув ся дном об Зелений камінь, котрий одначе не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло й знов полетіло як стріла, та все звертало у бік. Ще низче його вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, зачепив ся довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, й переломило ся на троє. Тепер все пропало, все згинуло.

Карпо і гребці зняли руки до Бога.

Вода вхопила байдак як легеньку трісочку, крутила його на всі боки, понесла і кинула на лаву. Судно заревло перед смертю, затріщало дуже страшно, аж перемогло великий клекіт Ненаситця й впало на остру скелю. Каміння одбило йому весь ніс. Колодки полетіли в низ і розбились на ма-

ленькі поліна. Частина судна зачепилась на скелі. Люди, як птиці, держались за вірьовки.

Пекло не було таке страшне як Ненайтець. З верху ревла вода, в низу кипіла хвиля. Цілі гори білої, ревучої піни бились об каміння, скакали в гору, закручувались гребінями і знов падали назад на каміння. Од берега до берега ніби лютувала біла водяна буря, крутились вихри, вертілись чорторії, неначе все те викидав підземний огонь або заховані на дні вітри.

— Пропала на віки моя честь! Втеряв я на віки мою Олесю! Честь моя! Олесю моя! Що скаже тепер отаман, як я вернуся живим до дому?! — говорив Карпо, висячи над страшною безоднею.

В низу од порога лоцмани вже побачили розбитий байдак. Човни й дуби вже поплили спасати живих людей і крам. Один був вже наближився до скелі, де висів байдак, вже лоцмани кидали вірьовку гребцям, щоб пристати з боку до тієї скелі й забрати хоч людей.

— Пропав я на віки, Олесю! На що мені жити на сьвітї! — крикнув Карпо і скочив в білу кипучу хвилю.

Карпо тільки й пам'ятав, що вода клекотіла, крутила ним, кидала його то в гору, то в низ, як вода в печі кидає зерном в казані. Вже вода залила йому вуха, рот. Карпо вже ждав, що вода отот вдарить ним об скелю і розміжчить його, як пелюсточки. Коли се він почув, що разом так і полетів у низ, в якусь безодню і стратив пам'ять.

От прокидаєть ся Карпо і дивить ся, аж він лежить на сухому. Полапав він рукою кругом себе й налапав м'який мох, а під мохом твердий камінь. Оdkриває він очі, — і бачить сьвіт.

— Боже мій, де се я? Чи мене витягли, чи я вмер, чи се менї сон снить ся? — подумав Карпо і глянув у гору.

Високо над ним висїла водяна стеля. Він почав придивлятись і побачив, що там у горі лила ся вода, текла, пінилась і навіть шуміла, а через скляну стелю синїло небо, а серед неба сьвітило ясне сонце. Біла піна купами летїла і часом заслоняла сонце, неначе хмара; а через піну, через хвилі мінялось сонце: то синїло, то червонїло, то жовтіло, то знов блищало мов золото.

Глянув Карпо кругом себе і побачив, що він лежить на скелї. Оглянув ся він на всї боки, і знов йому здало ся, що все те був сон: і той байдак, і та біда на порогах, і та отаманська обіцянка... Він побачив, що під водою стояла, як стїна, рівна скеля од одного Дніпрового берега до другого: то була одна лава Ненаситецького порога; а там далї, низче, знов стояла друга рівна скеля, така сама як і перша. Кам'яні стїни були вищі од високої дзвіниці, а поверх їх лив ся цілий Дніпро і постлав ся над ними водяною стелею.

От, дивить ся Карпо в низ, — а між тими стїнами росте пишний сад, про який тільки в казках розказують. Там розстелялись зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землї; там були розкидані невеличкі,

але гарні пригорки, велике каміння, — то гостре, як дзвіниці, то рівне й високе, наче стовпи. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки. Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий кущ, чув навіть пахощі од рож і васильків. Зверху, зпід водяної стелі, понавіщувалось на скелі латаття з широким листом, з білими та жовтими квітками, висіло купами дрібне як пух зелене підводне зілля... Скрізь сьвітило сонце через водяну стелю, але той сьвіт був тихий і разом ясний. Краса того місця так причарувала Карпа, що все його життя, змалку і до парубоцтва, здавалось йому якимсь сном. Йому хотілось тільки дивитись то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю од синього неба, а часом блискучу як цвіт веселки.

Придивляється Карпо в низ, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче, — аж ті квітки ворухать ся: то були люди. Два чоловіка ішли просто до того місця де був Летючий. На їх були високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші з рукавами на одкид.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? — спитали вони в Карпа. — Хтож ти такий? Що ти за людина?

— Я... — почав Карпо тай не доказав, бо забув ся, як його звали.

— Злазь до нас!

— Нема кудю злізти, бо скеля крута, як стїна! — крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінив ся: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню засьпївав.

— Скакай, не бій ся! — крикнули ті люди до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихенько спускаєть ся на землю, як обережна птиця спускаєть ся з неба на дерево. Ті люди піддержали його за руки і постановили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякав ся, і здивував ся, і замилював ся: такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панамі, ні між простими селянами.

— Еге ти, хлопче, з України? — промовив один з їх, і голос його розсипав ся між скелями, як весняний перший грім.

— З України, — тихо обізвав ся Карпо.

— Чи вжеж тепер на Україні стали такі малеькі та мизерні люди, як отсе ти? — спитав один чоловік і обидва вони якось жалібно усміхнулись.

Карпо, глянувши на їх несказану красу, трохи опам'ятував ся і став сьміливіший.

— Оттакі, як бачите! — промовив він.

— Хтож ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на призвище, — сказав Карпо, а ймення свого все таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдака?

— Правда, — промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на память, як дуже давній, Бог зна колишній сон.

— Ходиж з нами! — сказали ті люди і повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

— Як тобі здало ся в нашому краю? Чи гарна наша сторона? — спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, всіма цв'їтами, і затулив очі рукою.

— А знаєш, хлопчику, хто ми? — спитали вони в Карпа.

Карпо тільки глянув на їх чорні очі і великі шовкові вуси.

— Ми козаки запорожці. Чи ти чув що про запорожців?

— Чув, що колись за порогами була Січ; мені покійник батько дещо розказував.

— Отож, щоб ти знав, тут тепер запороська Січ, — промовив один запорожець; — ото бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. З того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш, — ондечки далеко, далеко ворухать ся попід гаєм, за отією скелею, неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

І обидва козаки повели Карпа на зустріч тому товариству. Всі вони троє ввійшли в невеличкий лісок. В тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний, теплий сьвіт.

Карпо озирнув ся на бік і побачив, що через обох запорожців було видко кожне

дерево, кожну квітку. Запорожці здались йому тінню, одначе він і кришки не злякався, бо страху там зовсім не було на тому сьвіті.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному каміні, стояли по два, по три, розмовляли між собою і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбірані в гарну одежу, неначе в сьвято або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

— Отсе наш сїчовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, — промовив один запорожець.

— До гетьмана! До гетьмана! — закричали деякі запорожці і слідком за Летючим і за його двома проводирями посипались всі козаки.

От вони йдуть та йдуть, і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставляне камінням. В тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по каміні. Те місце було зовсім одгороджене; тиша була там аж мертва.

В тому саду скрізь пошід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі

запорожці. Їх бороди біліли як сніг, а вуси у всіх були чорні. Старі запорожці одпочивали. На їх старих, поважних лицах спочивали думи. Всі вони сиділи, позгортувавши руки і посхилявши в низ важкі голови. Карпо глянув на їх і йому здалося, що вони повироблювані з каменя або з дерева. Вже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наближався перший курінь і закричав: — До гетьмана! До гетьмана!

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом як грім, то підіймався в гору і дзвенів як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидючи на каміні, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

— До гетьмана! До гетьмана! — стиха промовили старі запорожці, й кобзар перестав грати й співати. Всі козаки зняли ся з місця і рушили до гетьмана.

От, минув Карпо і той сад, і всі вони увійшли в зелений гай. Той гай був такий гарний, як у нас буває він гарний весною. Дерево зеленіло як серед дня під ясним, південним сонцем. Надзвичайний світ пронизував кожний листочок наскрізь: все де-

рево з листям було ніби виробляне з зеленого, тонкого скла. Здавалось ніби світ бризкав з середини кожної гілочки, з кожного зеленого листка, з кожної квітки й травини. Карпо мусів прикрити очі рукою... В гаю щебетали соловейки, кували зозулї, туркотали горлицї, щебетало всяке птаство. Між деревом скрізь цвіла рожа, великими купами цвіли гвоздики, чорнобривцї, півонїя; зеленїла між купами квіток рута, мята, любисток. Все то було освітчене весняним сонцем, бо нігде під деревом не було тіні. Весь гай з квітками й птицями блищав і світив ся наскрізь, неначе був витканий з одного світла і з самих квіток та птиць.

Серед того гаю було зелене поле. Там сидїли на каміні три кобзарі і грали козака до танців, а кругом їх на зеленій траві танцювали молоді, хисткі як очерет, козаки. Червоні верхи на шапках, червоні рукави миготїли на зеленому полі, ніби то літали огні, ніби раз по раз блискала блискавка. Високі, тонкі козаки, з тонким станом, так переплітались між собою, як от переплітається тонкий очерет коли ним колише вітер. Карпо бачив, що козаки танцювали, неначе птиці літали, бо не згинали навіть вершечків трави під золотими підківками й такимиж закаблуками. Танок був такий жвавий, такий веселий, що в Карпа аж жижки затрусились до танців. Навіть старі запорожці стали кругом, довго дивились, поки не заговорили: — Час до гетьмана! До гетьмана!

Музики замовкли. Старі дїди повели

наперед, а за ними посипались юрбою молоді запорожці.

От, пішли вони далі і прийшли до якоїсь невеличкої річечки. Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалась вода і потекла річечкою, бистрою як птиця. Вона падала з каміня на камінь, шуміла й кипіла, неначе одскакувала од розпеченого каміня. Через воду був міст: то лежав великий та широкий, плесковатий камінь. За річкою далеко, далеко, аж під самим берегом Дніпра росла велика діброва. Дерево було таке високе, що трохи не доставало верхами аж до води. Густе й темнозелене гілля висіло з верху, як найгустіші хмари. Дерево стояло темною рівною стіною. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна, місячна ніч або ясний вечір. На зеленому полі, скрізь похід дібровою, було видно могили. Над кожною могилою стояв у головах низенький, білий, кам'яний хрест, а в ногах ріс дуб. Перед кожним хрестом палав великий ставник, а в кожному дубі був застромлений козацький меч. В тій стороні світ був такий тихий, що ставники горіли як у церкві. Ідучи проз те місце, запорожці почали хреститись і молитись, поздіймавши шапки.

— Що то таке за річкою? — спитав Карпо в одного козака.

— То наше кладовище, — одказав козак.

Карпа повели далі просто до кам'яної стіни. Дивить ся він, аж в тій стіні прорубані ніби ворота, та такі високі як церква!

Коло тих воріт по обидва боки стояли на сторожі два старі запорожці з великими мечами. У їх сиві бороди були аж до пояса.

— До гетьмана! До гетьмана! — загули позаду козаки, і обидва діді спустили підняті мечі до долу, поставали по обидва боки коло Летючого і повели його в ті ворота. За ними так і посипались всі козаки.

Ввійшовши в ті ворота, Карпо вгледів ще більше диво: там між двома високими стінами була друга гетьманська половина тієї Січі. Глянув Карпо на стелю, а там так само лив ся і шумів Дніпро. Сонце так чудово грало промінням в тій стелі, як у чистому кришталеві. Карпові здало ся, що в тій водяній стелі одна дошка з щирого золота, а друга з срібла, третя червона як жар, а там далі жовта, зелена, синя. Ті дошки ніби ворушились, змінялись, неначе чиясь рука перегортувала їх навмисне. То се вони всі зчезали: і пишне сонце і синє небо було видко через воду, як на землі; було видко, як птиці літали в небі, як риба плила стрілою, або грала проти сонця цілими табунами.

Карпа повели через сад між двома рядами високого дерева, на котрому срібний лист був перемішаний з золотими яблуками та грушами, з коралевими вишнями та черешнями, з кетягами винограду з дорогого каміня. Весь сад блищав як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки огню або блискавки. А там, за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на каміні сидів гетьман. Він був такий великий як Палій. Зда-

єть ся не було коня на сьвітї, щоб здержав його на собі! На гетьманові була висока шапка, а з шапки на бік висїв золотий вершок; він був підперезаний золотим поясом і обутий в червоні чоботи з золотими підківками. Спершись однією рукою на широкий меч, гетьман держав в другій руці булаву з щирого золота, обсипану дорогим камінням, котре блищало як проміння. Вся булава так сьвітилась, неначе гетьман держав у руці сонце. Гетьман думав глибоку думу, схиливши голову, й його думки вилїтали соловейками, сїдали на дубові та сьпївали. Побачивши козаків, він грізно кинув очима і з того погляду зняв ся орел тай полинув під небо, розпанахавши крилами кришталеву стелю. До долу з очий посипались іскри і розтопили землю.

Не здіймаючи шапок, два дїди стали перед гетьманом і постановили поперед себе Летючого. Їх роєм обступили козаки.

Гетьман встав і випрямив ся на цілий зріст.

— Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задріжала.

— Хібаж не бачили, ясновельможний гетьмане! Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивив ся на його, і дві сльози упало з його очий на землю. На тім місці вже лежало дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Якже ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

— Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Яб тебе обняв, та боюсь задушити тебе од моєї великої сили, од щирого серця, — промовив гетьман і стиха поцілував Летючого.

— Скажиж мені, сину, що там діється на Україні?

— Нічого, — одказав Летючий.

— Чи памятають на Україні про гетьмана й козаків, чи згадують?

— Трохи памятаємо. Старі люди дещо розказують.

— Чи не говорили вам про нас попи, або ченці, або вчені люди?

— Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував. Трохи чули дещо од кобзарів.

— Якже там на світі живуть люди? Чи краще їм, чи гірше? Чи й досі терплять од Ляхів? Чи й досі там у вас є Татари, Москалі, Жиди?

— Є й Жиди, й Ляхи, й Москалі. Тільки про Татар нічого не чути. А чи краще тепер людям, про те не знаю.

— Чи вжеж вам ніхто нічого не розказував?

— Ніхто, ясновельможний гетьмане.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каміня так і бризнули левкої та фіялки кругом булав, а виноград оплів навкруги камінь і постлав ся по траві.

— Ходімож, козаки, до церкви та спитаємо в Бога, що діяти нам, та помолимося Богу за Україну.

— До церкви! До церкви! — загули навкруги козаки.

Гетьман одв'язав меч і застромив у камінь. Меч ввігнав ся в скелю як у віск, а зпід меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступились на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий од усіх запорожців: високий як Палій, гарний як Мазепа, сьміливий як Богдан Хмельницький. Його лице блищало як раннє сонце. Слідком за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ними роєм посипалась уся громада. Скільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Все військо йшло широким, зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. В тих садах росло дерево з золотим та срібним листом, а між тим деревом трапляло ся часом і просте дерево садове, і отсе на одному були спілі овоцї, а на другому тільки що наливали ся, а третє дерево стояло у білому цвіту.

Гетьман повернув за високу скелю, де була церква. За тією скелею Карпо вглядів нове диво. З високої кам'яної стїни, з двох розколин, лили ся водоспади і спадали найдрібнішою білою росою в дві річечки. Ті річечки стїкали ся до купи, а між ними був високий острівець. На тім острові понад річками, скрізь поїд кам'яною стїною, росли вишневі сади і стояли в цвіту, як у нас буває весною. Весь той куток білів вишневим цвітом. Карпо бачив тільки на острові камінь, а на каміні стояв високий хрест з чистого золота, весь гладенький з низу

до верху. На самому перехресті висів терновий вінок, а на колючках того вінка блищала свіжа кров. Хрест блищав навкруги як сонце, а од того світа над хрестом на кам'яній стіні стояли аж три веселки дуже, дуже ясні. Карпо більш нічого не бачив, тільки білі як пух сади, а над садами золотий блискучий хрест і три веселки.

— Се наша церква! — промовили діди до Карпа, показуючи на хрест. — Тільки отой хрест ми взяли з собою з Запорожя, бо ми знали, що й хреста там не зосталося. А ми за хрест положили на степах, на морі свої голови.

От, почали вони наближатись до того хреста, аж чує Карпо, хтось співав пісню, і співав голос дівочий. Карпо чув усякі голоси, та ще з роду не чув такого гарного, рівного, високого, дзвінкого та голосного. Той голос співав українську пісню. Карпові навіть на ум приходила та пісня; така вона була знайома. Але він чув, що та пісня була краща неказано од усіх пісень, хоч і нагадувала йому то одну, то другу сільську пісню. То велика, незмірна туга та горе, то надія, то радість і гаряче кохання лилося в тому чудовому голосі. Карпо чув, як дуже забилося в його серце, як у його серці переливалося все те, що співав голос. Навіть старі діди похиляли голови.

— Хто се співав? — спитав несьміливо Карпо у дідів.

— Швидко сам побачиш, — понуро одказав йому один характерник.

Війшли вони в ті сади. Дивиться Ле-

тучий, аж проти самого хреста, коло острівця стоїть одним один зелений кущ: то був кущ калини. З верху на кущі червонїли спїлі ягоди, а середина куща була облита білим цвїтом. Під самісїньким кущем блищала в калині криничка. Карпові здало ся, що той голос лєть ся або з калини, або з криниці.

Тільки що гетьман наблизив ся до острівця, аж той голос задрїжав од незмірної туги тай замовк. Гетьман став проти хреста на колїна, і за ним упало навколїшки все товариство. От, гетьман почав читати молитву, а разом з ним загула громада, як от гуде народ у церкві тоді, як почнуть сьпівати „Іже Херувими“. Карпо чув, що під його колїньми дріжала земля; він ухопив ся рукою за камінь і той камінь дріжав, а після так і розколов ся на двоє. Од тієї козацької молитви страшно заревли пороги, задрїжали обидва береги Дніпра, затрусилась земля на Україні, затрусив ся Кїїв на горах.

І знов загуло товариство і впало ниць до землі. В той час знов з калини засьпївав чудовий дївочий голос, засьпївав пісню до Бога, і вся громада слухала ту пісню і плакала.

Гетьман скінчив молитву і встав; всі козаки встали за ним. „Настав час!“ — промовив один характерник, показуючи рукою на кущ калини, і Летючому здало ся, що та калина аж заворушилась, неначе на неї повіяв вітер. Голос засьпївав веселої пісні.

— Настав час! — промовив гетьман.

Один дїд пішов до криниці, набрав у пригорці води і тричі бризнув на калину.

І Карпо бачив, як червоні кетяги калини ставали квітками та стрічками на голові чудової дівчини, ставали румянцями на повних щоках; він бачив, як білий цвіт ставав білим лицем, білою сорочкою, як криничка стала відрами. Де був кущ калини, там стояла чудова дівчина і брала воду з криниці. Коли придивить ся Карпо до тієї дівчини, аж то стоїть Олеся, дочка отамана Музики.

— Отсе, якже я довго спала! — тихо промовила дівчина, озираючись навкруги, — але який же дивний був мій сон!

— Олесю, серце моє, щастя моє! — крикнув Летючий і згадав усе, усе: і своє ймення, і свою біду, і все що з ними стало ся.*

Та дівчина була, як дві краплі води, Олеся Музиківна! Такі самі в неї були великі, карі очі, такіж маленькі губки, такіж чорні довгі коси. Навіть такими квітками була в неї вишита сорочка.

— Олесю, чи вжеж ти мене отсе не впізнаєш? — промовив знов Летючий.

— Я не Олеся. Я Маруся, хоч я й Музиківна, як ти кажеш, — тихо промовила дівчина. — Але де се я? Боже мій! Деж моя мати? Де мій милий гетьман?

І з тими словами її очі впали на гетьмана.

Вона почала умлівати і тихо сіла на камінь. А гетьман дивив ся на неї довго, довго. Його грізне лице стало таке ласкаве, як у малого хлопця.

Один дід характерник почав говорити до дівчини:

— Чи пам'ятаєш, дівчино, як ти полюбила нашого гетьмана, як приплила сама човником і ступила ногою на наш запороський острів? Ти вчинила великий гріх! Запорожець не повинен кохати дівчат, а твоя дівоча нога не повинна була і торкатись об нашу січову землю. За свій гріх ти стала калиною і разом з нашим кошем тебе поглинув Дніпро. Ти стояла отут уже сто літ і спокутувала свій гріх. Твій рід і тепер живе на Україні. Одного Музики дочка запровадила отсього хлопця до нас... То ваше вже п'яте коліно.

Гетьман згорнув руки, подивився на Марусю й промовив:

— Іди, Марусю, з сим хлопцем на Україну. Така Божа воля. За твою щирю любов до мене ти каралась, за щирю любов ти й спокутувала. Іди, і коли людям добре жити на Україні, то зоставайся там і кінчай свій людський вік; а коли людям погано жити, то ти вернешся до нас, знов отут перед хрестом станеш калиною і розкажеш нам, і висьпіваєш нам про горе України. А ти, діду, винеси Марусю та Карпа на той світ! — промовив гетьман і махнув рукою на одного діда-характерника.

Той дід зараз став орлом, вхопив на себе Марусю й Карпа, махнув широкими крилами. Водяна стеля так і розступилась на три сяжні, неначе од великого вихра. Орел поніс їх обох понад страшними Дніпровими порогами.

Карпо глянув у низ, і голова в його заморочилась. Ненаситець ревів, стогнав, кидав у гору білу хвилю. Бризки й піна кидалась і сипалась на всі боки. Ще вище підняв ся орел і стало видко всі пороги од першого до останнього. Дніпро здавав ся якимсь звірем, у котрого грива й шерсть крутилась білими вихрами.

— На що ти, орле, так високо піднімаєш ся? — спитав Летючий.

— Бо я запорожець і люблю простір. А де більше волі, більше простору, як не тут у небі, під хмарами? — промовив орел і ще дужче махнув крилами. Крила вже черкались об хмари. Ввесь Дніпро вже здавав ся синьою стрічкою, а вся земля зеленіла як зелена хустка. Вже було видко, де Дніпро виливав ся лиманом у Чорне море. А городи біліли, неначе грядочки білих квіток. Орел глянув очима просто на сонце, а потім у низ і промовив:

— Чи бачите, що діється на Україні?

— Не бачимо, — обізвались Карпо й Маруся, — бо ріки вже здають ся ніби шнурочки, а зелена Україна туманом укрилась.

— Доторкніть ся руками до хмари і потріть собі очі, — промовив орел, і вони обое так і зробили.

— Чи бачите теперички, що од самого Дніпра аж по Сян, аж до Перемишля і Ярослава й Токая скрізь паньство, та не наше?

— Бачимо!

— Отож давні наші пани, таки нашого роду, що повернулись на польських панів з наших таки панів та козаків, і поставали

ворожими для України, і одцурались од нас з усім. Нещасний народ, нещасна Україна!... А чи бачите, як скрізь неначе великими клубками щось веть ся по степах, по горах та долинах?

— Бачимо!

— Отож жиди, що висисають з нашої України останній сік! Та й багатож їх! А чи бачите ви, як на зеленому полі плазують сірі комахки?

— Бачимо! — обізвалась Маруся: — То мабуть козаки муштрують ся. Чи не збирають ся на Ляха або на Турка?

— Ні, дочко! То московське військо муштруєть ся. Між тим військом вже нема ні однісїнького козака, — промовив орел та й крила опустив. Він так швидко падав у низ, що в Марусі і Карпа дух захопило.

Знов пишно заблищав Дніпро між берегами; зазеленіли українські степи, ліси, поля; знов забіліли великі городи й села. Але в тих городах і селах було тихо, тихо, як у порожнечі небесного простору. Нігде й не ворушилась жива душа, наче всі люди вимерли од страшної пошести. А жовті та сірі, ніби комахки та мошки, все крутились, все вили ся, а військо все муштровалось як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі.

— Скажи мені, орле, бо ти все знаєш, деж діли ся люди на Україні? Чи їх Татари полонили, чи їх Турки вирізали? — спитала Маруся.

— Ні! Їх і Татари не полонили, і Турки не вирізали: вони зачаровані так само

як і наша Січ. То бач схопило ся таке страшне повітря і навіяло страшний сон на Україну, і люди разом так і поснули, та й будуть спати, поки знов не повіє теплий вітер з теплого краю, поки він не принесе з хмарами цілющої та живущої води і покрошить тією водою землю і людей.

— Боже мій! Чи знайду я живу свою матінку! — тихо промовила Маруся.

Орел почав спускатись на правому березі Дніпра, проти того острова, де колись була Січ. Він глянув на той острів, де й сліду козацького не зосталось, де козацькі могили заросли буряном та огородиною, де на гетманських могилах кольоністи Німці насадили картоплі. Де колись на Майдані роєм гули на раді запорожці, там тепер пасла ся німецька череда... Орел гірко зарідав, тихенько зсадив на беріг Карпа та Марусю, а сам зняв ся і впав у білу кипучу піну Ненаситецького порога.

Довго сиділи Карпо і Маруся над Дніпром і одпочивали. Перед ними була чудова картина Дніпра, облитого сонцем. По обидва боки Дніпра стояли високі, сірі скелі. На воді скрізь були розкидані зелені острівці, оброслі високим очеретом та лозою. Між островами і на островах стирчало каміння, зеленіли верби. А пороги все ревли та гули, наводили думи на душу. Маруся довго дивилась на Дніпро, а потім почала говорити:

— Чи бачиш ти, козаче, отой камінь, що висунув ся з берега далеко в воду? Я раз стояла на тім камені і брала воду, а гетьман їхав дубом. Кругом його сиділи запо-

роські козаки і гребли веслами, а гетьман стояв та все дивився на мене. Я й собі задивилась на його, а відерце моє й поплило за водою. Гетьман побачив те і засьміявся до мене. Який же гарний був гетьман! Які в його очі, які брови, які вуси! Серце моє так і пристало до його очей! Вернулась я до дому з одним відром. Мене мати лаяла за відерце, а я й не чула того, та все думала про гетьманські очі. Часто я з того часу виходила сюди і все дивилась, чи не вийде гетьман на берег гуляти на отім острові. Коли раз в вечері дивлюсь я, ходить мій гетьман по березі, згорнувши руки. Я дивлюсь на його звідсіль, а він на мене звідтіль. Мене так і потягло до його, як од проміння сонця тягне росу з квіток. На березі стояв човник. Я сіла в човник, вхопила в руки весельце. полетіла човником до його. І сама я не чула ся, як я вийшла на козацький берег, як побігла до гетьмана, як упала перед ним на коліна і обняла його. Я подивилась йому прямо в чорні очі, почувала на своєму лиці його гарячий дух, почувала, що він нагнувся до мене і поцілував мене. І мені здалося, що я умліваю, що я вміраю, вміраю і не можу вмерти. Я почувала, що моє серце ніби засьпівало якусь чудову пісню і співало, співало без кінця... Я ніби засипала і співала, і через той сон все бачила чудові чорні очі, і страшні, і гарні; все чула гарячий дух на своєму лиці, а моє серце все співало безкінешну пісню про щастя, про кохання. Як би я хотіла, щоб на віки протягся той пишний сон, щоб до віку співала моя душа

для мого милого пісню про кохання. І я забула батька й матір, забула свої степи, свій хутір і свої квітки, забула про Дніпро, про небо й сонце. На що вони мене збудили і одняли од мене той чудовий сон?

Маруся замовкла і втерла очі рукавом.

Вже сонце стало на вечірньому пружі. Карпо й Маруся встали і пішли на степ.

— Проведиж мене, козаче, до мого батька, до хутора Чаплів. Я тобі спаси біг скажу.

От ідуть вони та йдуть і вже далеко одійшли од берега. Степ почав розстелятись далеко, далеко і зеленів, скільки засягало око. Трава зеленіла, квітки пахли, птиці сьпівали в синьому небі.

— Степи мої, степи мої! Ви й досі такі гарні та зелені, як колись були! — промовила Маруся.

От дивлять ся вони, аж на степу пасеть ся велика череда: голендерські корови, здорові коні, круторогі чумацькі воли, цілі табуни іспанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообдирані, босі, або в драних постолах. На свитках були самі за себе лати: вони були худі, замлілі.

— Чий се скот ви пасете? Чи козацький, чи свій? — спитала Маруся.

— Панський! — обізвав ся обідраний як старець пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Ідуть вони далі, аж пасеть ся друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

— А се чия черідка? — спитала Маруся.

— Людська! — обізвав ся босий і обідраний хлопець.

— А чи далеко ще до хутора Чаплів?

— Та тут нема хутора Чаплів, а є здорове село Чаплі! — одказав чабан.

— А чи живе ще у тих Чаплях козак Петро Музика? Його хата стоїть у самій балці.

— На балці стоїть цілий куток Музиківка. Там буде хат з тридцять, як не більше.

Здивувалась Маруся і задумалась, де ті хати набрались у Чаплях. От пішли вони далі. Появились розкішні поля. Пшениця стояла як море; їй кінця не було видно. На полі жали женці.

„Де се взяла ся в степу пшениця? Та й насіянож її!“ — подумала Маруся і спитала:

— А чия се пшениця? Чи не Музичина часом, або може гетьманська?

— Яка там Музичина? Ляхівська! Якийсь Лях отсе приїхав у степи та взяв посесію у нашого таки пана.

— А деж той пан взяв ся тут, у Чаплях? — спитала Маруся.

— А чи ми знаємо, де він тут узяв ся, — одказали женці.

І все те було дуже, дуже чудним для Марусі.

Ідуть вони далі, а там на степу ростуть баштани; кавуняче й диняче бадилля так і вшило степ суспіль огудинням, скільки можна було окинути та осягти оком.

— Чиї се такі здорові баштани? — спитала дівчина баштанника.

— Жидівські! Жиди найняли землю на літо під баштани, — одказав дід баштанник.

— А ото жита, чиї вони?

— Панські!

— А отой овес, неначе золото? Але вівса, вівса!... неначе море! Чиї то вівса? — спитала дівчина.

— Якогось Поляка чи недоляшка, чи перевертня на Поляка таки з наших, ще й недавнього перевертня, бо він і по польськи не вміє гаразд говорити.

— А деж людське? Деж козаچه?

— Отам трошки людського ік селу! — гукнув дід з куріня.

Маруся стала смутна, смутна! В неї знов з'явилась думка стати калиною і вернутись до свого любого гетьмана щоб співати йому вічно пісню про кохання.

Пішли вони далі, аж перед ними розістглося велике, превелике село. В кінці села був великий став на яру. Там стояла здорова сахарня з високим задимляним стовпом.

— От і Чаплі! промовив Карпо.

— Чи вжеж оце Чаплі? — крикнула Маруся і в долоні плеснула. — Чияж ото фабрика?

— Ляхівська. — одказав Карпо.

— А той млин низче ставу?

— Жидівський.

— А отой другий млин, по другому боці?

— То панський, але добре не памятаю.

— Чи вжеж отсе, бабуню, Чаплі? — спитала Маруся у однієї старої баби, що йшла дорогою.

— Чаплі! — одказала їй вона.

Карпо й Маруся пішли далі до села. Коли дивлять ся вони, аж там з боку на ярочку лісок. Під ліском блищала між осокою вода. Карпові схотілось пити, і вони звернули до ліска.

Задумалась Маруся... Їй так бажалось подивитись хоч на ту хатину, де вона зросла... Їй все здавалось, що вона ніби ходила до Дніпра, та отсе вертаєть ся до дому і побачить свою матір...

Вже сонце стояло нисько, як Маруся з Карпом прийшли на Музиківку на балці. Вона зразу пізнала ту балку... І тепер на балці стояла така сама невеличка хатка, обгорожена низеньким тином, обкопана ровом, обсаджена садком, а на окопі — високою дерезою. І тепер на окопі дереза була густа як руно, і закривала усей ґрунт і хату по вікна.

Маруся ввійшла в хату. В хаті було дуже бідно. Коло віконця сиділа старенька жінчина. Вона була така похожа на Марусину матір! Маруся так і кинулась до неї на шию і назвала її своєю матір'ю.

— Що се з тобою, дівчино?! Я не мати твоя, а ти не дочка моя, — тихо промовила жінчина.

— Алеж се хата Петрова Музичина? — спитала Маруся.

— Музичина, тільки не Петрова, а Васильова, а я Васильова жінка.

Маруся стала і руки опустила, та все придивлялась до старої жінчини.

— А мені все здаєть ся, що ви моя матір. Ви такі схожі на матір, що яб з роду не сказала, що ви не мати моя.

— Ти, дівчино, дуже схожа на мою менчу сестру. А в мене й дочки не було. Чи не ходила ти кілька літ по заробітках за грانیцю, що позабувала свою рідню?

— О, я довго ходила!.. Давно вже я була дома, а як я була дома, то тут і села не було...

— Що се ти, дівчино, говориш? Твій же вік не Бог зна який! Наші старі люди розказують, що тут на балці стояла перша хата в Чаплях.

Тоді тільки Маруся придивилась, що хата стояла вікнами на схід сонця, а хата її батька стояла на схід сонця причілком. Вона зовсім тепер зрозуміла, що то була дуже давня річ на світі.

— Якіж ви, тітко, бідні! — промовила Маруся, дивлячись на жінчину і роздивляючись по хаті.

— А вжеж бідні, бо нема з чого забагатіти. За поля плата велика, а тут і подушне плати, і на волость, і на школу... Та все плати та плати! І робимо, і нічого не маємо! Сідайте, коли ласка ваша.

Маруся й Карпо сіли на лаві і обоє задумались. Тепер тільки Карпо опам'ятував ся зовсім як поговорив з живими людьми, посидів у хаті. Він неначе прокинув ся од важкого і чудного сну, роздивляв ся при світі дня на все живе і тільки згадував той

сон, що вже розлітав ся, неначе на повітрі. А Маруся сиділа та все згадувала, як то було колись в хаті її батька. В її батька хата була така сама невеличка, але далеко багатша, була обвішана рушниками, шаблями, пістолями. Вся та зброя висіла по стінах поміж вишиваними рушниками і хрестами з квіток і васильків. В її батька було що їсти й пити, бо було в його стільки степу, скільки оком скинути; в його була отара овець, були воли й корови. А які коні мав її батько! Як той степовий вітер літали вони по степах. Був у його й ставок, і млинок, і садок, а в садку була пасіка.

— Ви, тітко, кажете, що це Музичин ґрунт з давніх давен. Аджеж у давнього Музики було багато степу. Його поле йшло оттак од самої балки та аж до самого Дніпра.

— Може воно й було коли Музичине, а тепер то панське, то ляхівське. Ми й живемо більш заробітками. А ще недавно наш таки дід чумакував, посилав не одну паровицю і в Крим по сіль, і на Дін по рибу.

Вже настав вечір. На стінї зачервоніло проміння сонця, як жар у печі. В хату ввійшла бабина невістка; вона прийшла з поля з маленькою дитиною на руках, повісила колиску, поклала дитину, а сама кинулась до печі і почала варити убогу вечерю. Невістка була бідно убрана, в старій одежі, в товстій сорочці. З поля прибігло п'ятеро овечат та четверо поросят.

— Чи вже у вас і корови нема? — спитала Маруся, поглядаючи крізь віконце на бідний двір, на драну повітку.

— Де вже нам ту корову держати! — промовила невістка і пішла заганяти вівці.

Маруся вийшла з хати слідком за молодницею, подивилась на обідрану повіточку, на убогу оселю, потім пішла в садочок і довго дивилась на зелений степ, на балку засаджену вербами. Карпо вийшов слідком за нею і не зводив з неї очий. Маруся пішла в садочок, походила по садочку і почала плакати... потім стала коло криниці, ще раз глянула на убогу хату, на вишні, ще раз глянула на синє, глибоке небо, все залите останнім червоним промінням сонця. Сонце впало десь у степу, неначе потонуло; останній червоний промінь зачепив ся на хмарці і розтопив її на червоне золото. Маруся глянула на ту хмарку, зітхнула важко і знов стала калиною. Знов на тій калині зачервоніли зверху спілі ягоди; кущ навкруги зацвів білими квітками. Настала чудова зоряна ніч, і калина вмила ся росою... роса закапала в криницю... то були Марусині сльози. З криниці так і підняла ся вода, полила ся через край по траві, потекла річечкою аж до синього Дніпра. Карпо все те бачив і не здивував ся після того дива, що він недавно бачив. А в досвіт та вся сім'я Музиченків вийшла в садок дивуватись, де то за ніч виросла і зацвіла калина і сповнила росою з листя всю криницю водою... затопила невеличкою річкою балку.

А гетьман і запорожці все стояли під золотим хрестом, молились Богу, та все поглядали на те місце, де стояла калина. І в той саме час, як Маруся стала калиною

в Музичиному садочку, в той час запорожці побачили, що коло хреста знов зазеленів кущ калини, зачервоніли ягоди, забіліли квітки. А під калиною знов заблищала криничка, ще й вода бовталась в криничці, неначе хтось отот тільки що набрав з неї води. І в той час знов засьпівав пісню чудовий дівочий голос, тільки та пісня була ще жалібнійша, ще смутнійша. Той голос ніби голосив над домовиною рідної матері, і разом з тим голосом заривав гетьман, заплакали запорожці, як малі діти. Ті сльози закапали на жовтий пісок, і вкрили його, і змішались з дніпровою водою.

Карпо Летючий діждав ся ночі і в глуху північ прийшов у своє село розпитати, що там діялось з того часу, як він розбив байдака. Він нищечком розбудив свого одного вірного товариша і той розказав йому, що вже Карпову батьківську хату спродали: спродали все, що було в хаті, і оддали купцеві за розбитий байдак, а начальство присудило дати Карпові двісті різок на скелі коло самого Ненаситця, як би тільки він вернув ся до дому. Олеся, його кохана Олеся, вже давно повінчалась з другим лоцманом.

Карпо заплакав, стоячи коло рідної оселі і тієїж ночі на віки помандрував за тряницю, аж за синій Дунай. І не було про його ні чутки ні вісточки. Усі так і подумали, що він утопив ся, або розбив ся об скелі на Ненаситцеві.

1872. року. Седлець.

БУРЛАЧКА.

ПОВІСТЬ.

Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садів, батьківщина Шевченка! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в розкішні сади.

Од самого берега Росії, на південь, де канівський повіт сходить ся з звенигородським, починаєть ся такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори, од самої Росії покотились крутими хвилями. На крутих горах, в глибоких долинах зеленіють дубові та грабові старі ліси. Увесь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиті старими садами. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць стоять сади стїнами, як старі дубові ліси. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору.

Які пишні села в цім краю бувають весною, як зацвітуть сади! Одно село зовсім запало в глибоку долину і неначе потонуло в білому цвіту садів, як у молошному озері; друге стоїть на горі і красуєть ся в яблунях та черешнях проти сонця, не-

наче дивний білий міраж в фантастичному тумані. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садів. Садок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправляне в срібні рями, закутані дорогою, білою, прозорчастою тканкою. А там далі, серед зеленого ліса, на долині, стоїть присілок в садах, і здається ніби серед ліса схопилось біле полум'я, а здорові груші та яблуні, розкидані між зеленою грабиною, стоять у цвіту, як срібні канделябри розкидані по лісі.

З таких пишних садів вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня такаж поетична, така пахуча, як ті сади весняної доби.

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що їдучи треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода ллється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі сади. Вся Комарівка зовсім потонула в садах. Нігде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвішувалося з тинів на улиці і зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна, або денеді під гіллям сіріє клуня. Їдеш селом, і тобі здається

ся, що їдеш лісом. Дерево в садках старе, товсте: черешні здорові як дуби, груші — як липи; розложисті яблуні — густі як руно; вишні, сливи — як молода грабина... Вся долина заросла садами, неначе повила ся густим хмелем. Кругом села піднімають ся афітеатром гори на три боки. Гори вкриті садами, а там, вище сади сходять ся з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, як густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею.

В Комарівці, як і в інших невеликих селах того краю, люди дуже схожі одні на інших: і чоловіки і жінки однакові на зріст, високі, рівні станом. Всі люди гарні, чорняві з темними очима. Глянеш на людей, і здається, неначе вони народились од однієї сім'ї.

Всі хати в Комарівці чималі, чисті, з сьвітлицями. Народ не бідний, навіть заможний. В урожайний рік садовина дає чималу користь. Комарівські люди возять чудові груші та сливи угорки до Київ, до Кременчука і в інші стенові місця, і привозять до дому немало грошей.

В кінці села, в самій глибині яру, де сади сходять ся з лісом, стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому старому садку. Високі черешні, густі сливи зовсім закривають її своїм гіллям. З улиці тільки видно край білої стіни та одно вікно. По дворі ростуть здорові як дуби груші та черешні. Хліви та повітка зовсім вкриті гіл-

лям старих яблунь. Двір заріс зеленою травою, і тільки коло повітки та коло ясел воли та вівці трохи стоптали землю.

Раз після Великодня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім'я висипала з хати на двір. Паляник порався на дворі коло воза: його жінка, Одарка, вийшла з хати і простягла руку до старого кострюбатого стовбура сухої груші, де на сучках висіли горшки: вона шукала очима якогось горшка. Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сьміття. На призьбі сиділо рядом восьмеро дітей, дрібних як каша. Малі діти грілися на весняному сонці і щебетали як птиці. Ранок був тихий, пишний, теплий. Весняне сонце заливало золотом ліс та сади. Птиці кричали в лісі. Соловейки аж лящали над ставком.

Паляник, і його жінка, і Василина, і всі діти були дуже схожі між собою. У всіх були чорні тонкі брови, блискуче темне волосся, круглі карі очі. Але найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий та високий та білий лоб блищав проти сонця, як біла квітка, а на йому були ніби намальовані брови, як дві веселки, як шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами горіли круглі, веселі, темні, карі очі, такі веселі, що з їх неначе лилася кругом радість, лився сьміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, як фарфор, а пишні повні та чималі губи виступали вперед як рожевий пупянок. На тонкій шиї чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця,

дві товсті коси, перебиті червоними кісниками. Цвіт лица, матовий, який буває в дуже чорнявих людей, блищав проти сонця, а дуже легкий румянець, ледві примітний, тихо розливав ся по щоках.

На улиці несподівано вдарили музики. Скрипка задріботала козачка, неначе пташка зацебетала, друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та брязчав, аж луна гула в лісі. На улиці заторохтіли вози, загомоніли люди, зареготались дівчата.

— Що це таке! Де це взяли ся музики? — сказала Паляничиха.

— Чи не справляє часом хто весілля? — обізвав ся до жінки Паляник.

— Алеж сьогодні будень, — обізвалась Василина, і її веселі круглі очі заблищали, замигали. Губи осьміхнулись і, здавалось, разом з губами засьміялись брови на чистому лобі, засьміялись круглі очі, засьміялись дрібні зуби і червоне намисто на шиї.

— Це диво та й годі! — промовила Паляничиха і простягла ся йти до тину, щоб заглянути на улицю.

А музики грали та грали десь далеко в яру, густих садках. Решето дзвеніло та гуло, та притихало, неначе десь грало в хаті, то знов несамовито брязчало та гуркало, неначе в його хто лунив качалкою. Музики наближались до Паляникової хати. Вже було чути на улиці шум, гам... Десь далеко торохтіли кінські вози. Погоничі кричали на коний, свистіли, ляскали батогами. Коли це, разом з музиками засьпівали дівчата, неначе

ввечері на улиці: „І шумить, і гуде: дрібен дощик іде“.

Всі Паляникові діти зняли ся з призьби, неначе горобці, кинулись до тину і повиплазили на тин. Василина прожогом побігла до воріт.

Шум наближав ся. Зза вугла вилетіла пара коний, а за кіньми зявив ся довгий німецький фургон. В передку сиділи музики і грали. На полудрабку стремів, як півень на сїдалі, жидок Лейба, довгий та сухий як комар, в рябенькому шляфроці та в чорнім картузі. Чорна борода стреміла клином уперед; довгий, сухий ніс неначе націлив ся клювати в потилицю одного музику. З полудрабка теліпались довгі кінці пояска, пришитого з заду до шляфрока на стані. За першим фургоном викотив ся зза вугла другий. На обох фургонах було повнісінько дівчат та хлопців. Дівчата й хлопці сиділи на на соломі на дні фургонів, підобгавши ноги, обїли всі полудрабки, неначе кури сїдало. Погоничі свистіли, ляскали батогами по конях. Панські коні басували. Лейба підскакував на полудрабку аж в його борода трясла ся.

Фури зрівнялись з Паляниковими ворітьми й стали. На кутку забрехали собаки, поспинавшись на тини. В усіх дворах заворушились люди і позбігались до воріт. Дітвора обїла тини, повиплазила на повітки. Зявилась якась проява, нечувана в Комарівці.

Жид обернув ся до Паляникових воріт і почав викликати як раз так, як викликають діди на ярмарках:

— Мир хрещений, всі люди добрі, послухайте, що маю казати! Пан Ястшембський, журавський посесор, закликає вас до себе на роботу, на буряки, дає по восьмигривнику на день на його харчах; для дівчат та хлопців грати муть двічі на день музики, ще й фургонами привезуть назад до господи! — викликав Лейба такою чистою українською мовою, що заплющивши очі можна булоб подумати, ніби то викликає на ярмарку якийсь дід.

— Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки, — крикнув Лейба до Василяни: — мати меш гроші, хліб, сіль ще й музики на присмаку.

Василяна почервоніла, як маківка. В неї очі заблищали. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якесь по празниковому. А музики знов вдарили, скрипка знов засьпівала, а решето знов забрязчало. В Василяни жижки задріжали до танців.

— Ой матіночко, сердечко, пустіть мене на буряки, — сказала Василяна до матері.

— Як же ти поїдеш не обідавши? — спитала мати.

— Ой матіночко, не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину пшаток хліба та сала, та й буде з мене. Йй Богу, поїду. Он і Марина, й Олена, й Гапка, й Одарка. Пустіть мене хоч на оден день, — просила ся Василяна.

Дівчата з воза вгледіли Василяну і почали кричати до неї та закликати.

— Прокопе, чи пустини Василяну? — спитала Одарка в чоловіка.

— Та про мене, нехай їде. Журавка не

за горами. Гроші треба. Зїжа велика. Нехай їде заробляти. Одначе журавський посесор поступаєть ся більшою платою, нїж наш пан — сказав Паляник.

Василина кинулась у хату, вхопила торбину, вкинула в неї окрасць хлїба і побігла до воріт.

— Та візьмиж сапу. Не пальцямиж будеш підсапувати буряки! — гукнула до неї мати і подала їй сапу.

Василина вхопила сапу, скочила через перелаз і так швидко побігла до возів, що на перелазі загубила торбу з хлїбом.

— Торбу впустила! Васирино, вернись та візьми торбу! — закричали їй засьміялись дівчата на возї.

Василина вхопила торбу і як птиця вилетїла на фургон, де було найгустїйше дівчат. Вона приліпилась між ними на полудрабку.

З других дворів виходили дівчата й хлопці і сїдали на фургонах. Фургони, повні челяді, рушили з місця. Музики знов заграли. Погоничі свиснули. Дівчата засьпівали разом з музиками. Собаки знов забрекали, завили, побігли навздогінці за кіньми. Одна собака вчепилась зубами в жидові поворозки і трохи не стягла його з воза.

Фургони повернули поза Паляниковим городом і сховались в зеленому лісі, неначе пірнули в якусь зелену печерю. Музики загули глухіше під густими дубами. На селї знов стало тихо. Сонце грїло та сяло, і знов в садах стало чути голосне щебетання птиць та сьпїви соловейків.

Фурґони насилу сунулись по вузькій дорозі під навислим гіллям. Дубові гілки зачіпали дівчат по лиці. Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали ним на хлопців. Одна товста гілляка захопила цілий ряд дівчат і, неначе мітла, змела їх з полудрабка. Дівчата посипались в віз. В лісі підняв ся крик та регіт. Фурґони виїхали на гору і з крутої гори покотились на низ, коні понесли. Дівчата знов посипались з полудрабків у віз. Лейба не вдержав ся і впав і собі з верху на купу. Парубки смикали його за халат, за довгі поворозки. На возах підняв ся такий регіт, такий крик, що було чути до самого села. А музики грали та грали, скрипки пищали, решето гуло та дзвеніло.

На горі за лісом розвернулось рівне як скатерть поле, а за полем знов зеленів невеликий дубовий ліс, рівний як стіна. За розкішними нивами пшениці та жита зеленіли панські буряки до самого ліса, скільки можна було скинути оком. Молода майська бутвина блищала на сонці як зелене море, а дубовий темнозелений ліс здавав ся високим, крутим, скелистим берегом. То були буряки журавського посесора Станіслава Ястшембського.

Далеко, під самим лісом, жовтів на сонці довгий курінь, вкритий сьвіжою соломою. Фурґони повернули вузькою межою до того куріня. З Журавки котились два такі самі фурґони з дівчатами та хлопцями, але без музик, а зза ліса, з сусіднього села ще котили ся фурґони і прямували до куріня.

Коло куріня піднімав ся в гору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост. В казані гріла ся вода. Якийсь чоловік перав ся коло казана: він готував політникам куліш.

Фургони позїзджались до куріня. Дівчата й хлопці висипали з возів на землю як комашня. Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав політникам постать на буряках. Дівчата й хлопці стали довгими рядами і почала ся робота. Лейба й Сруль, котрих хлопці продражнили панськими осавулами, пішли виносити з куріня харч: пшоно, сіль, хліб, цибулю і навіть сало.

Сонце високо підбило ся в гору. Політники посовувались на буряках все далі. Позад їх визначались на чорній, як оксамит, землі, рівні рядки буряків, неначе хто порозкладав на ріллі разки зеленого намиста. Кухар зварив куліш, а Лейба та Сруль краjali хліб, розставляли миски й розкладали ложки. Лейба гукнув на політників і довгі ряди дівчат та парубків заворушились і посипались до куріня. Політники посїдали коло мисок і кинулись до ріденького кулішу. Дівчата хапались, аж губи собі попекли, бо музики вдарили вже козака. Дівчата покидали недоїдену страву, бігом кинулись до музик і розпочали метелицю. За метелицею тішов козак та гопак. Декотрі охочі парубки пристали до дівчат і серед поля в робочий час розпочали ся такі танці, як денебудь на весіллі. Дівчата навіть не чули, як у їх боліли ноги од роботи. Веселі музики дратували їх, як малих дїтний солодкі медяники.

Пани з жидами добре знали, чим можна вдарити по молодих нервах і вигравали на тих нервах козачка, од котрого перепадало в їх кишені чимало гроший.

Недовго дівчата танцювали. Економ загадав знов до роботи. Музики замовкли. Лейба та Сруль полягали під возом в холодку і тільки поглядали на політників.

— Чи не бісові жиди! — гукнув один парубок: — повивертались як ті кабани. Лейбо, а йди лишень буряків полоти.

— Чого тобі треба? Поли собі на здоровя! — обізвав ся Лейба та й заснув, розкинувши руки по траві.

Дівчата й хлопці сапали буряки, а жиди спали аж роти пороззявляли. Мухи обсіли Лейбу, обліпили його очі, чорніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з улїка. Лейба через сон клацнув зубами, перекусив з десяток мух, половину ковтнув, половину виплював, і знов розкрив свою вершу. А дівчата сапали та сапали ще й веселих пісень співали.

Сонце скотилось за лїс. Погоничі положили коний і позапрягали. Музики знов вдарили козачка. Дівчата позбігались, покидали сапи і знов побрались парами, і знов пішли кружком метелиці. Вони танцювали, доки зовсім потомились і, ледві дихаючи, посїдали на полудрабки возів.

Лейба вглядїв Василину на полудрабку, довго придивляв ся до неї, а далї спитав:

— Як тебе, дівчино, звуть, ану скажи!

— А тобі нащо? — спитала Василина й зареготалась.

— Може хочеш до неї старостів сла-ти? — сказав, осьміхаючись, один парубок, скося поглядаючи на чорні веселі Василині брови.

— Чи ти здурів? В мене є жінка й ді-ти, — сказав жид. — Та як тебе, дівчино, звуть? — знов спитав Лейба.

— Ну, Василина, — сказала вона сьмі-ючись.

— А як тебе дражнять? — знов спитав Лейба.

— Оце причепила ся причепа! Не пи-тай, бо старий будеш.

— Ей Лейба, шануй ся! Потривай, роз-кажу я твоїй Сурі, — знов обізвав ся один парубок.

Лейба придивив ся, що Василина була дуже гарна з лиця. Він знав, що пан Ястшембський дуже любив гарних наймичок: дівчат та молодиць.

Коло куріня стояло вісім довгих фур-гонів, обсаджених людьми. Музики та жиди посідали на тих возах, що їхали в Журавку, де жив посесор. Погоничі погнали коні. Му-зики заграли. Фургони рушили з місця і розкотились од куріня на всі боки. На всіх фургонах засьпівали дівчата, а скрипки ви-ли, як скажені респета дзвеніли та гули між тонкими дівочькими голосами.

Вже сонце сіло за лісом. Два фурғони скотились з гори і вїхали в Комарівку. Знов на улицах завили собаки, застукотіли коле-

са, засвіетїли погоничї. А дївчата сьпївали та сьпївали, неначе вертали ся з весїлля.

Василина перескочила через перелаз, а мати насипала вже в миску вечерю і ви-несла на двір.

Сїмя сїла кругом порога. Паляник сїв на порозї. Паляничиха поставила миску на круглѹму каменї коло порога, прикривши його рушником. Василина сїла вечеряти, підобгавши під себе ноги і тільки тепер почувала, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отерпли й замлїли і болїли. Сїмя повечеряла й зараз полягала спати. Василина лягла в хатї на лаві. В хатї все затихло, тільки під вікнами гули хрущі та бились об вікна. А в Васи́лини в ухах все дзвенїло та гуло решето, все вили, як несамовиті, скрипки. Вже вона закрила очі й почала дрімати. Хрущ загув і вдарив ся в вікно, і Васи́лині здалось, що на двох скрипках разом порвались струни, а решето трїснуло по серединї, стало здоровим ротом облїплюним мухами, і той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задрігали. Василина заснула страшним мїцним сном, неначе вмерла.

— Васи́лино, вставай, бо вже нерано! — будила мати дочку.

Василина спала як мертва.

— Васи́лино, вставай та жени вівцї до череди! — сказала мати і торгонула Васи́лину рукою.

Василина кинулась, як перелякана. Їй приснилось, що вона сидить на полудрабку, на фурґонї. Хтось неначе смикнув її за полу.

Вона впала з полудрабка на землю та й... прокинулась.

На дворі зовсім розвиднілось. Василина почула, що її ноги неначе хто полив цілющою водою. Вона вийшла на двір. Небо було ясне та синє, та глибоке. Кругом села на горах зеленіли сади та ліси, вкриті росою. Пташки щебетали. Соловейки співали, аж сади розлягались.

В Василини майнула перша думка в голові про музики, про дівчат, про хлопців. Вчора на буряках були хлопці з усіх близьких сіл. Скільки вона бачила дівчат та хлопців! „Ой колиб же й сьогодні поїхати на буряки“! — думала Василина, одганяючи вівці в череду.

Не встигла Василина вернутись до свого двору, а на селі, десь далеко, далеко в садах, знов завили, як несамовиті, скрипки, знов задзвеніло решето, знов загуркотів веселий поїзд.

— Ой мамо, колиб швидче обідати, бо вже фурґони їздять по селу, — сказала Василина до матері, входячи в хату.

— Хиба ти знов поїдеш на буряки? — спитала її мати.

— Поїду, аби тільки батько пустили. Одначе треба заробити гроший на намисто, — сказала Василина.

В хату війшов Паляник. Василина знов почала просити ся в його на буряки.

— Про мене їдь, — сказав Паляник до Василини, — тільки заробляй гроші не на свої дівочькі примхи, а на податі. Он ба-

чиш, скільки вас у мене! Їсти є кому, а робити — не гурт.

В Комарівці, як і скрізь по селах в тій країні, люди мали чималий дохід з садків. Паляник заробляв в инший рік доволі карбованців на садовині. Люди не з охотою йшли до панів на заробітки, та ще до тих, що поступались невеликою платою. Але два роки перед тим садовина не родила. Своє поле не настанало доволі хліба на харч та на оплату податі. Паляникам приходилось шукати заробітків.

Василина кинулась до печі, всипала в миску сирого борщу, колупнула грудку недовареної каші і сіла коло стола обідати, хапаючи та запихаючи.

— Чи до роботи, чи до музик так хавш ся? — спитала в Василини мати.

— Та не хапай ся, бо вдавиш ся! — сказав батько: — Оті чортові музики зовсім вас збивають з путя. Ти лиш, Василю, не дуже жартуй з хлопцями. Хто їх зна, які там люди наїзджають з инших сіл.

Василина їла й не чула що говорив батько. На улиці знов вдарили в решето. Брязкотьола забрязкали в такт. Василина покинула на стіл ложку, вхопила сапу і вискочила з хати.

— Тю, на тебе, дівко! Ну чи не хитрі з біса пани? Знайшли для вас принадуцяцьку! — сказав Паляник осміхаючись.

Над зеленими густими садками в долині підняла ся курява, неначе густий дим: то їхали фурґони. Василина вибігла з хати, стала коло воріт і виглядала на улицу. Зза

вугла вибіг Лейба, прудкий та тонкий як цап, і побіг в один двір. Лейбина гостра борода стреміла клином вперед, неначе хотіла ввігнатись в тин. Козирок дивився на небо, а тонкий рябий халат летів з заду, неначе гнався за Лейбою, метляючись на повітрі. Холоші були позатикані в халяви і тонкі, неначе козині, ноги так швидко дріботіли по улиці, неначе Лейба збірався плигнути через тин просто в двір. Лейба покричав, покричав у дворі, знов вискочив з двору через перелаз і побіг до других воріт кликати дівчат та хлопців. За Лейбою гналися собаки. Він махав позад себе палицею і ще гірше дражнив нею собак.

Слідком за жидом вискочили зза вугла два фургони з музиками. Василина знов сіла на полудрабок рядом з дівчатами і поїхала на буряки.

На посесорських буряках народу було ще більше ніж учора. З далеких небагатих сіл поприходили на роботу дівчата та хлопці на цілий тиждень. Декотрі ставали на роботу на панських харчах, а декотрі приносили з дому хліб, сухарі, сало, цибулю і тим харчувались цілий тиждень до суботи.

Василина зайняла на полі постать, а кругом неї роєм вилися хлопці з сусідніх сіл. Чи переходила вона на другу постать, хлопці переходили слідком за нею. Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх, як літнє, синє небо та ясне сонце. Але ніхто так не сподобався Василю, як один журавський хлопець, Василь Кравченко: то був високий, рівний станом парубок, з ши-

роким лобом, з чорними бровами, з карими очима. Кругом високого лоба вили ся короткі чорні кучері. Василь не оступав ся од Василяни ні на один ступінь і все ставав рядом з нею. Настав вечір. Робітники прийшли до куріня вечеряти. Василь сів поруч з Василюю. Після вечері хлопці назбирали сухого хмизу й запалили багаття. Вже на дворі почало смеркатись, а музики грали, дівчата танцювали. Вже погоничі позапрягали коні. Коні стояли поспускавши голови, а музики все грали, а дівчата все танцювали. Василюї не хотілось їхати до дому: весела челядь, танці, чорні Василеві брови — все чарувало молоду дівчину. Вже фургони рушили в Комарівку, а Василя з Василем все танцювала. Вона забула і про фургони, і про свою Комарівку.

Музики стали. Василяна опам'ятувалась.

— Ой, лишенько моє, як же оце я поїду до дому! — крикнула Василяна, дивлячись на фургони, за котрими далеко, далеко клубками вилаась курава.

— Переночуєш в куріні. Не з'дять же тебе хлопці, — сказали дівчата.

На дворі стало зовсім темно. Хлопці наклали здорову купу хмизу. Полум'я спало здоровими язиками. Курінь було видно як у день. Темна стїна ліса зазеленїла. Високий гіллястий дуб, котрий стояв коло самого багаття, був до середини облитий огнем. Нижче гілля, з важкими зубчастими листиками блищало, неначе було вилите з зеленого скла. Хлопці та дівчата в білих сорочках сидїли коло огню, облиті червоним

свѣтом. Вся голова в Васи́лини була кругом за́квіччана сині́ми волошка́ми та біли́ми со́яшничка́ми.

Васи́лина була на вди́вовижу гарна з свої́м біли́м матови́м ли́цем, з висо́кими брова́ми на чи́стому висо́кому ло́бі, з ви́нком біли́х та сині́х по́льових кві́ток на голо́ві. Всі́ хло́пці не зводи́ли з не́ї очі́й, а Васи́лина тільки бачи́ла чо́рні Васи́леві куче́рі та повні́ черво́ні губи́.

А ні́ч була́ дивна́, тепла́, темна́ та тиха́. На не́бі, над чо́рним лі́сом, ся́ли зорі́. По землі́ розлива́лось тепло́ і нали́вало Васи́лину ду́шу молодими́ перши́ми любо́щами, як п'яни́ми пахо́щами васи́льків та м'яти́.

В ку́рині́ люди́ вже́ давно́ спали́ мі́цним ро́бітни́цьким сном, а Васи́лина ще́ до́вго сиді́ла з Васи́лем коло́ ба́гаття, під зе́леним явором. Ба́гаття згасло́, тільки́ жеврі́ла здо́рова купа́ жару́. Васи́ль обня́в Васи́лину і при́горнув її́ голо́ву до сво́го ли́ця. В Васи́лини за́йняло́ дух. Во́на млі́ла в теплі́ тихо́ї но́чі під я́сними зоря́ми.

Вже́ пі́зно Васи́ль та Васи́лина пі́шли в темни́й ку́ринь і поля́гали́ спати́ покотом на со́ломі́ рядо́м з други́ми люди́ми.

А в се́лі Па́ляни́чиха́ жда́ла доч́ки на ве́черю і не́ ді́ждалась. Вже́ й фу́ргони́ покотили́сь про́з дві́р, а Васи́лини́ не́ було́.

— Чи́ не́ зоста́лась о́це ка́посна́ дів́ка по́чувати́ в ку́рині́? — сказа́ла Па́ляни́чиха́ до чо́лові́ка.

— Ма́бу́ть зоста́лась. Хи́ба́ там же́ ма́ло наро́да зоста́єть́ ся на ні́ч, — сказа́в Па́ляник.

— Ой, бою ся я за свою дочку. Там же збіраєть ся всякий народ.

— Щож маємо робити. Бій ся не бій ся, а на заробітки треба посилати дїтй, — сказав Паляник.

— Горе нам з тими заробітками, — сказала здохнувши Паляничиха і пішла в хату спати.

Переночувавши в куринї, Василина zostалась на цілий день на роботї. Знов настав пишний, теплий майський вечір. Хлопці знов запалили багаття. Запалав огонь під лісом. Заграли музики. Пішли в танець дівчата з хлопцями. Фурґони стояли на поготові. Василина не знала, що діяти: чи їхати до дому, чи знов zostаватись на ніч в куринї. Василь просив її переночувати хоч одну ніч.

— Боюсь, Василю, батька та матері. Нема де дітись, треба їхати до дому, — сказала Василина.

— То прибувай же завтра на роботу! — тукнув в слід Василь.

Василина приїхала до дому. Мати лаяла її, лаяла, та й годі сказала. Василина лягла спати край віконечка і довго, довго не спала. Вона чула, як в садах співали соловейки. Соловейки щебетали, хрупці гули, а Васи́ні все здавалось, що десь під лісом грають скрипки та гуде решето; вона ніби бачила велике багаття, кругом його хлопців та дівчат, заквіччаних квітками. Музики грають. Дівчата танцюють, а Василь Кравченко сидить під дубом та жде її, не діждеть ся.

„Господи, коли ця ніч мине! Коли я

знов його побачу?“ — думала Василина, плачучи. А соловейки сьпівали, аж садирозлягались, та дражнили молоду веселу дівчину. Василина спала ніч, як не спала, і раніше од усіх прокинулась вранці. Вона ледві діждала ся того часу, як за двором загуркотіли фурґони та заграли музики.

Знов поїхала Василина на буряки і знов заночувала на полі в курині. Весела челядь, танці, музики, все це було для неї неначе щоденне весілля. А гарний Василь Кравченко не оступав ся од неї цілий день, знов просидів з нею вечір під дубом, неначе на досьвітках. З сусідніх сіл знов понаїздили молоді хлопці: один гарний, другий ще краший, та всі вили ся кругом Василини.

Вернулась Василина до дому. Мати лаяла, та й лаяти перестала.

Через два тижні економ оповістив, щоб робітники приходили до посесора за платою. В неділю по обіді Василина з хлопцями та дівчатами пішла в Журавку до пана за грішми.

II.

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховав ся в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому і одділяв широкий, чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядами надвірні хати для челяді, возівня, станя, льодовня, птишники і якісь невеличкі не то хатки, не

то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок стлав ся зеленими хвилями за домом на гору, скільки можна було скинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи, угорки, тернослив, терен та дерен, все росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах було видно неначе здорові гнізда, з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли купи жовтої акації, купи мальви. Густий ряд роскішних верб та акацій, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад улицею, поза великим током, поза довгими мурованими волоньями, кошарами та ставнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський. Його батько колись мав свої села, але жиди так заплутали пана, що він мусів продати села, ледві виплутав ся з довгів і вмер, zostавивши синові кілька тисяч карбованців. Син мусів по смерті батька взяти в посесию Журавку.

Станіслав Ястшембський змалку вчив ся в білоцерківській гімназії, але наука не давала ся йому. Він насилу переліз в третій клас, і ніяк не міг рушити далі, виріс під саму стелю, вивчив ся курити люльку, пити вино, грати в карти, чудово їздити верхи, і на тім скінчив курс своєї науки. Дома, на вакациях, Стась ганяв ся за дівчатами по селу серед дня. Це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, котрою він закінчив курс.

Раз в Білій Церкві в ночі зібрала ся

весела кумпанія молодих паничів гімназистів і зайшла в винарню до жида. Стась звелів жидові принести з льоху два десятки пляшок вина. Жид виніс з льоху один десяток і поліз за другим. Стась зачинив двері і запер жида в льоху. Молода кумпанія пила всю ніч, а сьвітом пішла гуляти по містечку, позривала всі вивіски з шинків і поприбивала на воротах гімназії, на дверях в директора і навіть на церковних воротах. Вранці всі люди здивувались, побачивши, що в гімназії йде „продажа распівочно й на винос водки і вина“. Двадцять паничів другого дня вигнали з гімназії і між ними нашого Станіслава Ястшембського.

Кілька літ молодий Ястшембський прожив у свого батька, придивляв ся до господарства, ніби то вчив ся господарювати, але справді тільки байдики бив. Він їздив в гості до сусід, грав у карти, чудово танцював, з веселою кумпанією молодих сусід їздив часто на влови, любив хорти, а більше од усього баскі коні та гарних дівчат. Вільне, безробітне його життя текло, як медова річка. Ястшембський не любив книжок і не читав їх, та і в батька його не було книжок, окрім кількох, не дуже нових романів. За те він читав газети. Його батько виписував кілька польських газеток. Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою. Молодий Ястшембський нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально про дурних мужиків та молодниць, про дурну наймичку, котра по пан-

ському приказові зварила борщ з січеної соломки, а кашу з полови...

Старий Ястшембський до самої смерти розказував гостям, як його Стась пустував у школі, як запер жида в льоху, а на воротах гімназії повісив шинкову вивіску. Гості сьміялись, а Стась чванив ся, неначе він і справді зробив дуже розумну річ.

— Як би мій Стась не пустував, то пішов би далеко, — часто говорила мати гостям, цілуючи Стася. — Ой Стасю, Стасю, що за розумна ти в мене дитина, але дуже вже пустуєш ти, моя дитино! А чи пам'ятаєш, Стасюню, як ти був ще малим хлопцем та накинув на бабу. Хіврю вуздечку ще й хотів сісти на неї верхи? Що то за сьміху було!

Стась реготав ся, гості реготались, і мама з татком, Господи, як реготались!

Не вважаючи на поганий вплив татка, і найбільше мами, в молодого Стася була добра душа і добрий розум. В його синіх ясных очах світило ся багато добра, а на білому гарному лиці була розлита така симпатичність, що проти волі притягувала до його душу кожного. Це була натура добра з роду, але зовсім попсована фамільними традиціями паньства та панування над мужиком, над Україною; попсована розкішю, збитками всякого добра, при чому ні праця, ні розумовий розвиток, ні наука, ні вищі європейські ідеї не були можливим ділом.

З такою просвітою в голові, з традиціями паньства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без

міри вище од кожного Українця, хоч би Українець був вчений чоловік.

Серед дівчат та хлопців молодий Ястшембський поводив ся як простий парубок. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами, все це поклато на йому, поверх панського шара, ще другий, мужицький шар, дуже простий. Побачивши його між селянами, можна було подумати, що то мужик вбрав ся в панську одежу. Груба мужицька лайка, грубі слова, а часом і стусани все це так і сипалось од його на всі боки. Тількиж він входив в покої між панів та паннів, на його знов сходив, ніби з неба, незвичайно делікатний тонкий дух.

Тимчасом Стасева мама багато розвіяла гроший в Варшаві та за граниею, а тато так грали в карти, такі справляли бали, що жиди одного дня наїхали в двір та й продали землі й ліси. Тато й мати швидко померли, а молодий Ястшембський насилу вдержав в кишені кілька тисяч карбованців, і то заховавши їх дуже добре од жидів. Він мусів тепер повертати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесию село Журавку і став посесором. В його була одна думка: зібрати чимало гроший, покинути село, оженитись на грошах і виїхати до Києва, або до Варшави, щоб вже нічогосїнько не робити і до смерти знов бити байдики, граючи то в карти, то трошки в політику.

А тимчасом настали нелегкі часи. Народ йшов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тіль-

ки нужда гнала його на панську роботу. В урожайні роки пани крутились як мухи в окропі. Роскішні жита, пшениці, а часом і невикопані буряки залягали під снігом. Панам прийшлось або дорожче платити робітникам, або кланятись та просити, або пускатись на хитрощі... В народі прокинулась думка про волю... Молодий Ястшембський пішов на хитрощі: поїхали по селах фурґони з музиками по дівчат та хлопців! Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зімній час, користуючись народним голодом та холодом, та всякою нуждою: стали на Україні звісні порції, маленька нова панщина.

Однієї неділі вранці у дворі в пана Ястшембського стояла здорова купа дівчат, хлопців та молодих молодичь. Коло надвірньої хати, де була канцелярія й каса, так само товпились дівчата та хлопці. Разом з ними прийшли за грішми й музики. На колодках, що лежали на подвірі, сиділи довгими рядами дівчата в білих сорочках, в корсетах, в квітках та стрічках. Дзвонили на „Достойно“. Сонце грало на зелених садках, блищало на широкому ставку, грало маревом на широкому дворі. Ряди дівчачих голів, заквіччаних настурціями, маком та червоними зірками, цвіли як гірлянди квіток в квітнику.

Пан Ястшембський ще не виходив з своїх покоїв: він пив чай і розмовляв з Лейбою. Лейба так само прийшов за розчетом і зайшов до пана в покої. Він знав, що па-

ни люблять побалакати і трохи пожартувати з жидками.

— Ну, Лейбо, що ти мені доброго скажеш? — спитав посесор, вгледівши в прихожій Лейбу.

— День добрий панові! Прийшов за грішми, — сказав Лейба і побачивши, що пан веселий та ласкавий, сьміливо переступив через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд.

— Можеб ти випив стакан чаю? Га? — спитав пан.

— Як ваша ласка, то й випю. Чом же не випити, — сказав Лейба та ще на два ступні приступив блисче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись з ним чаю. За цією думкою блиснула друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти ня його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, сад, ліси, поля, всю його землю... Та думка вколола Лейбу в мозок як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сьміливо і зараз опали до долу. На одну хвилю Лейбина голова знов підвела ся в гору, так що гостра й плисковата борідка ніби хотіла встромитись в стелю. І знов похилилась голова на низ смирно й ласкаво, як голова ласкавого раба.

— Одарко, налий Лейбі стакан чаю, — гукнув пан до кімнати, де Одарка прибірала постіль.

З кімнати вийшла молодиця здорова,

огрядна, повна та червона як калина. Її чималі брови чорніли як шовк, а чорні очі горіли на білім, пухкім лиці. Повні щоки дрижали на ході, біла шия аж горіла добрим намистом.

Молодиця налила стакан чаю і не подала, а сунула з огидою жидові в руки. Жид став серед хати і потроху сьорбав гарячий чай.

— Вельможний пане, яку я гарну дівчину назвав в Комарівці. Ой, ой, ой! Такої гарної і в світі нема, — сказав жид.

— Невже нема! — сказав пан сьміючись. — Буде така завкрашки, як Одарка? — спитав пан, киваючи очима до Одарки.

— Ой, ой! Ще краща од Одарки. Там така гарна, така гарна, як сонце.

— Може така гарна, як твоя Сура? — спитав пан.

— Може й така, — сказав жид.

— Хибаж твоя Сура така гарна, як сонце? — спитав пан регочучись.

Лейбі трохи стало ніяково.

— А вжеж гарна, як жінка гарна для чоловіка, — сказав Лейба.

— А які очі в тієї дівчини? — спитав пан сьміючись.

— Ой, там такі очі, такі очі! Такі ясні, як червінці! — сказав Лейба.

Пан зареготався.

— Ну, а брови гарні? — спитав пан.

— Ой, ой, ой! Ще й які гарні; такі круглі, як карбованці.

Пан приснув од сьміху і захлинувся чаєм.

— Ой, бодай тебе собаки порвали! —
насилу вимовив пан. — Ну, а губи гарні?

— Ще й які гарні: там такі губи, такі
губи, як золото, а коси такі чорні, неначе
на голові лежить штука чорного сукна. Во-
на зветь ся Василина і сьогодні прийде за
грішми, — сказав Лейба. — Вийдіть самі
розплачуватись з людьми то й побачите її.

— Ну, а щоки мабуть такі, як стору-
леві асигнації? — спитав пан.

З кімнати виглянула Одарка і так по-
дивилась на Лейбу, неначе пятака кинула:

— Ну добре; сьогодні піду сам роз-
плачуватись з політниками: подивимось яка
то дівка, схожа на твою Суру, — сказав
Ястшембський і встав зза стола.

В покої вбігла друга молодиця, висока,
рівна станом, дуже гарна, білява, з карими
очима, з тонкими панськими пружками ли-
ця, з червоними, як коралі, губами. То була
кухарка Ярина. Вона попросила в Ястшемб-
ського ключі од комори. Ястшембський дав
їй ключі і пішов з Лейбою в контору.

Дівчата вглядівши пана, встали з коло-
док. Народ рушив слідком за паном. Хлопці
не скинули шапок перед Ястшембським. Му-
зики й Лейба рушили в контору разом з ро-
бітниками. Тільки що Ястшембський одчи-
нив контору і висипав на стіл з торби гро-
ші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу;
в пана за спиною. В його очі так і забігали.

— Чогож ти товпиш ся?! — сказав
пан до Лейби вже зовсім не фаміліярно. —
Геть, оступись!

Лейба знав, коли можна підступити до

пана за панібрата, і коли треба зігнутись в три погибелі. Він знав, що пани братають ся з жидами на самоті, а перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонив ся й оступив ся до порога.

Ястшембський викликав дівчат і хлопців по списові і одлічував їм гроші. Він все придивляв ся до дівчат. Коли це з гурту виступила й наблизилась до стола Василина Паляниківна. Ястшембський глянув на неї, а потім на Лейбу. Лейба кивнув своєю гострою борідкою, зовсім як цап до собак. Перед столом стояла молода, рівна станом дівчина і просто сяла своєю красою, круглими темнокарими очима та високими бровами. Вся голова в Василини цвіла червоним маком та настурціями. За вухами зеленіли листи барвінку та дрібної рути. Чорні товсті коси зміями вили ся поміж квітками, а на широкому та високому чистому лобі аж сьміялись брови, як веселки. Біле лице не боялось навіть сонця. Роскішні червоні та сині квітки, повишивані на рукавах, дуже приставали до чорних брів, до червоних губів. Перед столом стояла дівчина, неначе спалнула полум'ям перша маківка серед зеленого листу.

— Ти, дівчино, з Комарівки, чи з Журавки? — спитав Ястшембський, дивлячись Василині просто в вічі.

— З Комарівки, — сьміливо одказала Василина.

Ястшембський переглянув ся з Лейбою. Лейба знов химерно кивнув борідкою по козиному.

Василина стояла й ждала. Ястшембський помаленьку одлічував гроші і одним оком все поглядував на Василину. Василина почервоніла як маківка.

— А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? — спитав посесор, кидаючи помаленьку гривню за гривнею на стіл.

— Сама вишила. Хиба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.

— Гарна в тебе сорочка, — сказав паннич через зуби і все дивився на Василину, а руками насилу ворухив пятаки по столі.

— А чи не сталаб ти, дівчино, робити в мене на буряках ціле літо й осінь? — спитав він.

— Чом не сталаб? Аби тільки батько пустили, — сказала Василина.

— Як будеш робити в мене ціле літо, то я одріжу тобі матерії на спідницю. Ходити меш до мене ціле літо на буряки? — спитав пан.

— А чом же, — сказала Василина.

— Постій же трохи, ось я розчитаю людей. Я буду роздавати своїм Журавцям гостинці, то й тобі дам, — сказав Ястшембський.

Василина одійшла од стола і стала коло стіни. Довго підступали до стола люди, довго брязкали пятаки на столі. В кінці всього приступив Лейба, прийшли й музики і забрали гроші за свою працю. Ястшембський встав й оповістив, що буде роздавати гостинці тим Журавцям і Комарівцям, котрі робити муть в його в жнива та в осени. Багато людей вийшло з контори, але чимало

й зостало ся, ждучи гостинців. Посесор повернув ключ коло стола. Замок дзенькнув. Ключі забрязчали.

Ястшембський одчинив двері в канцелярію. Молодиці й дівчата всі разом пообертались до дверей, неначе нагляділи якесь диво. Канцелярія була в той час справді дивом. Трудно було розібрати, чи то канцелярія, чи крамниця. На столах, на конторках, на полицях і навіть на вікнах лежали цілі штуки усякої матерії. Довгі кінці од кожної штуки зумисне були позвішувані до самого долу. На одному столі як жар горіла червона матерія з зеленими та синіми дрібненькими квітками; на другому столі зеленіла, неначе трава в лузі, зелена матерія з здоровими червоними квітками. З високої конторки спускав ся до самого помосту жовтогарячий ситець з чорними смужками та червоними букетами. Квітчасті і картаті хустки були розкидані по вікнах, по полицках. Коло порога на кілочках висів цілий ряд смушевих чорних та сивих шапок, оповитих червоними одеськими поясами.

Пан Ястшембський ходив по канцелярії з аршином в руках і був зовсім похожий на крамаря в крамниці, котрий виставив на показ свій крам. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з румяними здоровими щоками, з повною шиєю, з роскішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого роскішного купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні, повні, невеличкі, як у панни, губи показували його аристократичну вроду.

Густе, м'яке волосся на голові, розкішне як грива, та довгі вуси, спущені на низ, робили його зовсім схожим на польського дідича-шляхтича.

— А ходіть сюди, молодиці, дівчата! Ідіть ближче та вибірайте собі на спідниці та на юбки! — гукнув Ястшембський зовсім так, як жида в крамницях закликають до себе мужиків.

— Сьміливійше! Чогож ви боїтесь? Я не вовк, не зїм вас! — сказав пан.

Молодиці й дівчата вже сьміливійше вступили в хату, а далі не втерпіли і розсипались по хаті, як овечки по лузі. Червоні, зелені матерії, гарні хустки притягували їх до себе, як чари. Парубки стояли коло порога і тільки скоса поглядали на смушеві шапки та на червоні пояси.

— Ой гарнаж матерія! — аж запищала одна молода молодиця: — така червона, аж очі бере в себе.

— А що? Одрізати тобі на спідницю, чи на юбку? — спитав Ястшембський в молодиці і вщипнув її за руку.

Молодиця запищала й захихикала, затуляючись рукавом.

— Ой, гарнаж буде спідниця! Одріжте мені, пане, хоч і на дві спідниці, — просила молодиця.

— А ходити меш до мене на роботу ціле літо й осінь на копання буряків? — спитав пан.

— Йй Богу, буду, тільки одріжте, — сказала молодиця.

— Глядиж! А як візьмеш гостинець та

підеш на роботу до другого посесора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю. Чуєш, молодичко!

— Ні до кого не піду, — сказала молодиця. — А може, сестро, взяти собі хустку? — сказала молодиця до однієї дівчини. — Та й гарніж хустки! Таких хусток і в Богуславі і в Лисянці не знайдеш.

— Я візьму собі на спідницю отого червоного, — сказала дівчина.

— То й я візьму на спідницю, — сказала молодиця.

Ястшембський одміряв їм обом аршином червоної матерії на спідниці.

Дівчата ходили од однієї матерії до другої, лапали руками, слинили крадькома й терли в пальцях, щоб спробувати, чи не одстає фарба, і вибірали собі, хто на юбку, а хто на спідницю. Васирина стояла серед хати й не знала, котру матерію собі вибрати. Вона ще з роду не мала ні одної спідниці та юбки з таких чудових матерій. В неї очі розбігались од однієї матерії до другої. Вона не знала, чи взяти собі зелене, чи червоне, чи жовтогаряче.

— А ти, Васирино, вибрала вже собі на спідницю? — спитав її пан і вищипнув за щоку.

Василина зросла в малому селі, і не звикла до таких панських жартів. Вона одказала йому грубо, неначе парубкові:

— Гетьте! Чого це ви лізете до мене?

— Оце яка недоторкана! Чого ти так

брикаєш ся? — сказав пан, сьміючись, і знов вщипнув її за плече.

— Одчепіть ся од мене! — крикнула Василина на всю хату.

Всі в хаті засьміялись.

— Оце яка ти дика! А як з тобою парубки жартують, то ти, правда, не брикаєш ся? — сказав пан.

— Оце, Господи! Хиба я коняка, щоб брикалась, — знов крикнула дико на всю хату Василина.

Парубки зареготались; дівчата затулялись рукавами.

— Гарна дівчина, та любить гедзгыатись, — сказав пан: — ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то може ти перестанеш хвицатись.

Василина глянула на червоні розкішні квітки, розкидані по зеленому полі, і втихомирилась.

— Ну що, чи одрізати на спідницю? — спитав пан.

— Та вжеж одріжте, — сказала Василина.

— А будеш робити в мене ціле літо? — спитав пан.

— Та вжеж буду, — сказала Василина, не зводячи очий з квіток.

Василині здало ся, що ті квітки аж запахли як на городі.

— Може ти в мене наймеш ся за дробінницю? Чи вмієш курям їсти давати? — спитав пан.

— Ще й цього не вмілаб! — сказала Василина.

— Ну, то як же буде? Чи наймеш ся в мене, Василю? — спитав пан.

— Як батько скажуть, то може й найму ся аж в осени, бо тепер треба заробляти гроші на подушне; тепер батько не пустять, — сказала Василина.

— Ну, приходь до мене з батьком в осени та й ставай на службу.

Молодиці й дівчата знов осьміхнулись і позакривались руками.

— Як станеш в мене на службу, то я тобі ще одріжу на юбку або на корсет оцієї матерії, — сказав Ястшембський, показуючи на високу конторку, на котрій висіла дуже гарна матерія з червоним дрібним маком та рожами на чорному полі.

Василина глянула на ту матерію і не могла одвести од неї очий. Чудові червоні маківки неначе цвіли, як на городі, в зеленому листі, а між тими вінками вили ся переплетяні з листом червоні рожі та пупянки. Вона дуже любила квітки, стрічки та гарні матерії, а в батька не було за що справляти та вбіратись.

— Ну, а ви, хлопці, вибірайте собі хто шапку, а хто пояса! — сказав пан до хлопців.

Хлопці стояли коло порога і поводитись далеко не так сьміливо як дівчата. Ястшембський зняв шапку з кілка і насунув на голову одному парубкові.

Що, гарна шапка? — спитав пан у хлопця.

— А вжеж гарна, — сказав хлопець.

— Як будеш в мене робити ціле літо,

то візьми оцю шапку на гостинець, — сказав пан.

— А чом же: як дасте, пане, шапку, то буду робити, бо мій батько не хоче купувати мені нової шапки, — сказав парубок.

— Та як надінеш оцю шапку, то всі дівчата на селі подуріють, — сказав пан.

Парубок осьміхнув ся, скоса поглянувши на дівчат, взяв шапку і подякував. Ястшембський роздав парубкам шапки й пояси і замкнув контору. Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї.

Молодиці й дівчата вийшли за двір і все роздивлялись на свої гостинці. Василина пішла до дому через греблю і на самоті під вербами ще раз розгорнула матерію і притулила до свого стану. Для неї здало ся, що вона вся зацвіла квітками, як калина в лузі. Василина, йдучи через греблю, обернулась, глянула в гору, де зеленів панський сад, і їй здало ся, що вся гора неначе була вкрита червоним маком та рожами. Вийшла вона за село, глянула на зелене поле і там неначе цвіли рожі. А пишне сонце сяло на садках, на вербах, на ставку. Вода блищала як золото. Гаряче сонце дражнило молоду душу. Ввесь світ неначе разом зацвів рожами та маківками перед очима в молодій дівчини.

„Як найму ся в пана, та зароблю гроший, то куплю собі десять разків доброго наміста, справлю червоні чоботи, накуплю нових квіток та стрічок, та так вберу ся, що-

всі хлопці на селі подуріють“, — думала Василина, йдучи в Комарівку лісом.

Василина оддала батькові гроші і розказала, що посесор хоче найняти її за дробиницю.

— Не пушу я тебе в найми до панів, — сказав батько; — коли хоч, то наймай ся в мужика.

— А хибаж мужик дасть мені на рік двадцять карбованців? — сказала Паляничиха: — дівці треба кожуха й намиста, треба й на рушники дбати. Не сьогодні — завтра до неї прийдуть старости. Нехай наймається, коли трапляється добра служба.

Паляник не любив панів, одначе знав, що жінку трудно переговорити, і тільки махнув рукою.

Василина цілу весну їздила на буряки і часто ночувала в курії.

— Ой, гарно на буряках! — хвалила ся Василина дівчатам. — З ким хочу танцюю, з ким хочу гуляю, і ніхто про те й не питає, й ніхто за те не лає.

Минули жнива і Василина впросила матір, щоб вона одвела її на службу до журавського посесора. Паляничиха повела дочку в Журавку. Вони вступили з Василиною в панські покої і поклонились панові.

Ястшембський вглядів Василину з матір'ю, осьміхнув ся, але прикинув ся поважним чоловіком і розпочав розмову.

— А що, молодице, чи наймеш свою дочку? Мені треба наймички і до покоїв і до птиці. Коли хоч, то наймай дочку на рік.

— А щож ви, пане, дасте на рік? — спитала Паляничиха.

— Те дам, що й другим даю: я плачу наймичкам двадцять карбованців ще й даю юбку, чи там яку одежину, — сказав пан.

— Я прошу вашої милости, щоб ви поступились юбкою, ще й двома сорочками, — сказала Паляничиха; — а коли ваша ласка, то ще прикиньте день оранки. В нас волів тільки одна пара.

— Цього, молодице, не можна. Мені треба волів і для себе, а коли хоч, я ще прикину пару чобіт. Правда, дівчино, чоботи кращі, як оранка, та ще як би, боронь Боже, червоні?

Василина осьміхнулась і спустила очі до долу. Ястшембський не зводив з неї очий. Її чорні тонкі брови гнулися дугами в гору, а чорні довгі вії спускались колесами в низ. Василина була пишна як троянда.

— То нехай буде й так, — сказала Паляничиха.

— Як так, то й могорич запемо, — сказав Ястшембський і звелів Одарці винести пляшку з горілкою.

Запили могорич. Паляничиха подякувала і пішла до дому. Василина пішла в пекарню. В пекарні була куховарка Ярина і дробінниця Олена, повна, білява, маленька на зріст молодиця. Всі вони дуже неласкаво поглядали на Василю. Ярина з неохотою попросила Василю сісти.

Через годину ввійшов в пекарню Ястшембський і звелів Василю ставати за гор-

нишну, а Одарці за клюшницю. Одарка на-
супилась і почервоніла.

— Що, Василю, маєш гарну одежу? —
спитав пан: — до покоїв треба тобі приче-
пуритись в гарну одежу.

— Що на мені, то те й маю, — сказала
Василина: — Мати принесуть завтра мою
празникову одежу.

— Ну, нічого; я тобі справлю до по-
коїв одежу, аби тільки мене слухала, — ска-
зав пан: — Будеш мене слухати? — сказав
пан і вціпнув Василю за плече.

— Одарко, знайди Василю юбку та
квітки й стрічки, — сказав пан до Одарки.

— А вжеж! Нехай Ярина знайде. Я не
знаю, де вона їх заховала, — сказала Одар-
ка з великою досадою.

— Не дурій, Одарко, та шукай: нехай дів-
чина прибереться, бо може сьогодні гості наї-
дуть; та знайди й червоні чоботи, — сказав пан.

Ястшембському хотілось скоріше вбра-
ти Василю в нову гарну одежу, в квітки
та стрічки, і подивитись на неї прибрану.
Він звелів Василю передягти ся, вбути ся
в червоні чоботи і подавати в покої самовар.

— Бериж та став самовар, бо тиж гор-
нишна, чи що! — сказала з злістю Одарка.

Василина почервоніла, взяла з лави
самовар і не знала що з ним робити: зняла
покришку й комфорку, витягла кран і по-
клала на лаві. Молодиці сьміялись.

Ярина була добрійша од Одарки і по-
казала Василю немудру справу коло само-
вара. Самовар скинів, і Василина однесла
його в покої і поставила на столі.

Ястшембський звелів їй погарячити й повитирати стакани, а сам сїв коло стола і не зводив з Василюни очей.

На дворі вечоріло. Сонце стояло над самим садком і через одчиняні в садок вікна заливало сьвітом всю здорову хату. Широкі смужки червоного сьвіта стлались на помості через усю сьвітлицю і падали на стародавній довгий фортеп'ян, схожий на крокодила з вузьким хвостом, з тонкими кущими ніжками. Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала в широких чорних рамах, з золотими вузькими обідками.

Василюна витирала невмілими руками стакани і ненароком повернулась до дзеркала. Вона вгляділа себе всю до самих червоних чобіт, вгляділа на собі чудовий корсет, весь в маківках та в рожах, нову спідницю і червоні чоботи. Для неї здалося, що вона бачить в дзеркалі якийсь розкішний куп, весь в квітках, з верху до самого низу.

— Ану, Василюно, ще раз подивись на себе в дзеркало! — сьміяв ся Ястшембський.

Василюна засоромилась і почервоніла. Ястшембський милував ся нею, роздивляв ся на її брови, вії, червоні губи.

— Подивись бо на себе в дзеркало! Яка ти, дівчино, несьмілива, — сказав Ястшембський і з тими словами встав зза стола, взяв Василюну за руку і повів до дзеркала. Василюна почервоніла.

Вечірнє сонце облило Василюну сьвітом, як золотом. Вона засяла в дзеркалі, як блискучі кришталеві квіти. Червона широка стрічка на цупкому папері обхоплювала її

чорноволосу голову, як червоний вінець. Над стрічкою позвішувались червоні зірки та настурції, оргинії та чорнобривці. Вся голова в Василя цвіла квітками, а зелений барвінок позвішував ся китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки. Увесь корсет був ніби закиданий червоним маком. Василина вся сяла й розливала світ кругом себе, як кришталевий букет. Од червоних чобіт лив ся одблиск по помості і по дзеркалі. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи, неначе були вправлені в якийсь букет з настурців, маку, оргиній, зірок, чорнобривців, барвінку та мяті.

— Чогож ти спустила очі до долу? Подивись бо на себе, яка ти гарна! — сказав Ястшембський і підвів рукою голову дівчині, взявши її за підборіддя.

Василина блиснула круглими карими очима і знов спустила її на щоки. Її веселі очі блиснули, неначе дві зорі зайняли ся між квітками. Ястшембський милував ся Василиною. Її лице в дзеркалі було білійше й делікатнійше, і грало одлиском вечірнього сонця та квіток.

Ястшембський не втерпів: вхопив Василину долонями за щоки і впив ся в її чудові м'які губи своїми делікатними губами.

Василина затріпалась в його руках як птиця і з усієї сили пхнула його од себе так, що Ястшембський аж заточив ся.

— Чого це ви причепились до мене?! — крикнула Василина і хотіла втікти з хати.

Ястшембський вхопив її за руку і при-
держав. Василина пручалась. Вона в той
час пригадала Василя Кравченка, його чор-
ні кучері, його темні очі. Їй чогось стало
жаль хлопця.

— Чого ти пручаєшся, дурна дівчино?
Я тебе не зїм, — сказав Ястшембський і сїв
на здорове крісло коло стола. Василина хо-
тіла вирвати од його свою руку. Ястшемб-
ський смикнув її до себе так, що Василина
зачепилась за стіл. Самовар і посуда задри-
жали на столі. Один стакан впав з стола
й розбився.

— Не бійсь, з парубками то й жартуєш,
а зо мною не хочеш, — сказав Ястшембський
і смикнув Василицю за руку так, що вона
впала на його коліно. Ястшембський вхопив
її за тонкий стан і посадив собі на коліно.
Василина штовхнула його кулаками так, що
крісло на коліщатах покотилось з паничем,
а Василина одскочила од його як неса-
мовита.

Ястшембський зареготався.

— Та й брикливаж ти дівка, а ще й
молода! — сказав Ястшембський і при тих
словах схопився з крісла, погнався за Ва-
силиною і впіймав її серед сьвітлиці.

Василина важко дихала, як птиця, що
попалась в небезпечні руки. Вона втратила
силу і стояла серед хати мовчки. Ястшемб-
ський заговорив до неї тихо й ласкаво:

— Ну, чогож ти розсердилась, дурна
дівчино? Я пожартував трохи з тобою, та й
годі. Яж тебе не зїв! Правда, я тебе не
вкусив? Та й дикаж ти, як лісова коза.

Мабуть ти й людей не бачила в своїх комарівських лісах.

— А вжеж таких як ви не бачила й досі, — голосно крикнула Василина. — Пустіть мене, я піду собі до дому. Не хочу ні вашого корсета, ні ваших червоних чобіт. Я піду собі до батька.

— Цур дурної навісної! Сьогодні найняла ся, сьогодні й одійдеш. Це гарно! А що про тебе скажуть люди? Йди лишень до пекарні та пополуднуй. Скажи Одарці, щоб пішла до комори та взяла чого тобі на полудень, — сказав ласкаво Ястшембський і сам вивів Василину за руку за двері.

Червона як жар, злякана й засоромлена, пішла Василина в пекарню. Всі молодичі глянули на її стрівожене лице і почали сьміятись. Ястшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці видати полудень челяді.

Василина впала на лаву. Її серце перестало трівожно тріпатись. Вона чула, що на її губах горить панський поцілунок; вона неначе й досі чула на щоках, на руках, на плечах панські м'яккі і, разом з тим, дужі руки.

Ястшембський напив ся чаю, звелів запрягти коні і поїхав до сусід паничів на карти. Виїжджаючи з двору, він звелів Одарці поприбрати з стола і показати Василині, як ходити коло самовара і де ховати посуду.

Тільки що панич виїхав з двору, Одарка й Ярина вбігли в покої і заходились коло самовара. В чайникові було ще доволі чаю. Сахарниця була замкнена, але в їх десь

знайшов ся й сахар. Одарка сіла за стіл по один бік на старомодній шляхецькій канапі з високою спинкою, такої здоровій, як добрий віз; а Ярина вгніздилась по другий бік. Вони обидві порозпирались зовсім так, як посесорові тітки. Одарка з повагою обперлась ліктем об товсту та круглу, як колода, подушку, що лежала в поперек канапи, і закотила очі під лоб, дивлячись на стелю. Вона звеліла Василю налити два стакани чаю. Василина налила і подала їм обом стакани.

— Сідай же, Василю, з нами до столу та вчись пити чай. Та тільки не викажи на нас панові. Аджеж і ти пєш з нами чай!

— А на віщо мені виказувати! Хиба мені пан батько чи дядько?

— Поживеш в пана, то порозумнійшаєш, — сказала Одарка, сьорбаючи холодний чай: — Памятай, що тобі прийдесть ся з нами жити, з нами їсти й пити. Ми сьогодні в пана, а завтра де инде. Чимало він попрогонив дівчат та молодниць, кращих від нас? Прожене він і нас, як трох підтопчемося.

Василина сіла коло стола і випила стакан чаю. Чай став ся для неї дуже смашний. Після чаю молодиці пішли нишпорити по покоях, по закутках. Одарка стала перед одним дзеркалом і перевязала собі наново хустку на голові; Ярина чепурилась перед другим. Василина й собі не втерпіла, вскочила в габінет і заглянула в кругле дзеркало в срібних рямах, що стояло на столі. Вона глянула на свої очі, на брови, на квіт-

ки на голові і засьміялась сама до себе. Осьміх був такий дивний, зуби були такі білі та дрібні, що Василина трохи не крикнула:

— Ой гарнаж я, гарна! Брови мої як шнурочки, очі як терночок! Ой, Боже мій, яка я гарна. Он чого панич так чепляв ся до мене!

Одарка заглянула в габінет. Василина одскочила од дзеркала.

— Ярино, чи ти ба! Панич забув ключі од комори, — крикнула Одарка.

— Не вже! Деж вони? — обізвалась Ярина.

Осьдечки, коло дзеркала на столі! — сказала Одарка і вхопила ключі.

Ярина кивнула й моргнула на Одарку, показуючи на Василю.

— Йди, Василю, трохи погуляй, або що. Все одно тобі нема роботи, — сказала Одарка.

Василина вийшла за двір, а Одарка з Яриною кинулись до комори, набрали сира, масла, яєць, меду, крупів і всякого добра і ледві донесли до пекарні. В пекарні, замість несмашного кулішу, молодниці розпочали готувати собі таку вечерю, яку не ще дня їв і сам Ястшембський.

Василина вийшла за двір і пішла понад ставком на греблю. Тудою йшов шлях на Комарівку. Пів дня вона побула в чужому домі, між чужими людьми, і людьми якимись чудними, а за того пів дня її взяла така нудьга, що в неї була думка піти в Комарівку і не вертатись до пана.

Василина тихо йшла через греблю під

високими, старими вербами. Сонце тільки що зайшло. За ставком, за садками червоніли хмари, неначе обсіпані рожами. В тихій воді було видно синє глибоке небо. По йому неначе десь глибоко, глибоко під водою плавали червоні лебеді. Василина задумалась. Проти неї зза млина вийшов Василь Кравченко. Василина стала, аж злякалась.

— Добри-вечір, Васирино! От тепер ти в нас у Журавці, — сказав Василь: — а я оце йшов до панського двору, думав, чи не побачу ся з тобою.

Василина ледві опам'ятувалась. Її думалітала над Комарівкою, коло батькового сада, коло матері. Вона стояла і мовчки дивилась на Василя.

— Чого це ти, Васирино, мовчиш? Чи не впізнала мене, чи що?

— Ба впізнала... Я йду та все собі думую. Одна дума снувалась за другою. Ти мене аж злякав, — тихо сказала Василина.

— Не вже я став такий страшний? Пів дня побула в дворі і мене вже злякалась.

Василина пильно дивилась Василеві в вічі: тіж чудові чорні очі, тіж чорні брови на широкому лобі, тіж чорні кучері, та чогось Василь став не такий гарний, як був попереду. Вона неначе вперше вгляділа, що в Василя були широкі губи, що спідня губа була товста, ніс короткий, ще й перенісся між бровами дуже глибоко запало.

— От тепер, серце Васирино, ти вже не вийдеш з нашої Журавки, — сказав Василь.

— Хто його зна... Чогось мене сум бере в Журавці, — сказала Василина; — я не звикла до тих панських покоїв, не знаю, як в їх і повернутись, як і ступити.

Василина говорила і дивилась на ставок. Вода в ставку блищала між зеленими садками та вербами, неначе в зелених рямах, і Василина чогось пригадала здорове дзеркало в широких рямах в панських покоях. Ті пишні зелені береги здавались для неї рямами, тиха вода стояла, неначе блискуче скло. Вона неначе вгледіла свою гарну вроду, своїй осьміх, і тут, поруч з своїм лицем — розкішне лице Ястшембського з рожевими устами, з тихими, але пишними, синіми очима.

— Чого ти, Василю, стала така смутна? Привикай до нашого села, ти виходь до нас вулицю.

— Коли ще пан пустить... Хто його зна, яке буде тутечки моє життя... Одарка та Ярина чогось такі надуті, чогось косо дивлять ся на мене.

— А пан тебе не зачіпає? — спитав Василь, насупивши брови.

Василина почувала, що на її лице неначе хто разом линув окропом. Огонь запалив їй щоки, навіть лоб і вуха. Вона вся неначе зайнялась з тілом і душею.

— Стережись, моє серце, цього панича. Не одна дівчина в селі плаче од його. Стережись, Василю!

Василина і справді стреможилась. Якийсь страх напав на неї, неначе облив її холодною водою.

Ніч спадала на сади, на ставок. Вода під млиновими колесами дуже гула та шуміла серед вечірньої тиші. Василь обняв Василину і пригорнув до себе. Василина почувала, що її серце було спокійне, як тиха вода в ставу. Її лице було холодне; вона несподівано почувтила, що її душа холодне для молодого Василя.

Василь недовго стояв з Василиною; вони швидко розійшлися, неначе Василина хапала ся до панського двору.

„Я вже не так люблю його, як любила під зеленим явором коло куріня“, — думала Василина, тихо йдучи до двору. — „Чогось у його стали не такі гарні губи, чогось у його так глибоко запало перенісся, і лице стало чогось коротке. Чи він був слабій, чи схуд...“ — міркувала молода дівчина, вертаючись до двору.

Василина прийшла в двір. Вже зовсім смерклося. Панський двір білів в темряві: вікна чоріли навіть в пекарні... а з пекарні було чути скрипку... Василина одчинила двері в сіни, з хати було чуть шум, регіт, а скрипка пицала та щебетала. Одчинила вона двері в пекарню, і звідтіль полив ся сьвіт широкого хвилею. Вікна були позавішувані свитками.

На столі горіло дві сьвічки. Стіл був застеляний скатертю. За столом сиділа Одарка поруч з мірошником з панського млина. Ярина сиділа кінець стола, а проти неї на ослоні сидів писар з контори. Другий писар грав на скрипці, а Олена подавала на стіл тарілки та полумиски. На столі стояла здо-

рова миска вареників в маслі, тарілка з сметаною, молошна каша. Перед мірошником стояла пляшка горілки. Мірошник здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілки і частував Одарку, Ярину й Олену.

Василина ввійшла в хату і не знала де стати, де сісти.

— Здорова була, чорнобрива! — гукнув зза стола мірошник. — А ходи до нас та сїдай коло нас, та випий з нами по чарці!

Василина стояла серед хати і не знала, куди притулитись.

— Це якась горда та пишна, — обізвався писар: — Просимо вечеряти!

— Вечеряйте на здоровя, спаси біг! — несміливо обізвалась Василина.

— Та сїдай бо, Василю, не будь така пишна, — сказала Ярина і трохи посунулась.

Василина сіла коло стола, і не знала, чи їсти, чи не їсти. Писар накидав вареників в тарілку і поставив перед Василюю.

— Потривай бо, пане писарю! Требаж почастувати дівчину, — сказав мірошник, подаючи Василюї чарку горілки.

Василюї було чогось сором. Вона одхилила лице і закрилась рукавом.

— Бач, як одвертаєть ся! А як би я був молодий, то можеб прихилилась до мене, — сказав мірошник.

— Та випий бо, коли тебе просять! — обізвалась зза стола Одарка: — оце, яка ти справді пишна!

— Та спаси біг, я не шю горілки, — сказала Василина.

— Знаю я, як дівчата не пють! Прилюдях не можна, а за дверима та ще з хлопцями, то й можна, — сказав мірошник.

— Випий, Василю, а то ще викажеш на нас, — сказала Олена.

Василина взяла чарку, притулила її до губів і випила пів чарки. Міцна горілка запекла їй в роті, як огонь. Молода дівчина закашлялась. Всі засьміялись.

— Оого! Видно, що первістка, — загуркотів мірошник як млинове колесо: — Ану, хильни ще раз так, щоб було видно дно.

Всі причепились до Василю. Вона і справді хильнула до дна, і в неї одразу закрутилась голова, а на душі стало чогось так весело, що вона голосно засьміялась.

— Ги-ги-ги! Мати Каленика привела, та не скажу як звуть, — заґеґав як гуска один писарчук і простяг руку, щоб поженитись з Василюю. Василина так потягла писаря по руці ложкою, що він аж засичав.

— Та й легенькаж у тебе ручка! А ще й молода! Щож то буде, як постарієш ся?

Довго уся челядь пила і їла, а далі попила і вийшла зза стола.

— А поведи нас, Одарко, в панські покої, — намагав ся мірошник.

— Ой, бою ся! часом панич приїде, — сказала Одарка.

— А як приїде, то ми повтікаємо, — сказав писар: — ходімо та пограймо на тому фортуплясі, а ви, молодичі, потанцюєте.

— А справді ходім, — закричали молодичі.

Молодиці забрали свічки і повели гос-

тий в покої. Писарець сів за фортеп'ян і вдарив по клавишах. Старі клавиші засичали як гусаки. Струни задзвеніли, як на цимбалах. П'яний писарець не грав, а просто бив дрібно кулаками по клавишах, де влучав. Молодиці пішли по залі козачка. Мірошник вивернув ся на широкій старомодній канапі і вилупив п'яні баньки на молодиць. В залі підняла ся курява. Струни під кулаками в писаря аж стогнали, аж квакали, а молодиці гацали по хаті, неначе де небудь в шинку.

— Та й добре лежати на цьому сучого-синна ліжку! — крикнув мірошник і простяг ся на всю довжину канапи, як гора: — здаєть ся, лежав би тут до самої смерти.

Одарка дуріла без міри, вискочила на канапу і почала вибивати тропака. Василю розібрала горілка. На неї наїшла охота до танців. Ярина вхопила її за руку і потягла в танець.

— Ото грав панський обрік в бісових молодицях, — сказав мірошник, дивлячись на танці й скоки.

На дворі забрехали собаки. На улиці щось загуркотіло. Мірошник, як опечений, скочив з канапи. Одарка скочила з канапи на поміст так легенько, що трохи не проломилась дощок. Покришка од фортеп'яна стукнула. Писарець одчинив вікно і плигнув через вікно в садок; за ним плигнув другий писар, а мірошник, зовсім п'яний, завяз у вікні, зачепившись ногою за одвірок, та й полетів сторч у квітки. Одарка зачинила вікно і кинулась в пекарню. Миски з варе-

никами, тарілки, пляшки, все неначе летіло на крилах з стола під піч, під лавку. Один полумисок з варениками не потрапив утекти під лавку, та вскочив у помийницю. Ситі вареники здивувались, що недавно плавали з головою в маслі, а це чогось опинились в помиях.

Василина перелякалась на віки, хапала все з стола і ховала під лавку, разом з полумиском стягла з стола скатерть і всунула в піч. Перелякана пляшка горілки скочила з стола слідком за скатертю і покотилась по землі. На лаві зосталась писарева скрипка. Ярина вхопила її, бігала з нею по хаті, не знала де її діти, а далі всунула в грубу в попіл.

— Борони, Боже, Васирино, не признавайся паничеві, бо буде нам, буде й тобі, — сказала Одарка.

Василина зблідла як смерть, стояла, згорнувши руки і трусилась. Вона вперше на віку впутала ся в лихо, проти своєї волі і трохи не плакала.

Заскрипіли сїнешні двері, затупотіли в сїнях люди. Одарка вхопила свічку і вийшла в сїни. Ястшембський пішов до покоїв.

— Пхе! Що це так смердить в покоях? Чи тютюн, чи оселедці? Поодчиняй, Одарко, вікна! — сказав панич.

Одарка поодчиняла всі вікна, тільки боялась одчинити те вікно, через котре повискакували писарі з мірошником.

— Поодчиняй всі вікна, бо там позаду їдуть гості, — сказав Ястшембський.

Незабаром у дворі знов загуркотіло.

бричка і в покої ввійшли близькі сусіди Ястшембського, молоді паничі з дрібних поміщиків, пан Хшановський та пан Прушинський.

Ястшембський похвалив ся їм, що знайшов собі таку дівчину красуню, про яку ні в казках не сказати, ні пером написати. Молоді паничі зумисне приїхали подивитись на Василю. Вони жили в батьків і часто приїзджали до одинокого Ястшембського подуріти на волі.

В залі засвітили лампи й свічки. Молоді паничі позапалювали цигара, балакали та свистіли, ходячи по хаті. Молодиці побігали в гостинну за ділом і без діла і вештались по покоях. Паничі жартували з ними та женихались.

— А деж, пане Ястшембський, твоя Василина? Може спить зачарована в якомусь палаці серед густого лісу? — питали паничі в Ястшембського. — Чи не можна часом її розбудити?

— Одарко, поклич сюди Василю, — сказав пан Ястшембський.

Одарка пішла до пекарні і покликала Василю.

Василина не хотіла йти й опинала ся.

— Та йди бо! — штовхала її Одарка: — чого ти боїш ся? Хиба вони тебе з'ять, чи що?!

Одарка впихнула Василю в залу. Василина стала коло порога.

Хшановський взяв свічку, підійшов до Василини тихесенько як кіт до миші,

і присьвітив до її лиця. Василина обернула лице до стіни і закрилась рукавом.

— Та соромтесь бо, оберніть ся до мене! Оце які ви соромливі! — жартував Хшановський та все одтягував Василинину руку за рукав.

Зпід білого рукава блиснули дві чорні брови як дві веселки, і пара чудових очий.

— Гарна, гарна дівчина, та тільки бриклива, — говорив панич, та все одтягував Василинину руку за рукав.

— Одчепіть ся, бо як дам то й перекинетесь, — крикнула дико Василина.

В Василинї ще їй досї гуло в голові од чарки горілки. Вона махнула на панича рукою і зачепила його рукавом по лиці. Ще з роду Василина не бачила такого недоладного лица, яке носив молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий як очеретина, тонкий як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим як у слабкої панни. Блїді рожеві губи були тонесенькі. Зпід тонких руденьких брів насили були примітні ясносірі очі, такі сірі, неначе Хшановський був зовсім без очий. Над губами стрімлі неначе позасмоктувані маленькі вусики, а руденька рідка борідка розділялась на два довгі клиночки і вся сьвітилась наскрізь. Через бороду було видно всі щелепи її підборіддя і навіть комірчики. Василинї чогось здало ся, що то стояла на задніх ногах миша, на котрій облізла шерсть. Лице у Хшановського так сьвітило са, неначе було налите водою. Василина глянула йому в вічі

і навіть трохи злякала ся. Для неї чогось здало ся, що то нечиста сила.

Не встигла Василина одвести очий од Хшановського, а до неї приступив з свічкою пан Прушинський, вже не дуже молодий панич, здоровий, широкоплечий, з великою головою, з цілою гривною міцного волосся на голові, з розкішними чорними бровами на високому лобі. Все його лице дихало силою, мужньою красою.

— А чого це ти ховаєш ся од нас? Чи спатки хочеш, чи їстоньки? — сказав пан Прушинський і повернув Василину до себе лицем.

Василина вже не мала сили одмахуватись. Паничі огляділи бідну дівчину, курячи цигари і пускаючи дим на її лице.

— Одарко, тиб нам подала чого закусити! — гукнув Ястшембський.

— То дайте ключі од комори, — сказала Одарка.

Через годину в гостинній на столі стояли ті вареники, що не подоїдали писарі з мірошником, шинка, оселедці, стояли пляшки з горілкою та винами. Кругом стола вили ся молоді гарні молодиці, а Василина все стояла в куточку, обернувшись до стіни. Прушинський лежав на канапі і пускав з рота дим на стелю рядком дрібних кружків; Хшановський лежав в креслі, задравши тонкі, як палички, ноги, на спинку стільця, а Ястшембський сидів верхи на стільці.

— За те, що ви мене ждали та спати не лягали, нате вам, молодиці, по чарці, — сказав Ястшембський.

Одарка підійшла до стола і, регочучись на весь рот, випила чарку до дна. Після неї випила Ярина, а далі Олена.

— А йди, Василю, на її тобі чарку, — гукнув Ястшембський.

— Не хочу, не піду, — сказала Василина, надувши губи як мала дитина; — я не п'ю горілки.

— Я Василю сам понесу, та ще її вина, — сказав Хшановський тонким дівочьким голосом, наливши чарку вина і подаючи Василю.

Василина не хотіла брати в руки чарки, та все одвертала голову.

— Та йди бо, Василю! Оце яка чудна! — сказала Ярина і потягла Василю за руку до стола.

— Пий, Василю! — сказав Хшановський.

— Я од вас з роду з віку не візьму чарки, — сказала Василина різким голосом.

Всі засміялись.

— Ну, то випей од мене, — сказав Ястшембський і подав Василю чарку з вином.

Василина взяла чарку і покуштувала. Вино було добре й солодке. Василина не чулась, як вихилила всю чарку до дна. Паничі й молодіці зареготались.

— А що, добре вино? Ану, ще випей од мене! — обізвався Прушинський і знов налив і подав Василю чарку вина.

Василина взяла чарку й випила.

— Е, бачте, які ви! — обізвала ся Ярина, — як мене, то її не частуєте вином.

— Бо ти вже підтопталась. Ти вже баба, — сказав Прушинський.

— Якаж я баба? Хиба я вам пуна різала?! — сказала обіжена Ярина.

Ще довгенько паничі пили й закушували та жартували з молодицями, а далі сіли грати в карти.

Тимчасом молодиці пішли в садок і познаходили поховані в буряні мішки з борошном, з крупами, з пшоном, салом і всяким панським добром. Вони поодносили мішки, хто до тітки, хто до матері.

Посесорове добро точило ся, як через решето. А паничі все пили, та курили, та грали в карти, доки не розвиднілось на дворі, і тільки сьвітом порозїжджались до дому.

Ястшембський лїг в постіль, кутив цигару, а його думка чогось вертілась коло Василини. Він її неначе бачив перед дзеркалом, всю облиту вечірним сонцем, всю в квітках, в стрічках, в червоному сяєві кругом її чудового лиця, кругом тонкого стану. Він багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина. Він почув в своїй душі щиру, правдиву любов. Сільська краса, чесність, навіть дикість, — все подобалось Ястшембському в Василині.

„Чи не оженитись мені з нею? Але чи любить вона мене? Може вона мене ненавидить як усі мужички, й тільки любить мої гроші, гарні убори, червоні чоботи та квітки... А що, як би я оженив ся з нею?“ —

подумав Ястшембський й зареготав ся на всю кімнату.

— Ото булоб диво! А багата жінка? А гроші? А Варшава або Київ? А що скаже рідня, що скажуть тітки? Що скажуть сусіди? Ну, це вдрав би штуку! Не знати що лізе в голову та й годі! — сказав Ястшембський й з тими словами закутав ся в одіяло й заснув міцним, міцним сном.

Другого дня Ястшембський ввійшов в залу й одчинив вікно в садок. Під вікном були витолочені всі квітки й кущі оргинії лежали при землі поламані. По грядках на квітках було видно широкі сліди.

— Одарко! — гукнув він в пекарню. — Хто це витолочив квітки? Який це чорт понапускав товару в садок? Чи ти ба, що то на квітках!

— Може в ночі перескочила через тин товаряка. Це мабуть погоничі не зачинили з вечера воріт. Оце лишенько моє! Та тут качалась мабуть й не одна товаряка! — бідкалась Одарка, заглядаючи через вікно в садок.

Ястшембський посилав чортами та бісами як простий мужик. Достало ся й Одарці, її батькові й матері, погоничам, наймицкам, з усім їх родом й плодом. Ястшембський пішов по дворі, заглянув в хату для челяді, вилаяв в батька в матір усіх наймитів і, вернувшись до покоїв, звелів Василю подавати самовар.

Василина принесла самовар й поставила на столі перед Ястшембським. Ястшембський сидів за столом, спершись ліктем на

подушку й кутив цигару. Він був в сорочці, в червоному шляфроці й в туфлях, вишитих квітками. Васирина глянула на його розкішне лице, на густе розкидане волосся на голові, на довгі м'які вуси, на повну білу шию, на міцні, здорові груди й спанула. Неприбраний, непричесаний, розхристаний Ястшембський здав ся Васирині ще кращим.

— Щож ти, Васирино, не скуцаєш за своєю Комарівкою? — спитав ласкаво панич.

— Ні, не скуцаю, — ледві обізвалась Васирина, насили піднявши довгі вії.

— Подивись же на мене! Чого ти дивиш ся у землю, неначе що загубила? — сказав панич.

Васирина проти волі підняла віка й одслонила чудові, круглі, веселі очі. Ястшембський вхопив її однією рукою за шию й поцілував в око.

— Які в тебе, Васирино, очі! Які брови! Де ти взяла такі чудові карі очі?

— У комарівських садках знайшла, — сказала Васирина й вже не пручалась.

— От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєш ся. Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти з роду не бачила. Чи любиш мене, га? — спитав панич в Васирина, ласкаво заглядаючи їй в вічі.

Васирина стояла перед ним як дитина, з спущеними віками, з похиленою головою.

Ястшембський пригорнув Васирина й поцілував в губи. М'які, пахучі губи впекли її, неначе огонь...

III.

Василина оговталась, привикла до села, привикла до двору й почувала, що полюбила панича.

Раз, в неділю, над вечір, Василина вийшла погуляти, пішла понад ставком й дійшла до млина. Через греблю йшов Василь Кравченко, накинувши чорну свиту на одно плече. Василина почала вже забувати про його. Вона несподівано вгледіла його й не знала, чи йти далі, чи вернутись.

Василь приступив до неї, поздоровкався й пішов поруч з нею. Вони перейшли через греблю, повернули поза млином й пішли попід вербами. По зеленому лузі вила ся маленька течія, стікаючи з лотоків. Верби й лози росли над тихою течією по обидва боки й прикривали її густим гіллям.

Василь став над самою водою під вербою. Василина й собі стала. Вони й досі не промовили між собою ні одного слова.

— Василю, щож буде з нашого кохання? Скільки раз я підходив під панський двір, виглядав тебе, а ти до мене ні разу не вийшла. Чи не дурно я топчу стежку до тебе? — сказав Василь.

Василина мовчала, спустивши очі до долу. Василеві здалося, що з неба впали найкращі зорі й десь погасли в хмарах.

— Василю, серце моє, згадай, як ми кохались під тим кучерявим дубом.

Василина мовчала й думала. Її лице було невеселе.

„Чого в його стало таке плисківате

лице, чого він став не такий гарний, як був колись весною. Ні, вже я його зовсім перестала любити“, — думала Василина і все мовчала.

— Чогож ти, Василино, мовчиш? Промов до мене хоч словечко, моє серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?

— Я й сама не знаю, — насилу, насилу промовила Василина.

— Може ти полюбила кого, може тебе з розуму зводить наш панич? — спитав Василь.

Перед Василиною, як з землі впріс панич, високий, плечистий, з румяними щокками, з повною шиєю. Вона неначе почула на своїх щоках м'яккі як шовк, пахучі вуса, почула чудові гарячі уста й заплакала.

— Не плач, нерозумна дівчино! Покинь пана та вертайся до дому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе з розуму і прожене з свого дому, як прогнав уже не одну дурну дівчину.

— Ні, панич цього не зробить зо мною.

— А ти йому ймеш віри... Не суши мене, Василино; скажи мені щирю правду, чи слати до тебе старостів, чи ні?

Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду й злякалась. Вона зрозуміла, що настала така хвиля для неї, коли вона або готова занепасти свій довгий вік, або спасти себе од якогось великого горя.

— Василино, серце моє, голубко моя! Скажи мені, що маєш на душі? Не муч ме-

не. Чи любиш мене вірно, чи з мене сьмієш ся?

— На що мені з тебе сьміятись... коли я тебе вже не...

Василина не мала сили вимовити одного слова. Вона згадала чудові пишні вечорі та ночі під лісом, під кучерявим дубом, згадала своє кохання, пахуче як весною садки.

— Стережись, Василю; колись згадаєш мої слова. Яж тебе люблю й готов за тебе душу віддати. Ти полюбила панича?

Василина мовчала й голову схилила на груди. В її душі неначе схопилась буря, неначе над вербами загремів грім, заблищала блискавка й насунулись чорні хмари.

Їй здало ся, що вона стоїть над шумом, на хисткій кладці: або йти й топитись, або вертатись назад.

— Ти полюбила панича? — крикнув не своїм голосом Василь.

Василина прокинулась як од сна й вся затрусилась. Для неї здало ся, що вода клекоче під ногами, ріє берег й отот знесе її під кручу. Вона простягла руку, щоб ухопитись, й справді вхопилась за вербову гілку.

— Будь же ти тричі проклята на весь свій вік! — крикнув Василь, піднявши кулаки в гору над самою Василининою головою.

Василь скочив через вуську річечку й пішов між вербами. Василина неначе прокинулась од страшного сну й кинулась в слід за ним. Червоний чобіт став над самий берег і

пірнув у воду. Вона не мала сили перескочити через воду й спинилась на березі. Вона вся дрижала, неначе під нею пірнула хистка кладка й вона потопає в кипучій воді.

А Василь ішов й не обертав ся. Між зеленими вербами тільки білів його солом'яний бриль. Василина серцем почувала, що то втікло од неї щастя дівчини, жінки, матері, щастя української селянки, що вона ступила на якусь дуже небезпешну дорогу.

Василя стало не видно; не чуть було й шелесту трави та вербового гілля. На дворі вже смеркалось. Між вербами стало тихо й поночі. Василині здало ся, що вона десь заблудилась в ночі в темному лісі, блукає між деревом й не може ніяк знайти стежки. Тиха вода лила ся через її чобіт. Од млинових коліс почув ся далекий шум. Василина почула той шум, почула, що їй холодно в ногу й опам'яталась. Вона вийшла на шлях, пішла греблею, а важка дума як камінь давила її серце.

Василина вернулась у двір й вгляділа на ганку Ястшембського. Вона глянула на його лице й непаче ожила.

„Серце моє, ясний місяцю! — подумала Василина дивлячись на його: — як я тебе люблю! Я за тебе готова оддати свою душу“.

Минула ніч. Вранці наймички й наймити повиходили на двір й побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротах стремить на палиці сніпок. Скрізь понад шляхом тин був розкиданий. Хтось на городі повиривав усю квасолю, гарбузи, повиносив на шлях й поскладав на здорові купи.

Всі висадки були витолочені, неначе по їх качались коні, а морква, буряки валялись скрізь по шляху, по грядках. Під самими вікнами в Ястшембського лежала на клумбах повиривана з корінням оргинія.

Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прицмокували. Повибігали наймички й наробили гвалту на весь город. Одарка проклинала всіх парубків, лаяла наймитів, ходила по спустошених грядках й тільки руки ламала. Ні один наймит не схотів знімати з воріт віхи, доки не прибігла Ярина й не скинула її.

На той гвалт вийшов Ястшембський. Одарка та Ярина розказали йому про шкоду в городі. Ястшемський позіхнув на весь рот, махнув рукою й сказав:

— А котра це з вас, молодиці, винна? Чи Одарка чи Ярина?

— Василина, скажіть лучче, — обізвалась з злістю Одарка; — доки її не було в дворі, доти й лиха не було.

— Нічого, нічого. Діждемо літа, насадимо гарбузів. Буде чим витати мірошника, — сказав Ястшембський до Одарки.

Одарка прикусила язика й замовкла.

Хто зробив шкоду, про те ніхто не дізнав ся. Про те знала одна Василина. Од того часу вона почала стерегтись Василя Кравченка.

Незабаром, в осені, Ястшембський поїхав у Київ й навіз Васишині гостинців: вінків на голову з рож, перемішаних з золотими та срібними квітками, поробляними з парчових стрічок, широких червоних та зелених

стрічок, матерії на корсет з шовковими червоними квітками, ще й нові червоні чоботи. Василина жила в панському дворі, як у раї.

— Чи любиш тепер мене, Василю? — спитав її Ястшембський.

— Люблю більше як батька, як матір, хоч би ви й не купували мені гостинців, — сказала Василина.

Настала зима. Випав великий сніг. Почала ся на дворі завірюха. Ястшембський нудив ся в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, їздив з сусідами на влови, але все таки його брала нудьга. Сільське життя, давило його в зімній час, як лиха година.

Раз зимою сусіди паничі намогли ся до Ястшембського на *дикий бал*.

— Пане Ястшембський, наші вельможні панни такі манірні, такі тонні та скупні! Попроси нас ще до своїх одаліск на дикий бал, — просили Ястшембського веселі паничі Хшановський, Прушинський та Мошицький.

— Добре, приїжджайте в суботу в вечері. Я не звелю нікого приймати. Розказуйте всім, що я виїхав до Києва, — сказав Ястшембський.

Настала субота. До Ястшембського поїздились молоді паничі. Приїхав Хшановський парою чудових коней в критих санках, приїхав Прушинський. Він по дорозі заїхав до Мошицького й взяв його з собою.

Настав вечір. Ястшембський звелів наймитові зачинити ворота й ні яких гостей не пускати в двір, а як би ще хто приїхав, то звелів сказати, що панич поїхав до Києва й швидко не приїде.

На дворі пішов сніг, підняв ся вітер. Метелиця засипала землю снігом як піском. Вітер піднімав ся з верху, падав в низ й не-наче лизав язиками по снігу, по хатах, по садках і заносив усе дрібним снігом.

А в покоях в Ястшембського було тепло, тихо, та ясно. На стінах горіли канделябри, на столах палали лампи. На столі стояв блискучий самовар. Ввесь стіл був заставлений гарною посудом, паляничками, бубличками, кренделями, варенням, коробками тютюну, дорогих цигар. Стовп гарячого пару вири-вав ся зпід покривки самовара й бив в го-ру під саму стелю.

Чотири паничі в дуже вольних позах то сиділи, то лежали кругом стола, курили цигари, пили чай та закушували. Васирина наливала чай. Вона була в стрічках, в роскішному вінку з червоних та жовтих рож з золотими осередками. Над самим лобом блищав рядок квіток з парчових золотих та сріб-них стьожок. Тонка біла сорочка була роскішно вишита од плечий до самих ліктів. Шия гнулась од намиста й дукачів. Роскішні дов-гі стрічки вкривали її плечі й спину й па-дали до пояса. Васирина стала повнійша на виду, стала біла та румяна. Чудові веселі очі горіли огнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще яснійші, ще чорнійші на білому лобі.

По покоях вештались Одарка, Ярина та Олена, роскішно завязані здоровими хуст-ками, в нових юбках та в червоних чоботях. Одна подавала сухарці, друга накладала варення, третя нікала з кутка в куток без-

жадного діла. Всі вони знали, що панничі люблять, щоб коло їх вештались гарні молодиці та дівчата.

Паничі голосно розмовляли, змагались, реготались, жартували з молодицями та курили цигари. Кругом стола йшов у гору дим, неначе хто на столі розклав курево од комарів та мошки.

— Василю, поналивай нам ще по стаканові чаю, — сказав Ястшембський.

Василина приступила до столу, позасувувала рукави і почала наливати чай. На її невеличких пальцях заблищали срібні та мідні перстні.

— Де ти, пане Ястшембський, достав собі таку паву? — спитав Хшановський в хазяїна.

— Не далі, як у Комарівці, — обізвався зза стола Ястшембський.

— Та гарнаж ти, Василю, — сказав Хшановський, заглядаючи Василині в вічі. — Ану, підведи очі в гору! А які в неї бровенята, неначе хто намалював на папері. Чи ти знаєш, Василю, що ти гарна?

— Як для кого. Для вас може й гарна, а для кого иншого, то може й не гарна, — сказала Василина сьміливо, але вже без крику й без дикости.

— Ану, подиви ся на мене, — промовив по другу руку Василини Мошицький, панок похожий на Хшановського, зовсім полинялий, хоч і молодий, з дівчачим, блідим та сухим лицем, з ріденькою гострою рудою борідкою.

Василина глянула на його й одверну-

лась. Мошицький був такий гидкий для неї, що вона аж іздригнулась. Українські селяни як раз в такому образі бачать дідків під греблею.

— Чогож ти одвертаєш ся од мене? Хиба я тобі не подобав ся чи що? — спитав її солоденьким жіноцьким голоском Мошицький і здушив її за лікоть.

Василина легенько одвела його руку на бік.

— Ой, лишенько, через вас я розлила чай на скатерть, — сказала Василина дзвінким як кришталь голосом.

— Та й голосок же в тебе! Може ти нам засьпіваєш? — спитав пан Хшановський.

— Оце не малаб чого робити, та співала! — сказала Василина.

— Я не дуже люблю їх сьпіви, — обізвав ся Прушинський. — Одарко, ходи лишень сюди ближче! Чого ти ховаєш ся по закутках?

Одарка наблизилась до столу.

— Чи ти вмієш танцювати? — спитав її Прушинський: — От я люблю, як дівчата й молодиці танцюють. Ану, Одарко, потанцюй, а я подивлю ся.

— А з ким же я буду танцювати? Хиба з вами, — сказала Одарка.

— А з Яриною. Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи? Ану, до танців! — гукнув Прушинський.

— Як би по чарці, а після чарки музики, то я хоч би й зараз танцювала, — сказала Одарка, котру вже брала охота до веселої розваги.

— Потривай, ось я випю чай, то я тобі й заграю, аби тільки танцювала, — сказав Хшановський.

— Не бійсь, як би з хлопцями, то так би гацали козака, що аж хата дрижалаб! Одарко, чи ти любиш хлопців? — спитав Прушинський.

— А чом же? Аби тільки були гарні, — сказала Одарка.

— А яких ти більше любиш, чорнявих, чи білявих? — спитав Прушинський.

— Чорнявих, таких як ви, — сміливо сказала Одарка.

— Он як! — крикнув Прушинський і вхопив Одарку за руку.

Одарка засьміялась і заверещала.

— Ой лишечко, щей й намисто на мені порвете! Гетьте йдіть собі до паннів, — завершила Одарка.

Прушинський вхопив Одарку за руки і здушив з усієї сили. Одарка закричала на всю хату.

— Їй же богу оця кумпанія подобаєть ся мені більш, ніж кумпанія наших, дуже вже звичайних, аж пісних паннів: там все на пундиках та на цукерках, а тут схочеш, — виціпнеш, як тобі уподобно, — сказав Прушинський й з тими словами виціпнув Василю за руку.

— Я цього не люблю. Нехай мене той займає, хто кохання в серці має, — сказала сердито Василина.

— Але ти сердита, як я бачу, — сказав Прушинський.

Василина надула губи, крутнулась на-

зад й пішла в куток. За нею слідком погнались чотири пари паничівських очий. Василина повернулась назад, перейшла залу од кутка до кутка помаленьку, як похощають по хатах панни, й перейшла з такою ґрацією, з такою повагою до себе, котрій позавидували б панни.

— Пане Ястшембський, розворуши як небудь Василину — щоб вона потанцювала, — просив Хшаповський.

— Треба дати молодицям по чарці, щоб у їх трохи закрутилась голова, — сказав Ястшембський й звелів Ярині подати пляшку з горілкою й другу з вишнівкою.

— Ану, молодиці, по чарці, може будете веселійші! — гукнув Ястшембський.

— Я до того торгу й пішки, — обізвалась Одарка.

— Напиймо ся хоча тут, бо на тім сьвіті не дадуть, — затигла й собі Ярина.

Попереду випили по чарці паничі й закусили, а за паничами ковтнули по чарці молодиці. Ястшембський налив Василині вишнівки. Василина запишалась, накопили губи й випила пів чарки, втираючи губи густкою. Чарка пішла за чаркою. В кінець всього Василина хильнула повну чарку горілки до самого дна.

Мошицький сів за фортепян й загравав козака.

Старий фортепян зашипів, заклацав по одбиваними клявішами, як вовк зубами, але все таки Мошицький виволік з його мельодию до танців. Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козака. Проти неї стала Ярина.

Скінчила дрібушки Одарка, а проти неї, неначе посипала дрібним горохом, Ярина. Одарку взяла заздрість. Вона взялась у бок, підвела голову у гору, підняла лице до стелі й вдарила тропака так дрібно, що аж склянки на столі задзвеніли. Вона тричі перекрутилась сама, вхопила Ярину за плечі й з нею ще тричі перекрутилась.

— Васирино, та йди бо! Чого це ти соромишся? — гукнула Одарка до Васи-
лини й потягла її за руку.

Василині давно вже хотілось танцювати, та вона сама якось не сьміла виступити перед паничами. Тепер вона не втерпіла. В неї закрутилась голова. Музики, дим од тютюну, паничівські очі й брови, все вдарило разом по її нервах, неначе смичок по натягнених струнах. Вона взялась пальцями за червоний хвартушок, трошки підняла його й пішла в танець. Червоні чоботи неначе літали по помості, не черкались об землю. Дрібно мигали ноги, зливаючись в червоний сьвіт блискучими іскрявими скалками. Рівно перейшла Василина залу дрібушками. Тонкий стан не зігнув ся ні на одну кришку. Плечі неначе плили тихо. Василина держала голову гордо у гору й разом з тим пишалась, спустивши очі до долу. Вінок червоних та жовтих рож на голові не поворушив ся ні одним листочком. Вінок золотих квіток перемішаних з сріблом, чудово блищав на чорних косах над самим чистим блискучим високим лобом й кидав золотий сьвіт на високі чорні брови, на розкішні щокки. Василина розгорілась. Одступаючи назад од Одар-

ки, вона блиснула очима, неначе посипала по хаті іскрами. Золоті квітки на голові задрижали. З їх неначе закрпала золота роса на лице, на гарячі щоки. Василина легенько нагнула голову, швидко підвела її, ще раз блиснула очима й почала перекручуватись. Ціла хмара довгих стрічок посипалась з спини на плечі, на груди, на руки. Здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з широких стрічок й ніяк не могла з їх виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсипали її лице, обкручувались кругом тонкої шиї, падали на намисто, на дукачі й знов злітали як метелики, й сідали на голові, хватались за плечі, липли до стану, обкручувались кругом рук червоними, зеленими гадюками. Василина вся палала. Її щоки горіли. Серед хмар густого диму вона здавалась чимсь кращим, ніж проста дівчина. Здавалось, вона літала десь високо у синіх хмарах, вила ся на повітрі у небі, а легкий вітер грав ся її стрічками та квітками...

Ястшембського розібрало. Він не втерпів, схопив ся з канани й побіг до Василини, пританцьовуючи на ході зовсім по парубоцькому, щоб вхопити її й пригорнути до себе... Щось рипнуло сінешними дверми й вкотилось у прихожу, як копиця; за першою копицею всунулась у двері друга копиця. Обидві фігури були й справді схожі на копиці сїна в ночі серед степу, з верху притрушені снігом. Вони стояли як неживі й повітришали очі у двері, одчинені у залу...

То були дві тітки пана Ястшембського, старі панни. Старша звалась Ядвига, а мен-

ша Юзефа. Ядвизі стукнуло сорок п'ять років, а Юзефі минуло тридцять. Вони зібрались їхати у Богуслав до костьола, думали заїхати туди завидна й переночувати у своїй приятельки, але їх захопила у дорозі завірюха. Дорогу зовсім замело. Погонич збився з шляху, довго блукав по чистому полі, насилу знайшов шлях, й панни завернули на ніч до свого небожа у Журавку.

Ястшембський звелів наймитові Микиті заперти ворота й нікого не пускати у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих. Він давно знав паничевих тіток й був ладен одперти перед ними панські комори й льохи, не тільки ворота. Санки тихенько всунулись у двір.

А дикий бал саме розгорівся. Василина причарувала всіх танцями. Всі паничі стояли й роти пороззявляли. Василина крутилась по хаті з Одаркою, побравшись навхрест руками, то знов розходилась з нею й тихо переходила залу дрібушками.

Ястшембський затупотів закаблуками в слід за Василиною. Тоненький Хшановський й собі розохотився й став пританцьовувати, стоячи серед хати. Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай. Ясний сьвіт лився од сьвічок і сьвітив на оргію.

Ядвига й Юзефа ввійшли у прихожу, заглянули у залу і ніяк не могли розібрати, що то воно діється у залі небожа. Вони вгляділи серед зали Василину, як паву, вбрану в стрічки та квітки; вгляділи Одарку, Ярину й Олену. Всі чотири танцювали по залі та крутились. Обом паннам здалося,

ащо Ястшембського нема дома, що слуги по-
налазили у покої й танцюють з погоничами.
Коли зирк: проти Василяни виступає Яст-
шембський й тупотить закаблуками, а там
далі виплила з туману пишна постать Пру-
шинського, а коло стола тупцює тоненькими
козиними ніжками пан Хшановський...

Тітки пороззявляли роти. Вони поля-
кались. В їх розум був такий темний, як
й у сільських бабів. Їм здало ся, що по сте-
пу водила їх нечиста сила й завела до себе
на бал у якісь нетрі; здалось, що то танцю-
ють не дівчата, не молодичі, не паничі,
а чорти, поперекидавшись людьми. В Ядви-
ги і в Юзефи похололо в душі. Вони ду-
мали, що дідьки прискочать до їх, потягнуть
у танець, що вони будуть танцювати досві-
та, а як тільки півні засьпівають, — і покої,
і сьвітло, й люди щезнуть й вони зостануть
ся у болоті серед ліса.

— Пресьвята Діво Маріє! — промовила
Ядвига й перехрестилась.

— Во імя Отца й Сина й Сьвятого Ду-
ха! На віки віков, амінь, — перехрестилась
і Юзефа.

А покої й люди не щезали. Василяна
плила по залі, як хмара серед неба, обзоло-
чена сьвітом сонця, Одарка крутилась з Яри-
ною, побравшись за плечі руками, а за фор-
тепяном сидів пан Мошицький й грав:
„І шумить, і гуде, дрібен дощик іде!“

Ядвига з далека дивилась через двері,
а далі осьмілилась, підступила ближче й за-
глянула через поріг, висунувши у залу за-
кутану голову.

Перший вглядів її Мошицький. Він сидів за фортепяном як раз проти дверей, вглядів якусь чорну копицю, з верху перевязану білим перевеслом, крикнув й перестав грати.

Всі перестали танцювати й обернулись до дверей. В дверях стояло щось широке й чорне, за ним щось друге, ще ширше й чорнійше. Обидві фігури були дуже схожі на черниць у широких мантиях та клобуках.

— Який чорт впустив оціх черниць! — крикнув з злістю Ястшембський. — Чого вам тут треба? Хазяїна нема дома. Заїжджайте собі на ніч до попа або у шинок.

Ястшембський думав, що то вшелепались черниці, що збирають на монастир.

— Стасю, що це таке? — крикнула Ядвига.

— Стасю, що це у тебе за бал?! — крикнула Юзефа.

Як би з ями встали батько й мати Ястшембського і прийшли до його у гості, він не злякав сяб так, як злякав ся своїх тіток. У його задримали ноги й руки. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід, хотів щось говорити, язик не повертав ся у роті, хотів рушити з місця, ноги не слухали його. Він стояв як стовп й дивив ся на дві чорні фігури з білими перевеслами на лобах.

— Ой, гвалт! — приїхали Ястшембського тітки, запищав Хшановський до Прушинського й торкнув його ліктем.

— Чи не прокляті тобі відьми?! Й при-сурганились, неначе їм зумисне хто дав

знати про наш бал, — сказав з злістю Прушинський.

Молодиці вгляділи тіток й зараз їх впізнали. Вони всі з переляку кинулись назад у двері й поховались у Ястшембського габінеті. Василина постояла, постояла, подивилась на старих паннів й собі вскочила у габінет, ще й двері причинила. Габінет був за залю. З його не можна було вийти до пекарні інакше, як через залу.

Ястшембський опам'ятував ся, вхопив з стола свічку й побіг у прихожу. Його міна була солодка й ласкава, а в душі він кляв тіток на всі заставки.

— Добрий вечір, мої кохані тітки! Ото спаси біг вам, що ви заїхали до мене, а у мене гості, мої кохані, мої милі! — говорив Ястшембський, цмокаючи по кілька раз у руки тіток.

„А бодай вас був вовк поїв у лісі! Йі притеребились прокляті відьми! Ще оце почнуть читати мені натації“, — думав Ястшембський, говорячи тіткам компліменти.

Другі панні кинулись й собі у прихожу й почали розпаковувати паннів.

— Й пан Прушинський тут! — закричали дзвінками, але не дуже тонкими, горловими голосами старі панни: — Дуже раді, дуже раді, що побачились з вами так несподівано...

Обидві панни дуже любили Прушинського, вже дохожалого панича, але гарного, здорового й веселого. Кожна з їх мала надію вийти за його заміж.

— Я неначе знав, що ви сьогодні за-

Їдете до небожа! — сказав пан Прушинський — мені неначе янгол з неба говорив сьогодні цілий ранок: Запрягай коні! Прушинський, запрягай коні та їдь у Журавку. От я взяв та й приїхав. І не помилив ся.

Обидві панни ласкаво осьміхнулись.

Паничі у чотирьох насилу порозвірчували старих кокеток. Вони були позавірчовані у шуби, у бурнуси, у кохти, у товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії. Паничі накидали цілу купу одежі, неначе у хаті роздягло ся двадцять чоловіка мужиків. Панни порозв'язували білі хустки з лобів, потім порозв'язували здорові теплі хустки, потім менчі чорні хустки й знов на їх лобах забілїли білі хусточки, а на шиях теплі та мохнаті боа. Ястшембський насилу постягав оксамитові на лисах чоботи, а у тих чоботях були ще теплі черевики.

Незабаром одчинились двері й погонич, обсипаний снігом, з відлогою на голові, насилу влїз у двері з цілим оберемком скриньок, коробок, круглих й довгих і куценьких. Панни почали розглядати коробки, лічити їх й не долїчилиось двох папірових коробочок з рукавичками та стрічками.

— Кіндрате, ти не все позабїрав з санок; ще нема отакеньких двох маленьких коробочок: одна маленька, а друга малесенька.

— Їй Богу нема. Я всі санки витрусив, — обїзвав ся Кіндрат, котрому ті коробки, як й самі лихі панни, кілком стреміли у душі.

— Не видумуй та йди пошукай. Може

де витрусив у сніг, — сказали панни: — Стасю, піди, серце, та пошукай тих скриньок, бо з ціми дурними наймитами тільки лиха набереш ся.

Бідний Стась вискочив у однім сертуці на двір. Метелиця вила як собака. Сніг трусив ся з стріхи як сухий пісок. Стась з Кіндратом перегребли весь сніг кругом санок й не знайшли тих скриньок. Винесли з пекарні кочерги та ліхтарі, знов перегребли кочергами сухий сніг й таки знайшли білі коробочки. Стась трусив ся як у пропасниці. Старі тітки подякували йому.

Тимчасом паничі никали по залі у хмарах з тютюнового диму, а молодиці притаїлись у паничевому ґабінеті й не знали як звідтіль вискочити. Прушинський вскочив у темний ґабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодиць та щипати їх. Молодиці бігали по темній кімнаті, неначе у піжмурки грали, а далі Одарка не видержала та й кинулась прожогом через залу й прихожу; за нею побігла Ярина, а далі Олена, а за Оленою Василина. Всі були прибрані по празниковому, а Василина аж сяла квітками та стрічками. Старі панни повитріщали на їх очі.

— Та й багатож ти, серце Стасю, держиш наймичок, — сказала старша панна Ядвига.

— Та ще й гарних! У тебе, серце Стасюню, не погані наймички, а ця дівчина, то просто на диво красуня, — обізвалась Юзефа, поглядаючи на паничів.

— Аж чотири! — неначе про себе сказала Ядвига.

— Бо й кавалерів чотири. — якось проти волі вихопилась Юзефа й почервоніла до самих русих кіс.

— Дівчино, верни ся лишень сюди! — гукнула Ядвига на Василю.

Василина вернулась зза порога.

— Розклади зараз, таки зараз, огонь та постав до огню залізка, та виглади нам сукні, а молодиці нехай скидають свої убори та заходжують ся коло печі: треба зготувати гостям вечерю та...

— Нехай вам гладить сукні, хто схоче, а я не буду, — одрубала Василина.

Панни й Ястшембський повитріщали на Василю очі.

— Чом же ти не будеш гладити? — спитала Юзефа.

— Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка, — сказала Василина й зблідла на лиці, як смерть.

Вона щиро любила Ястшембського, знала що Ястшембський — її; вона вважала себе чимсь вищим од простої наймички. Грубий тон старої панни обидив її.

— Не видумуй незнати чого, скидай оті золоті квітки та стрічки, та заходжуй ся коло печі. Ти наймичка, так і знай свою службу. Годі тобі танцювати у покоях під фортеп'я, — сказала з злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички.

— Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стрічки, не для вас я їх і скину, — сказала Василина, стоячи коло порога.

Ястшембський закипів, як окріп. Юзефа од злости веретенилась. Й у тітки й у небожа піднялась бурєю шляхецька гордість. Ястшембський насилу вдержав ся, щоб не вдарити Василю по щоці.

Василина повернулась, гуркнула дверима й вийшла у пекарню.

— Серце Стасю, що це за наймички в тебе! — крикнула Ядвига: — на що так розпустив оціх наймичок?

Стась стояв і мовчав.

Одарка й Ярина поскидали з себе празникову одєжу й повбірали ся у буденну. Вони заходились коло печі варити вечерю. Василина впала на лаву, сперлась об стіл ліктем й неначе вмерла. Її бліде лице стало неначе зробляне з воску. Чад од диму, од наливки закрутив її голову. Недавні танці, у котрих нею милувались всі паничі, милував ся коханий Стась, ще вище підняли її думку в гору. Білий лоб з високими бровами й тепер гордо піднімав ся в гору, обрямований золотими квітками та рожами. Василині хотїлось танцювати й танцювати, слухати музики й ще танцювати до втоми. А тут приїхали противні старі панни, знущають ся над нею, нагадують їй, що вона далеко стоїть од коханого Стася, що вона не більше, як проста наймичка.

Незабаром Ядвига й Юзефа ввійшли у пекарню й почали розпоряжатись, як у себе дома. Вони звелїли нарізати курий, зварити суп, спекти печеню, а потім, після вечері, зробити для їх обох ванну.

Молодиці порались коло печі, а Васи-

лина сиділа коло стола, як горда панї, і з злістю поглядала на паннів. Старі панни скоса поглядали на її чудові очі. Очі блищали як у вовчиці. Панни боялись зачіпати Василю.

Закиркали кури під ножем. Запалало у печі. Молодиці носили відрами воду, наливали у казани, гріли окропи та кляли старих паннів: їм прийшлося покинути покої, перейти до печі, брести по снігу до бочки з водою, гріти окропи на ванну старим відьмам.

Старі панни закидали небожів ґабінет валізами та коробками, завішали усякими сукнями та капелюшами. Вони позачісувались, поприбірались у гарні сукні, у квітки та стрічки й повиходили до паничів. Паничі сиділи за столом у залі й курили цигари, смутно поглядаючи на старих паннів. Плешки, чарки, молоді гарні молодиці счезли, й перед паничами, неначе якимсь чудом, стреміли дві старі панни.

Ядвига була стара та суха як опеньок. Довгий сухий ніс стремів, як притика у возі. Юзефа була ще гарна з лиця, повновида, з довгими повними щоками, з довгим тонким носом; повне воло висіло на всю шию. В рівні з ними Хшановський та Мошицький виглядали молодими паннами, у котрих повиростали на віщось ріденькі бороди.

Розмова не клеїлась. Панни кокетничали, зіпід лоба поглядали на велику гарну фігуру Прушинського й все зачіпали його. Недавня оргія, котру почули старі панни носами, дуже роздразнила їх.

— Але пан Прушинський добре танцює, — сказала Ядвига: — Я не знала, що ви так умієте танцювати козачка.

— Ат... під веселий час... Чом же й не потанцювати, — ледві обізвав ся Прушинський.

Хшановський й Мошицький поспускали очі до долу. Їм було дуже сором перед паннами. Вони були з луччих сімей й знали, що ці панни порозказують всім у цілому повіті про дикий бал. Одначе всі паничі були дуже звичайні й делікатні, як аглицькі джентльмени. Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодцями з манірами й мінами щирих українських парубків.

Тимчасом подали чай. Паничі розговорились. Панни цокотіли як сороки. Вони розказали, що зібрались їхати на ніч у Богуслав до костьола, але збились з дороги й мусіли заїхати до свого небожа. Після чаю подали вечерю. За вечерю дикий бал зовсім вийшов, як пара, з паничівських голів. Вони з диких паничів поставали зовсім своїськими, зовсім європейськими паничами, підносили потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино. Юзефа дала собі слово погубити на віки гарного Прушинського, а Ядвига була готова вдоволитись й тоненьким Хшановським.

Міцний дух од циґар, дух паничівський, дуже для їх наркотичний, паничівська компанія, все це дуже роздражнявало старих паннів. Юзефа після вечері чеплялась до Прушинського, а стара Ядвига до Хшанов-

ського. Вони обидві кокетничали, вертілись, бігали по хатах, грали на фортепяні, але все те нічого не помагало. Паничі, після веселого дикого бала, дуже нудились, позіхали у вічі старим паннам, а далі пішли на другу половину спати.

Панни зістались самі у ґабінеті свого небожа.

Ядвига й Юзефа звеліли зробити собі ванну. Вони думали помолодшати од того за ніч і вранці таки доканати Прушинського та Хшановського.

Молодиці нагріли окропу, налили ванни. Старі панни причинили двері у ґабінет, але коло дверей не було ні ключа коло замка, ні заціпки.

— Ой, сестро, чи ти бачиш? Коло дверей нема ні ключа, ні заціпки... А що, як паничі схотять підглядіти у двері, — сказала Юзефа.

— Еге, та ще й двері одхилять, — сказала Ядвига: — треба якось підперти двері.

Панни взяли стола й поставили під дверима, на столі поставили скриню, а на скрині стілець.

— От теперички, сестро, зовсім безпешно! — сказала Юзефа.

— Ще не все: треба заткнути дірочку у замкові. О, я знаю тих паничів, — сказала Ядвига.

— Не вже, — сказала Юзефа, плеснувши у долоні.

Ядвига знайшла пиматок вати й обидві панни пообтикали кругом замок й забили дірочку.

Паничі хотіли їхати до дому, щоб утікти од тіток Ястшембського: але на дворі була така завірюха, що зовсім позамітала шляхи. Всі мусіли zostатись на ніч.

— Ну, приніс же чорт моїх тіток! — сказав Ястшембський до паничів: — не вдалося погуляти.

— Та ще вони рознесуть по всьому повіті про наш дикий бал, — бідкався Хшановський.

— Хиба посватай котру небудь, то мовчати муть, — сказав Прушинський.

— А вже мені, так достанеться од їх, — обізвався Ястшембський: — вони мають претенсію на опікунство надо мною й дуже люблять читати мені гідкі натації.

Другого дня чим сьвіт гості повтікали до дому од паннів. Панни дурно купались у ванні до півночі.

— Стасю! — почала Ядвига на самоті з небожем, за самоваром: — по смерті твоєї матері, а нашої покійної сестри, я й сестра для тебе все одно, що рідна твоя мати. Що то за кумпанія, що то за бал був у тебе?

Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай. Він сподівався дістати од тіток двоє сіл після їх смерті.

— Що скажуть наші сусіди! Та тобіж приїдецься женитись. Тобі треба вважати на свою репутацію, — знов почала тітка.

— Моя дорога тьотю! Яж не панна, а панич... — сказав Стась та й замовк.

— Так, серце Стасю! Алеж ті мужички, ті молодичі, та Василина у золотих квітках.

А чого мені наговорила Василина вчора!
Чи ти чув?

Стась мовчав, як школяр перед директором.

Після чаю Стась мусів сто раз перецілувати у тіток руки ще й їхати з ними до костьола. Після служби тітки зайшли до ксьондза й завели туди Стася. Стась скорчився, зморщився перед ксьондзом як дуже покірна овечка, поцілував його у руку й мусів провадити дуже пісну церковну розмову, підбіраючись під клерикальний тон своїх тіточок та пісний тон ксьондза.

„Алеж двоє сіл, двоє сіл! — думав Стась: — за це варто витерпіти од тіток всяку муку“.

IV.

Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала, пішла й по близьких селах, дійшла й у Комарівку до Василининого батька. Паляник стрівожився.

На Різдво Василина одпросила ся в Ястшембського у гості до батька. Ястшембський пустив її, ще й заплатив вперед усі гроші за рік, наказавши вернутись тогож таки дня.

Василина прийшла до батька розкішно вбрана. На їй була дорога юбка, дорога спідниця, чудово тонка сорочка з вишиваними рукавами, добре намисто з дукачами, квітки, стрічки, та все не прості, а дорогі. Василина стала чогось похожа на панну.

Привітавшись до батька, до матері, до

сестер, вона поздоровила їх з сьвятками й скинула свиту. Мати аж плеснула у долоні. Серед хати стояла Василина як маківка. Дорогі квітчасті убори, стрічки та квітки так і засяли на всю хату.

— Чи це ти, Васирино, посправляла собі одержу за свої гроші? — спитала мати.

— Ні, мамо; за свої гроші я купила собі тільки добре намисто. Це все справив панич, — сказала Василина.

— Гляди лиш, дочко, стережи ся, — сказав батько: — про журавського посесора ходить недобра слава. Він тобі не дурно справляє таку дорогу одержу.

— Нехай справляє, коли гроші має. Хиба він тільки мені справляє? Він справляє й другим наймичкам, — сказала Василина.

— Мені розказували журавці про твого пана таке, що й не годить ся казати, — говорив Паляник. — Ти, Васирино, добре зробиш, як одійдеш од пана.

Василина задрижала й зблідла.

— Чогож мені од його одходити, коли мені у його добре, — тихо промовила Василина, опустивши очі до долу.

Мати подивилась на її панські білі руки й засмутилась.

— Кидай, Васирино, пана та вертай ся до дому, — сказала мати: — обійдеш ся й без служби.

— А деж я найму ся? У мене нема кожуха, нема й доброї свити, — сказала Василина.

— Заробиш на буряках то й справиш

собі кожуха, — сказала мати; — а до пана ми тебе більше не пустимо.

Василині зразу стала немила батькова хата, став немилий батько, немила мати. Вона ледві вдержала сльози.

Мати частувала дочку, поставила на стіл полудень, внесла миску яблук. Василина ні до чого й не доторкнулась. Вона сиділа на лаві, бліда як стіна. Мати розпитувала її про пана, про його наймичок. Василина ледві обзивалась словом.

На дворі вечоріло. Василину брала журба. Її тягло у Журавку. Вона згадала чудове лице, чудові губи Ястшембського й не могла довше сидіти у батька. Мати говорила з нею, сестри розпитували, а її думка все літала коло милого.

Перед вечером Василина почала прощатись. Батько не хотів її пускати.

— Піду, — сказала Василина: — посесор звелів мені вернутись сьогодні; він оддав гроші вперед за рік.

— Не йди, дочко. Щось не добре чує моя душа. Покинь службу та зоставай ся дома, — говорила мати.

— Піду, мамо, — сказала Василина.

Василина почула, що не може зостатись дома. Вона почула, що кохання залило всю її душу, що вона не може прожити без Ястшембського ні одного дня.

Паляник глянув на гроші, що принесла Василина. Гроший було треба. Приходив час платити податі.

— Не йди, дочко, — сказав батько: —

ти така молода, а про панича недобра слава йде.

— Я, тату, не дитина, — сказала Василина, надіваючи свиту.

— Та якже ти підеш проти ночі, та ще через ліс? — бідкалась мати.

— Перейду ліс завидно, — сказала Василина хапаючись.

Як би батько силював Василину зістатись, вонаб, здається, втікла з дому.

Вона швиденько попрощалась і побігла з двора. Мати тільки важко здихнула.

Василина не йшла, а бігла. Як би вона мала крила, вонаб летіла. На дворі темніло. Вона перейшла половину ліса, а на дворі вже зовсім смерклося. Темна зїмня ніч впала на ліс. Дерево сумно чорніло на білому снігу. В лісі було тихо й сумно. Василина йшла, неначе нічого не бачила. Вона перейшла ліс, вийшла на поле, вкрите снігом як білим полотном, й вгляділа далеко, далеко на горі світло в панських вікнах. Те світло неначе обігріло її й розвеселило.

„Серце моє, не покину я тебе, хоч би мене силював батько, силювала мати тебе покинути. Вмру, а тебе не покину!“ — думала Василина, дивлячись на світло, що манячіло серед широкого, білого, вкритого туманом степу.

А тимчасом над головою в Василини збирали ся чорні хмари.

Одного дня тітки прислали до Ястшембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечері буде одна особа для його дуже інтересна.

Та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана. Вона приїхала до дядька в гості з Волині на кілька місяців. „Прибери ся, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода й має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках“, — писали тітки.

Ястшембський причепурился й полетів до тіток.

В тіток зібрала ся чимала кумпанія. Вже пізенько приїхала й панна Броніслава. То була висока, гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками, делікатна як дитина, весела й поважна як щира аристократка. Вона була вся в чорному й тільки на тоненькій шиї червоніла вузька червона оксамитова стьожка. Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі рожі, недбайливо кинуті між хмари локонів, давали незвичайно делікатний кольорит її білому лицю та червоним, як рожеві пупянки, губам. Чорна сукня міцно обхвчувала її повні плечі й зменшувала повну її фігуру.

Прушинський, Хшановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі як раз підходили під його пляни, бо в його гроші сипались кудись, неначе в якусь трубу з дірками на дні.

Тітки Ястшембського увивались коло панни Броніслави з усієї сили. Ястшембський, розкішно убраний, з русявими завитими кучерями, з вусами позакручуваними

в кільця, не оступав ся од панни Броніслави ні на ступінь.

— А що, як тобі сподобала ся наша волинянка? — питали в Ястшембського титенько тїтки.

— Диво, а не панна! У нас на всю околицю не знайдеш такої, — говорив Ястшембський.

— І таки справді не знайдеш. Вона вчилась у київському інституті, але московство до неї не прилипло. Вона жила у Варшаві, — говорили тїтки: — Ти тільки подиви ся як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба! Хибаж ти, серце Стасю, мало програв їх у карти.

Ястшембський важко, важко здихнув. Його кишені були неначе з дїрками. Що кине туди, то воно зараз й випаде.

— Треба не випускати з рук цієї панни, — сказав він до тїток.

— Та вже ми вчепимось до неї... Вчепи ся й ти, серце Стасю, — говорили тїтки...

Ястшембський ввійшов у залу. Панна Броніслава похожала по залі як пава. При кожному ступіні вона вся дрижала: дрижали на голові кільця локонів, дрижали білі рожі в кучерях, дрижала вся голова, ніби була на пружинах, дрижав розкішний бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не дрижав й волочив ся за нею, як хвіст у гордого павича.

— Треба женитись! — сказав собі Ястшембський.

Про Василичу він навіть у той час й не подумав.

В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястшембський оженився з кучерявою панною. Погонич Ястшембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні.

— А що, Василичо! Скидай золоті квітки, бо швидко з горнишної станеш птишницею, а може й куховаркою, — сказав до Василичини погонич: — наш панич вже має собі панну. Там така кучерява, а ходить уся в золоті.

Василина трохи не зомліла. Вона не догадувалась, що для неї наступить колись такий смутний час: її любов одняла од неї думки, засліпила її душу. Вона жила як у раї, нічого не думаючи.

Тепер вона неначе прокинулась од сна.

Василина пішла прибирати в горницях. Гнів на Ястшембського ніби перейшов у її руки. Вона замітала горниці й кидала стільцями од злості.

— Чого ти так товчешся? — сказав Ястшембський весело з другої кімнати.

Василина мовчала й з злістю совала стільцями по помості; вона почала витирати вікня; одна шибка дзенькнула й тріснула під її руками.

— Що це з тобою сьогодні, Василичо? — крикнув Ястшембський, виглянувши у двері з стаканом чаю у руках.

— Те що було і вчора, — сказала сердито Василина.

— Здасть ся, вчора цього не було. На тобі стакан чаю! — сказав Ястшембський.

— Пийте самі, та ще й понесіть тій панні, до котрої ви вчора їздили.

Здогад блиснув у голові Ястшембського. Він глянув на чудове лице, на пишні брови Василяни, й жаль заворушив ся у його в душі. — „Але як вона грубо, по мужицькому говорить про панну Броніславу!“ — подумав Ястшембський, і в його заворушив ся шляхецький гонор.

„Чудові очі, чудові брови, та прийдець ся з вами розпрощатись“, — подумав Ястшембський, дивлячись Василяні у вічі. — „Але... не перша Василяна, може й не остання. Підє собі до батька у свою Комарівку, та й годі“.

— Ну, не сердь ся, Василяно, — сказав Ястшембський, взявши її за щоки пальцями: — хіба мені не можна їздити в гості до паннів, чи що?

— Мабуть не дурно ви їздили вчора до тіток, — промовила Василяна з злістю й зразу заридала як мала дитина, заридала голосно, нервово, закривши лице долонями. Сльози текли річками зпід її рук й сипались дощем на білу сорочку, на намисто, на корсет. Василяна почала стогнати, піднявши в гору лице. На неї неначе звалив ся здоровий камінь, впав на груди й давив її до землі... У неї не ставало духу...

— Василяно, дурна дівчино! Чого це ти розревілась? Чи тобі не сором? — сказав Ястшембський, взявши її за стан руками.

Василина крутнула станом та плечима й вирвалася з рук Ястшембського.

— Не зачіпайте мене! — крикнула Василина не своїм голосом.

— Ну, не плач же! Я тобі справлю новий корсет, куплю нові червоні чоботи, намисто, — почав Ястшембський.

— Не хочу я вашого нічого. Ось на мені ваше намисто. Не буду я його носити, — крикнула Василина й рвонула рукою намисто. Два разки розірвалось, й намисто пороснуло на поміст.

Ястшембський оступив ся назад й тільки дивив ся на Василину. Він трошки злякався: він боявся, щоб Василина коли небудь не наробила скандалу...

— Не треба мені ваших корсетів, ваших стрічок! — крикнула Василина якимсь сухим голосом, і з тими словами зірвала з голови стрічку й кинула її під ноги Ястшембському.

Ястшембський засьміявся й перейшов на жарт.

— Ну, не плач! Мати привезе колач, медом помаже, тобі покаже, а мені оддасть, — почав жартувати Ястшембський, як з малою дитиною.

Василина не плакала, а стогнала, піднявши в гору лице й обпершись об стіну. Ястшембський дивив ся на неї, а далі пішов у кімнату й причинив двері.

У залі стало тихо. Василина стояла й хлипала. Вона трохи опам'ятувалася у тиші й почала розглядати горницю, мебель, фортеп'яно, дзеркала. Все приймало перед нею

якийсь фантастичний образ. Фортеп'ян здавався для неї якимсь зв'ірем на чотирьох коротких ногах, стільці здавались сухими людськими кістками; важка софа неначе була похожа на домовину, а з здорових дзеркал неначе виглядали на неї страшні опирі. Темний, хмарний, з'ємний день насилу сьвітлив білим туманом. Страшні дива у здорових дзеркалах стали для неї ще страшнішими. Вона глянула на те дзеркало, де вперше побачила себе всю у квітках та стрічках, і для неї здалося, що вона бачить себе у тому дзеркалі блідою, жовтою на виду, старчиною.

А довгий широкий маятник коло стінного годинника тихо стукав серед страшної тиші. Василю здалося, що її поклали у домовину, спустили у яму й засипають землею. Грудки землі стукотять об домовину та все засипають її живою.

— Чи переплакала вже? — спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінета. — Йди собі у пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені требаж колись оженитись.

— На віщож ви мене дурили? На щож я вас так вірно, так щиро кохала! — сказала Василина тоном зовсім не дитячим.

— Оттак пак! Дурив! Ще вигадай що! — сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку.

Настала весна. Роскішно зацвіли журавські садки. Ліс зазеленів. Соловейки защебетали. Василина згадала свою пишну Комарівку, свій садок, свою матір.

„Боже мій, якже я вернусь до батька?

Якже я верну ся у своє село? Що скаже мати? Що скажуть люди?“ — думала Василина, слухаючи у садку соловейків.

А Ястшембський сливе кожного вечора летів на чудовому коні до панни Броніслави. Василина знала, куди він їздить, проводила коня очима через греблю, доки він не пірнав у зеленіх садках.

„Бодай ти, коню вороненький, з ним назад не вернув ся“, — думала Василина, дивлячись в слід Ястшембському через тин з зеленого садка.

Дорогою йшов Василь Кравченко. Василина вгледіла його й оступилась у молодий вишник. Василь став, подивив ся на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак.

— Ховай ся, ховай ся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою, — крикнув Василь й пішов улицею.

Василина затрусилась й стерпла вся. У неї стерпли навіть пальці на руках.

Що вечора Василина проклинала слід Ястшембського й що вечора виходила вона на греблю виглядати його.

„Коли вернеть ся на ніч до дому, то може він мене ще любить, а як заночує, то я пропала на віки“, — думала Василина, дивлячись на шлях.

Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Тільки вона наблизилась до густих ліз, лист зашелестів, зза кущів вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали

коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. У неї дух забив ся.

— Минуло ся твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! — крикнув до неї один парубок, піднімаючи в гору у руці довгу роскішну косу: тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору плачучи. У пекарні молодиці й наймити підняли її на сьміх. Одарка знайшла хустку й завязала Василині голову. А вранці на посесорових воротах знов стреміла віха, знов ворота були обмазані двогтем.

— За щож, ти, Боже, так караєш мене молоду? За щож люди згубили мій вік молодий, мою честь?! — плакала та приказувала Василина.

Другого дня вернув ся Ястшембський до дому й вглядів Василину, завязану хусткою. Василина жалістно подивилась йому у вічі. Вона думала, що Ястшембський її пожалує, пригорне до себе. А він осьміхнув ся й тільки промовив:

— Та й гарнаж ти, Васирино, й молодницею, як гарна була дівкою. — Сказав ті слова й пішов собі у покої, посвистуючи.

— Бодай з тебе сьміялись всі люди до віку! — сказала Василина й почула в душі, що вона перестає любити Ястшембського.

Цілий день Василина не виходила за двір. Вона ховалась од людей. Для неї здавалось, що всі люди осьміють її. Хустка на голові давила її камінем.

Настав вечір, сумний страшний вечір.

Василина крадькома пішла у садок, вийшла на гору і ненароком глянула на синій далекий ліс кругом рідного села. Вона згадала про батька й матір.

„Світ мій ясний! Якже я тепер верну ся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть про мене комарівські люди! Бодай я була на світ не родилась!

Василина стояла під грушею. На дворі темніло. Густа тінь під деревом чорніла, як серед ночі. Василина прихилилась до груші й неначе задрімала. Сором, жаль й ненависть до Ястшембського одібрали од неї памороки. Вона стояла ні жива, ні мертва. Перед нею на долині зеленів густою темною зеленню розкішний сад, вкритий останнім одбляском захода, а нижче, на долині, ледві мріла в ставу вода, одбиваючи червонувате небо. У садку було тихо, як у хаті. Під грушею було поночі, як у ночі.

Перед Василюю неначе сонце блиснуло серед неба й облягло якусь долину раннім світом. Василина впізнає широку комарівську долину, всю залиту садками у білому цвіту. Роскішні яблуні та груші у цвіту неначе ворухнуть ся, пливуть по воді, дрижать у легкому тумані. От перед нею пливе неначе по воді батьків садок, а серед садка хата. Хата у білих вишнях, перемішаних з сріблом та туманом, легко ворухить ся й все пливе та пливе тихо, як дивний сон. Дивить ся вона, аж серед садка стоїть вона сама. У неї вся голова у вишневому цвіту, а на плечах висять розкішні широкі та довгі стрічки до самого долу.

Стрічки спадають на червоні чоботи, на зелену траву. Вона бачить себе, неначе у здоровому розкішному дзеркалі серед зеленого садка та квіток. Дивить ся вона на себе, аж вона стає маківкою з зеленим листом, з червоними розкішними квітками. Десь узяв ся Ястшембський й почав обривати ту маківку; він обривав листя, обривав пупянки, а після почав зривати квітки. Вона чула, як Ястшембський вирвав маківку з корнем. У Василяни заболіла душа. Вона крикнула й опам'ятувалась.

На небі висипали зорі, як золоте насіння. Василяна глянула на небо, на зорі, на садок й впізнала панський двір. Десь далеко на кутку дівчата співали на улиці. Василяна затрусилась.

„Прощай моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моє щастя!“ — подумала Василяна й пішла у хату.

Ястшембський купив Василяні розкішну червону хустку з зеленими берегами. Василяна не взяла того гостинця. Хустка здавалась для неї залізними кайданами.

Василяна хотіла покинути Ястшембського й вернутись до батька, але одна думка про те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців... Вона боялась. Вона пам'ятала, як карав одну комарівську покритку сьвященник, як карала громада. Сьвященник поставив її у церкві перед громадою на колінах, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, зпід старинної статуї ар-

хангела Михаїла, а сьвященник звелїв їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомонїли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів, або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкві в куну, замкувши руку залізною дужкою, прибитою до стїни. Василина згадала ту страшну куну, про котру розказували старі люди, й вся охолола. У Комарівцї, як у маленькому селї, покритки траплялись дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народньому звичаю.

„Боже мій, кудиж менї йти? Де менї дїтись?“ — думала Василина ламаючи руки.

Тимчасом Ястшембський все їздив та їздив до панни Бронїслави. Тїтки запевнили його, що вона має гроші, а прикащик Лейба довідав ся через своїх приятелїв на Волині та у Бердичові, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки їх.

По Журавцї пройшла чутка, що Ястшембський незабаром оженить ся. Він вже почав розганяти своїх молодниць: одіслав Одарку і Ярину, й раз сказав Василинї, що вона добреб зробила, як би вернулась до батька у Комарівку.

— Я у Комарівку з роду з віку не верну ся, — сказала Василина: — хоч ви мене вбийте, а до дому я не вернусь.

— А деж ти дїнеш ся? — сказав Ястшембський: — у мене тобі не можна довше zostаватись. Може в тебе є у Журавцї або у якому иншому селї яканебудь тїтка вдова, або дядина.

— Нема в мене нї тїтки, нї дядини.

У мене є тільки рідна мати, але до матері я з роду не верну ся, — сказала Василина.

— То йди собі до яких небудь людей, чи що. Вже я тобі не дозволю довго у мене служити. Незабаром я оженю ся. До мене приїде молода жінка. Чи то можна тобі тут zostаватись та ще з дитиною? — сказав Ястшембський.

Василина зблідла як смерть. У неї під очима стали сині смуги. Як би вона мала силу, вонаб задушила Ястшембського своїми руками.

— На щож ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? На щож я вас так вірно, так щиро кохала? — сказала Василина плачучи.

Василина ввійшла у пекарню й за сльозами сьвіта не бачила. На дворі забрехали собаки. Олена кинулась до вікна, глянула й промовила:

— Васирино, до тебе йдуть батько й мати!

Василина затрусилась, кинулась у покої й через скляні двері вискочила у садок. Вона почула голос своєї матері. Той голос здав ся для неї божою карою. Вона кинулась бігти, перебігла через грядки квіток, побігла садком, перелїзла через тин й кинулась бігти вулицею. Для неї здавало ся, що за нею хтось женеть ся, отот вловить її й покарає страшною карою. Вона вибігла за село й спинилась за останнім садком, за окопом.

Паляник і його жінка прийшли у пекарню й спитали про Василину. Олена ска-

зала, що Василина тільки що вибігла з хати й побігла у покої. Паляник осьмілився піти у покої, спитав Ястшембського, де ділась Василина. Ястшембський сказав, що вона вбігла у горницю, вискочила у двері й побігла у садок.

Паляник й Паляничиха пішла з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек, кликали Василю, гукали. Василини нігде не було. Бідні люди догадалися, що Василина од сорому ховається од їх. Мати почала плакати.

— Боже мій милосердний, колиб собі не заподіяла якого лиха! Ще втопить ся або повісить ся, — говорила через сльози Паляничиха. — Скажіть Василяні, будьте ласкаві, нехай вона вертається до дому. Я їй лихого слова не скажу, — просила Паляничиха Олену.

Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було. Вже на дворі почало смеркатись, вже ніч впала на землю, а Василина не верталась. З важкою думою пішли вони до дому й сказали, що прийдуть другого дня.

Тимчасом Василина вибігла за село, минула царину й спинилась. Перед нею стали три шляхи. Котрим шляхом бігти? Куди йти? — спитала вона сама у себе голосно, ламаючи руки: — Де мені дітись, куди сховатись?

Василина стала коло окопа під садком й дивилась на шляхи, неначе хотіла у їх спитати поради. Шляхи вили ся між зеленими нивами, піднімали ся в гору, знов хо-

вались у долині, знов піднімались й тонули у далечі між житами та просами.

— Боже мій милосердний, не дай мені пропасти! До Тебе одного здіймаю руки, тебе одного благаю, — голосила Василина й трясла ся як у пропасниці.

Вона оглянулась на царину, на село, на улицу. По улиці йшов якийсь чоловік поруч з молодичею. Для неї здало ся, що то йдуть її батько й мати, женуть ся слідком за нею, отот доженуть її, поведуть з собою у Комарівку на сором, на показ всій громаді, поведуть у церкву, де її поставлять на коліна перед царськими вратами, перед усіма людьми...

У Василини закрутилась голова. Вона ще раз глянула через царину на улицу, чоловік та молодича все зближають ся до неї, неначе простяглись бігти, вже біжать... Вона кинулась бігти шляхом попід окопом. Проти неї виїхала з пшениці бідка. На бідці сидів Лейба.

— Добри-вечір, Василино! Куди це ти йдеш проти ночі? — спитав у неї Лейба: — може тікаєш од пана?

Василина мовчала. Вона була бліда як смерть. Ясні очі блищали якимсь незвичайним переляком. Лейба вмів читати по людських очах, як по книжках.

— Може ти покинула пана! Коли йдеш на заробітки, то я тобі покажу шлях, — сказав Лейба.

— Куди я піду, коли у мене копійки нема за душею, — сказала Василина.

Василина спинилась і вернулась до во

за. Вона так бажала поради! Для неї здавалось, що вона тоне у ріці, що може Лейба подасть їй руки і вирятує од смерті.

— Ось слухай. У мене є знакомий підрядчик на стеблівських фабриках, Лейзор Рабиненко. Йому треба поставити на заводи робітників. Коли хоч, я напишу до його квіт, дам тобі до рук й він тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику. Там тобі буде добре, там ти сховаєшся од кого хочеш. На фабриках багато всякого народа, та все чужого. Тебе ніхто не буде знати, хто ти й звідкіль ти прийшла. Ось на тобі квіток до Лейзора.

Лейба вийняв з кишені книжечку, написав кілька слів карандашем, видер листочок з книжки й оддав Василю. Василина простягла руку й взяла квіток. Вона добре не розуміла про що говорив їй Лейба.

— Але якже ти оце підеш? Ти не взяла з собою нічого на дорогу, — говорив Лейба: — верни ся ти до двору та забери що там маєш, та попроси у пана на дорогу харчі. Чи ти чуєш?

Василина насилу зрозуміла, що говорив Лейба й почала знов допитуватись у його. Лейба знов розказав їй вдруге. Василина опам'ятувалась.

На дворі стало зовсім поночі. Темрява додала бідній Василю сьміливости.

— Якже я верну ся до двору, коли там мене ждуть батько та мати? — сказала Василина.

— Йди до двору, а я побіжу конем

вперед та довідаюсь, чи пішли вони до дому, чи їй досі ждуть тебе, — сказав жид.

Лейба вдарив батогом шкапу її побіг у село. Василина ні жива, ні мертва, пішла слідком за ним. Вона дійшла до двору, а Лейба вже вертав ся проти неї й сказав їй, що батько її мати довго ждали її, та її пішли до дому, а завтра знов прийдуть за нею.

Лейба вже скинув свій димикитонний шляфрок і вбрав ся у чорний сїртук. Він вмів підлизатись до посесора так, що посесор оддав йому два журавські шинки. Лейба пішов у гору, вже не їздив по селах на фургонах з музиками за робітниками, сидів собі у шинку й торгував горілкою. На своє місце він постановив своїх родичів, Гершка й Шулима, виписавши їх з другої губернії. Гершко й Шулим оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жиденят. Вони стали його помішниками й агентами. Сам Лейба залежав од свого вищого начальника, стеблівського жида, Лейзора Рабиненка, що держав у Стеблеві підряд у заводах на робітників. Лейзор Рабиненко розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Подолі, в Могилевщині й Мінщині. Всі вони були повинні наставити йому робітників за плату од голови. Всі вони держали у своїх руках мужиків за довги й висилали нещасних людей на стеблівський й інші заводи. Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою агентів, більших, менших й наймен-

ших, котрі забирали мужиків в свої руки й вертіли, як хотіли.

Лейба знав, як важко приходилось Василю, знав, що посесор прожене її од себе, знав, що вона вже не може вернутись до батька у Комарівку. Він знав усю Журавку й блиські села, знав, що лежить у кожного мужика у кишені, знав кожного характер, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю. Василюна попалась у ту павутину несподівано.

— Йдиж, Василюно, швиденько до двору, та забірай, що можеш забрати, — говорив Лейба до Василюни, — бо вже до твого пана збірають ся гості. Вже приїхала його молода, панна Броніслава.

Лейба хвиснув батіжком по коневі й поїхав улицею. Василюна пішла у двір.

На дворі стало зовсім поночі. На панському дворі стояло багато екіпажів. Вікна у панських покоях були ясно осьвічені. У покоях грали музики. Через вікна манячили люди.

Василюна ввійшла у пекарню, познаходила свою одежу, поскладала в мішок, взяла хліба й соли.

— Василюно, куди це ти збіраєш ся проти ночі? — питали в неї слуги: — підожди до завтрішнього дня.

— Чи то правда, що приїхала в гості панова молода? — спитала Василюна.

— Приїхала з дядьками та з тітками. Там така кудлата та руда, що й глянути гідко, — обізвалась Олена.

Василюну здавило коло серця. Вона за-

була у той же час про батька, про матір, про свою мандрівку. У неї прокинулось ще раз серце, прокинулось кохання до Ястшембського.

— Патлата, руда, погана! Піду, подивлюсь на неї, піду, обірву з її голови патли, завдам панові сорому перед усіма панами, — крикнула Василина й кинулась прожогом у покої.

Двері у залу були одчиняні. Ясний світ лив ся у прихожу. У одному покої коло зали грали богуславські жидки. Повбірані панни й паничі танцювали. Обидві тітки Ястшембського сиділи на софі коло столу з родичками пана Ястшембського. Панна Броніслава танцювала з Ястшембським. Вона була вся у рожевому. На голові розкішними хвилями вили ся русі локони, а на локонах неначе цвіли білі та рожеві квітки.

— Котра вона? — спитала Василина у Олени у прихожій.

— Ота, що з ним таңцює, — сказала Олена.

Василина, бліда як смерть, несамовито вскочила у залу й стовпом стала. Проз неї понеслась як вихор панна Броніслава з Ястшембським й повіяла на неї тонкими пахощами. Василина впилась в її лице очима. Як би могла, вона задушила б її своїми руками.

— Руді брови! Коси як коноплі! Очі як у сови! Ой поганаж! — заспчала вона через зуби: — Чи такіж мої брови, мої очі!

Василина вибігла з зали так швидко, як і вбігла.

Ястшембський на льоту у танці вглядів Василю, примітив її страшенне бліде лице й дикий погляд і трохи не випустив з рук ганни Броніслави. Він бояв ся Василю. Декотрі гості, котрі стояли блисько од порога, вгляділи Василю, почули її слова. Їм здало ся, що Василю п'яна.

Але Василю з'явилась і зчезла як мара. Вона кинулась за двір й побігла почувати до Одарки, проклинаючи пана Ястшембського й його двір.

— Погана, руда, патлата, з рудими бровами! — крикнула вона за двором, показуючи кулаком на вікна. — А я думала, що вона гарна!

Як би панна Броніслава здалась Василю гарною, бог зна чогоб Василю наробила у залі Ястшембському. Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василю поганою, рудою та патлатою.

До самого сьвіта грали музики, до самого сьвіта танцювали гості. Ястшембський вив ся коло панни Броніслави, розсипав свою ласкавість, сам підносив для неї дорогі наїдки та напої, але все поглядав скося на одчинені двері. Він бояв ся, що у залу знов вбіжить страшна як мара, бліда Василю, з дикими очима.

Його душа була дуже неспокійна, але зовсім не од того, що він згубив чоловіка, згубив молодість, красу, честь молодої дівчини.

Тимчасом Василю впростила ся до Одарки на піч. Вона спала ніч, як не спала,

їй як тільки почало розвиднюватись, розпрощалась з Одаркою й пішла у дорогу.

— Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір, — промовила Василина, вийшовши за село.

Вона глянула з гори на далекий ліс. За тим лісом стояла Комарівка. Червоне небо яснійшало та яснійшало. Ліс неначе виринав з туману. Там за лісом на яру у садах стояла рідна хата.

— Прощай, мамо, прощай тату! Я одна винна, що я пропадаю: мамо моя, серце моє, на щож оце я так вразила вашу душу?

Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи.

А ранок розгорював ся, як золото на сонці. Небо червоніло, як рожі у саду. Птиці щебетали. На дворі пахло холодком та польовим зіллям. Й у небі і на землі було розлите розкішне щастя пишного літнього ранку. Василина не йшла, а бігла. Їй здавалось, що батько й мати вдосвіта прийдуть за нею у Журавку, розпитають ся й будуть її доганяти. Вона все оглядалась назад на шлях. Вона тепер боялась батька й матері, як своїх ворогів.

Повіяв вітер од схода сонця. Перед Василиною зза густого жита пишно викотилось сонце й облило зелені ниви червоним огнем. Сьвіжий вітер прохолодив її гаряче лице, висушив слюзи. Вона пішла тихійше й опівдня ввійшла у здорове село. Серед села над ставком стояли високі верби. Василина сіла під вербами й одпочила, зівши

шматок хліба. Тільки що вона підвела ся на ноги й нагнулась, щоб кинути клунок на плечі, як почула, що у ногах не стало сили. Василина сіла на траву й перелякалась так, що не могла перевести духу. Верби стояли над самим шляхом. Проз неї йшли й їхали люди.

— Боже мій, де мені дітись, що мені робити? — говорила Василина, ламаючи руки.

Дорогою їхав чоловік конячкою. Василина через велику силу осьмілилась спитати, чи далеко до Стеблева.

— Ще далеченько. Як підеш пішки, то дійдеш хіба завтра, — обізвав ся з воза чоловік. — А тобі треба у Стеблів?

— У Стеблів, дядьку. Я йду туди на заводи, — сказала Василина.

Чоловік глянув на її бліде змучене лице й сказав:

— Не дійдеш ти, небого, до Стеблева пішки. Сідай зо мною, я тебе доведу. Мені дорога йде на Стеблів.

Добрій чоловік скочив з візка, підвів Василичку, кинув її мішок на віз і посадив па мішку. Вони поїхали селом.

Вже сонце стояло на вечірнім пружі, як вони приїхали до Стеблева. Між високими вербами було видно два високі димові стовпи як дві щогли над зеленими та червоними покрівлями двох сахарень.

— От тобі й заводи! — сказав чоловік до Василички.

— А які це заводи? Чи сахарні чи су-

конні фабрики? — спитала Василина: — мені треба у суконний завод.

— Це сахарні, — сказав чоловік. — Суконний завод на другім кінці Стеблева, над Россю. Ось ми будем їхати кріз той завод.

Переїхали вони містечко й знов повернули за царину на Корсунь. На долині, у скелях, на самому кінці містечка, знов підняв ся зза скелі високий димовий стовп коло довгої високої фабрики з довгими рядами здорових вікон.

— Отут, молоднице, вставай та берись оцією межею поміж житами, то як раз потрапиш до заводу — сказав чоловік.

Василина насилу встала з воза, взяла клунок, подякувала чоловікові й пішла межею. Межа довела її у долину до самої річки.

Василина впала на камінь й озирнулась кругом. Над річкою між скелями стояла висока здорова фабрика, а на скелі на горі стояв такий самий здоровий, широкий дім. Од його йшли рядами невеличкі муровані білі дімки; декотрі кутались в ярках в зелені верби і за ними вже починались людські хати. Василина побачила, що вона опинилась край села.

— Кудиж мені тепер голову прихилити? До кого мені йти? В кого мені питати поради? — голосила Василина, оглядаючись кругом.

Кругом неї було зовсім пусте місце. Далеко над Россю в полі манячив якийсь магазин з червоної цегли серед верб та густого як ліс буряну, а там далі, тягло ся

поле до крутих ярів. За Россю стояв високий скелистий берег, як камяна стіна, з широкими щілинами до самої води. Над скелями зеленіла трава та городи.

Сонце сідало над містечком і кидало між двома скелистими берегами пучки червоного проміння.

„Боже мій, чи проситись мені до людей? Чи пустять мене в хату чужі люди? Чом я не zostалась в матері! Менеб мати сховала од людських очий. Вона одна пожалувалаб мене“, — плакала Василина, сидючи на камені. — „Не піду я в чужу хату, що Бог дасть! Лучче отут пропаду в буряні. На що мені життя?“

Василина насилу підвела ся з місця й пішла високими бурянами далі од стежки. Високий як ліс чорнобил та лопах бив її по лиці. Од кропиви, од бузини розливав ся важкий чад в чистому гарячому повітрі. Василина насилу продерлась через буряни й вийшла на пригорок, на самий берег. Купи розкиданого каміння спинили її. Один камінь висунув ся з скелі як здорова покришка й нахилив ся в низ, неначе стріха. Кругом його росли густі лози та верби. По гарячому піску, по камінні вила ся гніздами ожина. Густий бурян був перемішаний з лозами.

У Василини не стало сили йти далі. Вона спинилась під скелею, впала в бурян на пісок й застогнала не своїм голосом...

На землю впала темна ніч. Густі зорі висипались на небі. В низу, під скелею, між камінням шуміла та булькотіла вода, пада-

ючи в низ, неначе у горщик, то клекотіла, неначе кипіла в казані. О півночі Василина зродила сина. Вона лежала без пам'яті, неначе мертва, розкидавши руки на пісок. Темна ніч та ясні зорі прикрили її сором, її лихо, а шум води заглушив крик малого сина... Василина лежала без пам'яті, неначе мертва.

Сонце зійшло і облило за Россю високі скелі тихим теплим сьвітом з верху до самого низу. Василина опам'ятувалась. Вона розкрила очі, глянула кругом себе, на скелі за Россю, глянула на високу вербу, що обперлась об скелю й прикривала її своєю тінню, почувала шум на Росі...

„Де це я? Чого це я сюди зайшла? Чого це я лежу під скелею у лозах та у бур'янї“, — думала Василина, як через важкий сон, хапаючись за голову.

З верху, над Василиною, неначе висів здоровий камінь, гладенький як стеля, з вуськими темними щілинами. З боку стояла кам'яна стіна, ще гаряча од сонця; од неї пашило теплом, як од гарячої печі.

„Боже мій, що це зо мною діється? Чи я сплю, чи це мені сниться, чи я слаба?“ — думала Василина, дивлячись на кам'яну стелю.

Пам'ять верталась до неї, та не могла вернутись.

Вона повела по очах рукою, неначе хотіла прогнати якийсь важкий сон з очей. Коли це писнула дитина голосно. Той гострий крик неначе врізав Василину ножом по самому серці. Десь у неї взяла ся сила,

неначе хто линув на неї цілющою водою. Вона швидко підвела голову, підвела ся й сіла. Память разом вернулась до неї й облила її неначе холодною водою. Коло неї качалась мала дитина й кричала гострим, пронизуватим голосом. Василина й сама не чулась, як скинула з себе корсет і завинула у його дитину. Цілий вчорашній день зявив ся перед нею од самого ранку до пізньої ночі. Все горе того страшного дня, всі муки тієї страшної ночі разом встали у її памяти. Вона крикнула не своїм голосом й заглушила слабкий дитячий крик.

— Так це ти, поганцю, довів мене нещасну до такого лиха! Ти мене знівечив, прогнав з своєї хати, з рідного краю, пустив по світу волоцюгою. А сам гуляєш та танцюєш з своєю молодогою! Я одна мушу поневірятись на чужій стороні, між чужими людьми. Не діждеш ти, щоб я годувала твого сина! — крикнула Василина не своїм голосом.

Вона хотіла встати. Вся ненависть до Ястшембського закипіла у її серці, пробила його наскрізь гострим ножем, закипіла у душі як вода на огні. Вона почула що набираєть ся сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров'ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок. А лихо клекотіло у її душі, як вода у казані. Вона згадала вчорашній вечір, згадала молодого Ястшембського, всю у рожевій одежі, у дорогих квітках на голові, веселу, щасливу.

Василина почула, що злість давить її душу, затоплює серце як вода. Їй здалось,

що камінь над її головою все спускається нижче й лягає на її груди, давить до холодного піску, давить, давить і не дає дихати...

Вона кинула оком на дитину... Бліде лице посиніло. Руки простяглися до дитини. У Василя десь узялась сила. Вона встала, вхопила дитину й кинулась до річки.

„Не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину“, — подумала Василина, а її ноги самі несли її до річки. Вона вийшла на берег й спинилась на крутій скелі. Внизу під самою скелею шуміла між камінням вода. Хвиля біла між трьома здоровими каміннями й падала в низ білою піною.

Василина, бліда як смерть, нагнулась в низ й глянула на шум. Вона й сама не чулась, як її руки випустили дитину. Вона тільки почула, як дитина впала у воду й бовтнула, неначе хто кинув у воду камінь. Вона тільки тоді схаменулась, крикнула таким страшним голосом, яким люди кричать під ножом розбійника й впала без пам'яті на землю.

Сонце тільки що піднялося над корсунськими горами. На дворі нігде не видно було ні душі. Стояла мертва тиша, тільки в низу шуміла вода по каміню.

Василина лежала між купами каміння. Її очі, дикі й страшні, дивились на круті скелі на противному березі, а в голові ясно й виразно чувся страшний гук: бовть, бовть! неначе хто без перестанку кидав у шум каміння. Василя здалося, що потріскані скелі, облиті світлом сонця, почали

темніти, оступились далеко од берега й не-
наче потонули у вечірньому тумані. На синє
небо ніби впала ніч, небо почало чорніти.
Зелені верби та лози потемніли, як голе
дерево зімою. Темносиній круг неба захитав
ся на обидва боки, як човен на воді. Береги
Росії розступились далеко один од другого.
Скелі почали коливатись і почали рости
у гору.

День змінив ся на ніч, а серед тієї
темряви ясно й виразно розносило ся: бовть,
й різало Василю по серці, як гострий ніж.
Василіні здало ся, що вона лежить у пе-
чері під камяною стелею, а коло неї стоїть
Ястшембський й регочеть ся. Камінь підняв
ся в гору, й стала біла стеля. Василю здало
ся, що вона в Журавці, в покоях, у Яст-
шембського, сидить на канапі й держить на
руках маленького, чудового хлопчика, свого
сина. Вона вхопила дитину, пригорнула до
серця й почала її душити. Пальці стали
гострі як гачки, й ввігнали ся у м'яке га-
ряче тіло. Тепла кров дитини потекла по її
грудях. Вона кинула його од себе й дитина
бовтнула у воду, а Ястшембський зареготав
ся, вхопив її на руки й кинув у шум.

І здасть ся Василю, що бистра вода
понесла її на середину широкої річки. Бе-
реги ледві мріють, заставляні гострими ске-
лями. Вода реве, клекотить. Вона тоне, за-
ливаєть ся водою й знов виринає й ніяк не
може втонути.

Сонце заблищало з високого неба про-
сто над нею. Вона простягає руки просто
до сонця й просить помочі. Сонце сховалось,

неначе пірнуло у небо, й на дворі стала ніч. А вода реве, кидає Василюю то в гору, то в низ. Вона то пірнає, то виринає. Кругом неї заворушились у воді русалки, засьпівали й почали її тягти на дно. Василина тоне все глибше: чує, як вода крутить нею, мов вихор пилом. От вона лягає на холодне дно й потрапляє лицем на дні на свою дитину. Дитина вхопилась холодними ручками за шию й повисла як здоровий, тяжкий камінь. От вона вмирає, але у воді чути: бовть, бовть, бовть, — і той страшний гук не дає їй вмерти, держить у тілї душу...

Коли це кругом неї вода стала гаряча й почала кипіти. З чорного дна вихопилась червона водяна трава, чудна, похожа на раки, на павуки й запалала полум'ям. Кругом неї вода заклекотіла. А русалки знов закрутились коло неї й заговорили людським язиком.

Василина розплющила очі. Кругом неї стояли дві баби й одна молодиця. Молодиця лила воду з тикви на її голову. Баби підвели Василюю й посадили.

— На, молодице, напий ся води! — сказала одна баба, приставляючи тикву з водою Василюї до губів.

Василина напилась води й опам'ятувалась.

— Яка це молодиця? — говорила одна баба. — Здається, вона не стеблівська.

— Мабуть якась бурлачка, — обізналась молодиця.

Василина не мала сили говорити, тільки застогнала й знов впала на каміння.

— Боже наш милостивий! Щож нам робити з цією нещасною молодницею, — бідкалась баба: — де її діти, як їй допомогти?

Людські хати були далеко. Найблище стояла хата тієї молодиці, котра вгляділа Василю разом з бабами. То була молода удова, Марія Янівна.

— Кудиб її одвести? Не можнаж таки покинути її бідну отут на сонці! — говорили баби. — Одведімо до тебе, Маріє, нехай її полежить в тебе хоч до вечора.

— То й одведімо до мене, — обізва-лась Марія з плачем: — Господи милости-вий, яка вона бліда, неначе мертва.

Вони підвели Василю з землі й через силу поволокли до Маріїної хати. Вони поклали її в сїнях, підмостили їй мішок з оде-жою під голову.

Три дні лежала Василина без пам'яті не їла й не пила. Марія Янівна ходила до св'ященика, щоб висповідав Василю, але св'ященик, розпитавши, що Василю оді-брало язик, не схотів йти.

На четвертий день вранці Марія зби-рала ся йти у фабрику. Василина неначе прокинулась і заговорила.

— Скажіть мені, де це я? — спитала Василина в Марії, дивлячись у одчиняні сїнешні двері на високі верби.

— Ти, молоднице, у добрих людей, — сказала Марія.

Василина глянула по сїнях, подивилась на Марию, глянула через двері на вузький ярк, на верби у ярку й ніяк не могла пригадати, де вона лежить.

— Чи довго я лежала недужа? — через велику силу спитала Василина.

— Вже три дні, як ми тебе знайшли коло Росі й привели у мою хату; ти лежала три дні без памяти. Ми думали, що ти вже вмерла, — сказала Марія.

Марія нагадала Василю річку, й страшна подія, неначе блискавка, освітила Василину. Вона вся отерпла, застогнала й закрутила головою, неначе хотіла випручатись од страшної думки.

— Звідкіля ти, молодице? — спитала Марія.

— Я з Комарівки, під Звенигородкою, та прийшла сюди на фабрику на заробітки, — сказала Василина.

— Ти мабуть заслабла дорогою? — спитала Марія.

— Еге. Мене один чоловік, спасибі йому, підвіз до Стеблева, й я через велику силу дійшла до фабрики, — сказала Василина.

— Можеб ти чого попоїла? — спитала Марія.

Василина тільки рукою махнула.

— Як же тебе звуть? — спитала Марія.

— Я Василина, — сказала Василина й боялась більше говорити про себе.

— Можеб ти висповідалась та запричастилась? — спитала Марія.

— Як би я вмерла... Господи пошли мені смерть! — жалібно й тихо заголосила Василина.

Ці слова навели на Марію журбу. Во-

на схилила голову й заплакала. Її душа почувала в тих словах якесь велике горе.

Марія дала Василю напоитись води, одчинила сінешні двері й побігла до фабрики. Василюна зосталась у сінях сама. В одчиняні двері було видно, як зеленів крутий бік яру, вкритий зеленою травою та розкішною огородиною. Ввесь яр був закиданий розкішними вербами, неначе гніздами, понад тихою течією, що плинула з криниці до Росі. Здоровий червоний камінь висовувався з крутого зеленого косогора. А зверху синіло чудове пишне синє небо, а по йому, неначе лебеді, плавали білі хмарки. Василюна задивилась на красу неба й землі й втихомирилась.

„Світє мій ясний, світє прекрасний, як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умірати“, — подумала Василюна й у неї молодій заворушилась іскра жистности, заворушила ся й зажеврила у молодій душі, як огонь у сухому дереві.

Василюна почувала, що сила вертається до неї. Через одчиняні двері вона примітила, як марево грає над вербами, над городами, як білі хмари плывуть по небі; почувала, як щебечуть пташки у вербах, почувала як на городі дівчина співала пісні. У голові десь узялись думи. Вона глянула на верби, на вишні, на городи, й перелетіла думкою у батьків садок, неначе побачила у садку свою матір, своїх маленьких сестер. І все її життя майнуло перед її очима, неначе намальоване на полотні. Вона почала од своїх дитячих літ й неначе сама собі

розказувала та пригадувала свій вік. От вона збираєть ся їхати на буряки, сідає на фургон між дівчатами та хлопцями, їде через густий ліс до куріня. Коло куріня сила народа. Між народом майнула постать сухого жида. А далі... село, здоровий садок, панський двір... Вона стоїть перед пишним дзеркалом, уся у чудових квітках, стрічках, як рожка в саду... А ось... Ястшембський... а там довгий шлях, Рось, скелі, маленька дитина...

Василина крикнула й заридала. Вона пригадала все, пригадала недавню страшну подію над Росю й заламала руки.

„Сину мій, дитино моя! Як би мені хто вернув тебе, яб оддала все на сьвітї, оддалаб своє здоровя, своє життя, забулаб свій сором“.

Василина зомліла. Їй здало ся, що коло неї лежить її син, що вона пригортає його до серця. Їй здало ся, що мала дитина заплакала. Вона почула навіть дитячий крик. Прокидаєть ся вона, аж коло неї стоїть Марія й якась молодиця з маленькою дитиною на руках.

— Васирино, чи тобі хоч трохи стало легше? — спитала Марія.

— Легше, — сказала тихо Василина, — та на що вже мені моє здоровя...

— Одужуй, Васирино. Чи ти була коли у нашому Стеблеві? — спитала Марія.

— Ні, не була. Оце вперше прийшла сюди на роботу, — обізвалась Василина.

Мала дитина в молодиці на руках за-

плакала. Той плач дійшов до самого серця Василині.

Сусіда молодиця принесла Василині молока. Василина попоїла й почувала, що здорова її вертаєть ся.

Ще тиждень пролежала Василина у Марії в хаті, поки зовсім одужала. Через тиждень Марія одвела її у контору, де жид Лейзор Рабиненко записував робітників на фабрику.

V.

Лейзор Рабиненко взяв в стеблівського посесора жида підряд ставити робітників на заводи. Хазяїн платив йому чистими грішми за кожную душу, а Лейзор був повинен шукати робітників, ставити їх на заводи, платити їм вже од себе за роботу, ще й харчувати. Як тільки жид не наставав робітників, директори заводів мали право од себе ставити до машин робітників й давали їм подвійну плату, записуючи її на підрядчика. На таку ціну легко було поставити людей з самого Стеблева. Тим то жид мусів доставляти робітників заздалегідь і для того держав своїх агентів скрізь, де тільки було можна вигідніше найняти людей.

По близьких і далеких селах нишпорила Лейзорова жидівська поліція, роздавала гроші наперед, у той час, як мужикам приходилось дуже тяжко, а найбільше під час виплати подушного. Лейзорова поліція окрім того заплутувала мужиків у довгі й за стра-

шні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи.

Коли у Лейзора була тисяча робітників й од кожної душі зосталось по карбованцю на рік, то й то вже був для його непоганий заробіток. Але Лейзорів інтерес був той, щоб з кожної душі зоставало ся у його кишені як можна більше карбованців. Окрім того він платив од кожної душі проценти своїм агентам. І Лейзорів заробіток й проценти для його поліції — все це падало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гої, а він би й жидів не помилював... Й він їх не милував, харчував так, що люди не видержували, кидали папшпорти, кидали роботу й втікали з заводів, куди тільки можна було втікти. Місцеві люди знали жидівські руки й не йшли на заводи. Лейзор їздив у великий піст на далеке Полісся, у бідний могилевський та мінський край, давав завдаток бідним Білорусам саме під час оплати подушного, або під час голода, брав в волості їх папшпорти, й потім перевозив їх на заводи. На українських заводах появились нещасні Поліщуки, чи як звуть їх на Україні Литвини або Лапацони. Лейзор держав їх у таких казармах, харчував такими харчами, що нещасні Литвини звиклі їсти не віяний та не сіяний хліб, кидали заводи й тікали в свій голодний край.

Марія привела Василю до жидової контори. Лейзор жив у одному мурованому домі, недалеко од фабрики. Коло Лейзорового дома стояли вози з хлібом та салом.

Сам Лейзор важив на терезах сало, у котрому вже ворушилися черви. Лейзор не дуже гидував тією харчю, забороняною законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посилав цілі хури в Адес, у жидівські контори.

— Ей, стережи ся, Лейзоре, бо оскоромиш ся, — жартували люди.

— Що вам до того?! То я оскоромлюсь, а не ви, — обізвав ся Лейзор.

— Чи вжеж ти не боїш ся свині?

— Чого її боятись? Хиба вона мене покусає, чи що, — говорив Лейзор, але все таки одвертав носа од того сала, у котрому вже кишіли черви.

За теж сало було купляне дешево, а Лейзорові тільки того було треба.

Василина показала Лейзорові квіток од Лейби. Лейзор прочитав допотопний квіток, у котрому чудні слова неначе собака накрутила хвостом, й повів Василю до контори. У конторі стояло з десяток чоловіків, котрих прислала у Стеблів Лейзорова поліція. Чоловіки стояли як воли, ждучи свого ярма.

Лейзор помив руки, сів за стіл і почав крутити у книжці якісь бублики, записуючи людей. Він записав Василю у суконну фабрику. У конторі вертілись жидки, сухі, довгі, проворні; вони їгеріотіли без перестану, зовсім як гуси, що зняли ся летіти на воду. У Лейзоровому подвір'ї притулилось вже три жидівські сім'ї: одна у одній кімнаті, у його квартирі, друга на подвір'ї, у надвірній хатині, а третя у мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзорового.

двора. То були його поліцейські Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нищпорили у Стеблеві й у блиській околиці, бігали по селах бідками або й пішки, знали ся скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами мірошниками, з жидами посесорами; знали всю околицю як свої п'ять пальців, скрізь справлялись про ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка. В Лейзора в Адесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори й міністри, котрим він подавав звістку про все й доставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської крові...

Лейзор Рабиненко, не більше як начальник повіта, ще не мав гонору й аристократизму адеських міністрів й поводив ся з мужиками по простацькому за панібрата: жартував з ними, підлещував ся до їх, одбріхував ся коли було треба, але потихеньку закидав скрізь через своїх жандармів, Шмулів та Шулимів, тонку павутину, ловив нею мужиків й висисав з їх гроші, як павук висисає кров з мух. Лейзор ходив ще у довгому каптані до самих п'ят, носив жидівський капелюх, але лице його вже наливалось, як яблуко у Спасівку. Чорна борода записніла як шовк, руки стали повні, м'яккі, а пальці були налиті салом. По лиці було

вже видно, що йому не багато зосталось до-служувати до уряду жидівського губернатора України.

— Чи ти, молодице, станеш на заводі на своїх харчах, чи на моїх? — спитав у Василя Лейзор.

— А деж я набуду свої харчі? — сказала Василина. — Я не тутешня.

— Коли ти бурлачка, то ставай на моїх харчах. Ти будеш робити у постригальні. На моїх харчах будеш робити по два карбованці на місяць, а як на своїх, то по три. Першого місяця ти вернеш мені ті гроші, що тобі позичав Лейба та ще з процентом.

Лейзор записав Василину у книжку, послав її у фабрику. Марія повела її у постригальню.

Постригальня була у нижньому поверсі фабрики. Марія одчинила двері в той виділ, де вона сама стояла коло „вовка“ й повела за собою Василину. Василина глянула на машини й оторопіла. У неї закрутилась голова. Гук, свист від машин, шум води під помостом, свист од паровиків, це все так заглушило її, що вона бояла ся йти далі. Над нею вертілись колеса, кругом неї крутились, ледві повертались, гарячі як огонь парові барабани, неначе бочки, а на тих барабанах накручувалось мокре сукно, парувало й зараз сохло. На других барабанах сукно хватили довгі ряди ворсильних колючих шишок і наводили на йому блискучу ворсу. Довгі ремінні паси пронизували стелю й хпались в низу за машини. Машини ревли, стугоніли, колеса махали зубцями, неначе

хотіли вхопити чоловіка й потрощити його на шматочки, а під ногами ревла й шуміла вода, прориваючись через щілини помосту. Серед того шуму подекуди було чути голосну дівочу пісню.

— Василю, стережись, щоб часом машина не вхопила тебе за одержу, — крикнула Марія до Василю, стаючи до роботи коло вівка й тикаючи йому у зуби між колічки та крічки вівну. — Йди до тих дверей: там тобі покажуть у постригальні твоє місце.

Василю насилу добрела до других дверей й вийшла у довгу здорову постригальню. Проти сонця заблищали здорові, широкі як ворота вікна. Проти вікон стояли рядами п'яльця, на їх було міцно напнуте біле, тонке як шовк сукно, а коло п'яльців стояли дівчата й молодіці. Вони витягували крічечками товсті або чорні нитки, зрізували ножицями вузлики та репашки. Деякі сиділи з п'яльцями й гаптували жовтими та червоними нитками береги на сукні та фабричні клейма. Постригач, молодий гарний Німець, привів Василю до п'яльців і поставив її проти тонкого білого сукна. Сукно світило ся проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку. Постригач дав Василю крічечки, ножицки й маленькі обценьки, показав роботу й пішов собі.

Василю оглянулася на обидва боки. Довгими рядами через усю фабрику сиділи дівчата й молодіці у чистих білих сорочках. У всіх були білі руки, білі лиця, неначе вони були панського роду й ніколи не робили

чорної роботи. Всі глянули на Василю й почали шепотіти.

— Ця молодиця не стеблівська. Мабуть бурлачка, — говорили стиха дівчата.

— Це та молодиця, що її знайшли без пам'яті над Росю. Їй Богу, це та сама, — шепотіли дівчата, скося поглядаючи на Василю.

Василина все те чула, витягаючи товсті нитки та вузлики з сукна.

У постригальні стало тихо, тільки часами лунали нитки та бубоніло сукно, як барабан, під дівчачими руками. Перегодя одна дівчина почала пісню, до неї пристали другі дівчата й молодиці, розважаючи свою нудьгу. Одна пісня лила ся за другою, гучно розносячись по високій фабриці. Коли це одна дівчина почала пісню, а за нею почали другі дівчата:

Ой у нашому Стеблеві стала новина:
Породила Биківночка малес дитя.
Ой, узяла мале дитя під білі боки
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.
Ой, закиньте, рибалочки, шовковую сіль,
Та зловіте щуку-рибу панам на обід!
Не зловили щуки-риби, зловили риба:
Тож тієї Биківночки малес дитя.
Ой, узяли Биківночку під білі боки
Та вкинули молодую в Дунай глибокий.
Стала, стала Биківночка, стала потопать,
Стала вона, молодая, матінки бажать.
Ой, маєш ти, моя мати, іще дочок три:
Не пускай їх на вулицю, двері підопри.

Василина слухала кожне слово, й кожне слово канало на її серце, як розтопленний віск. Їй здало ся, що дівчата сьпівають

про неї, що вони знають, як вона породила дитя і вкинула його у Рось. Вона глянула на дівчат, дівчата неначе поглядали на неї скоса, й по їх очах неначе було знать, що вони все знають, що вони бачили, як вона кинула дитину в воду.

У Василяни задрижали руки. Вона випустила з рук ножниці. Ножниці дзенькнули об столик. Всі глянули на неї.

У Василяни закидалось серце, а далі неначе вмерло. Вона охолола, сіла на ослін й сперлась на столик. У неї голова закрутилась, в вухах задзвеніло. Натягнене біле сукно перед її очима стало зеленим, а далі синім і задрижало як лист на вітрі.

„Боже мій! Цеж ти мене караєш за мою провину! Цеж вони про мене склали пісню й співвають навмисне проти мене... Боже мій! чим же я спокутую свій великий гріх“, — думала Василяна, неначе через сон.

Василяні здалось вже, що отот справдять ся слова тієї страшної пісні, що зараз одчинять ся двері, ввійдуть люди, візьмуть її й вкинуть у воду. Її мука була така тяжка що вона була ладна й сама кинутись у воду.

„Не переживу я цієї муки... Пошли мені, Боже, кару, як найважчу! Я все видержу, усім спокутую свій гріх“ — думала Василяна.

А шум гув в її голові: то шумів як вітер між соснами, то шелестів як зелена діброва. Серце знов прокинулось й застукотіло в грудях, як пташка в клітці. Через стіну було чуть, як гули машини, шипіли

десь далеко паровики, стугоніло важке залізо, глухо шуміла під помостом вода. Васи́ліні здало ся, що то шумить вода в Росі́ під скелями. Вона виразно почула серед того шуму страшний гук: бовть, бовть, бовть...

— Боже мій! За що я маю терпіти таку страшну кару! — зашепотіла Васи́ліна.

Була хвиля, коли Васи́ліні прийшла думка схопити ся з місця, впасти на коліна й розказати всім голосно про згубу свого дитяти. Але її тверда натура перемогла ту страшну гадку. В неї десь узяла ся сила, й вона задушила в собі ту думку. Вона сціпила зуби, взяла в руки ножниці й почала ніби вистригати вузлики на сукні. Її очі вступились в прозоре сукно, між тонкі нитки, але вона нічого не бачила й тільки водила по сукну ножницями.

— А чого ти, молодице, насилу соваш руками? — крикнув на Васи́ліну постригач. — Ти робиш, неначе три дні не їла.

На Васи́ліну неначе хто линув холодною водою. Вона опам'яталась й почала примічати товсті й тонкі нитки, вузлики, реп'яшки. Нудна робота прохолодила її гаряче серце й притягла до себе всю її увагу.

Опівдні задзвонили в дзвоник на обід. Робітниці кинули роботу й пішли з фабрики. На двох дверях стояли десяцькі й трусили дівчат і молодниць, щоб вони часом не набрали собі до дому тонких ниток, вовни, лучки та шовку. Кожна робітниця розперізувалась перед десяцьким й витрушувала пазуху, сорочку й спідницю. Десяцькі, одставні москалі, дуже стидко трусили дівчат.

оглядаючи їх кругом. Василина, розперезавши пояс, дуже засоромилась, і на її блідому лиці виступив румянець.

— Нічого, молодичко, нічого! Видно, що вперше тебе трусимо, — сказав москаль, оглядаючи Василину кругом: — звикнеш то й червоніти перестанеш.

— А може вже й звикла, — обізвав ся з других дверей москаль. — Та й гарніж тобі, бра, достають ся молодиці! А мені чорт надав усе старих бабів таких, як оця.

І москаль вхопив в руки якусь стару бабу й дуже стидко почав заглядати в пазуху та облапувати кругом. Баба тільки лаялась та плювала.

Василина вийшла з фабрики серед сили всякого народа. Всі придивлялись до неї. Парубки зачіпали її, а Василинї все здавалось, що вони всі вже знають про її провину. В її голові гула й досї страшна пісня од слова до слова:

Ой, узяла мале дитя під білі боки,
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Василина пішла до казарми. В довгій казармі на столах вже стояли миски з борщем. Бурлаки й бурлачки сиділи за столом довгими рядами. Лейзор бігав з пекарні в казарму, а з казарми в пекарню. Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала до долу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонив ся старим смердючим салом. Липкий, чорний як земля хліб давив у горлі й тріщав у зу-

бах. Бурлаки й бурлачки позивали вже до такої страви й їли, аж за вухами лящало. Василина через велику силу зїла трохи борщу. Каша тхнула старим салом. Василина згадала те сало з червяками, котре вона бачила на терезах, і поклала ложку,

— Чому ти, молодице, не їси каші? — спитали у Василини молодиці.

Василина мовчала, спустивши очі на стіл.

— Це якась горда бурлачка, — судила голосно Василину одна дівчина, скося поглядаючи на чорні Василинині брови: — й говорити з нами не хоче.

— Де та й гордість дїнеть ся, як поживе з нами у цій казармі, — судила Василину друга бурлачка. — Й ми колись були горді, поки не довелось бурлакувати.

Василина встала зза стола, не ївши. Бурлаки закурили люльки... По казармі пішов страшний чад. Василина, ще не зовсім здорова, закашлялась.

— А що, молодице, не звикла до такого кадила? — засьміяв ся один молодий бурлака, присовуючись до Василини й пускаючи дим під самий нїс Василині. Василина одвернула од його лице.

— Це якась панї, — сказала одна дівка на здогад. — „Ой, дівчино вишня, та не будь така пишна!“ — засьпівала вона весільної пісні так само на здогад Василині.

А бурлака присунув ся до Василини ще ближче та все дмухав на неї смердючим тютюном.

— А ну, чи видержить! — жартував

другий молодий бурлака. — А ота чорнобрива вже видержує, — сказав він до одної дівчини і моргнув на неї однією бровою.

Дівчина засьміялась, а бурлаки обсіли кругом Василю, як мухи мед. Чорні очі, чорні чудові брови манили їх. Дівчата й молодіці завидували Василю й почали кепкувати з неї.

— А ну, я тебе вщипну, чи видержиш? — сказав бурлака до Василю й присунувся ще ближче.

— Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся! — крикнула Василина, махнувши на його рукою.

— Та й брикливаж! Ще такої й не було у нас на фабриці, — сказав бурлака.

— Потривай, ось я вщипну її; од мене видержить, — сказав другий бурлака, присовуючись до Василю з другого боку.

Василина не встигла обернутись на другий бік, як обидва бурлаки присунулись до неї й здавили її з двох боків.

— Одчепіть ся од моєї душі! Чого це ви причепились до мене? — крикнула Василина й на силу видерлась з бурлацьких рук. Вона, вся червона, вибігла з казарми.

— А як зачервонїлась! Потривай, прийдеш ти до нас у казарму на ніч! — крикнули бурлаки в слід Василю.

Знов задзвонили у дзвоник. Бурлаки рушили до фабрики. Василина знов сіла перед прозорчастим сукном і її очі пірнули у нитки та вузлики. Вона передумала все, що витерпіла того дня й зажурилась.

„Важке буде моє життя на фабриці, та

така вже, знати, менї доля судила ся“, — думала Василина, важко здихаючи. — „На що менї було йти на ті буряки? На що я найняла ся у того пана? А тепер завязала голівоньку, не розвяжу до віку“...

У вечері знов задзвонив дзвоник. Десяцькі знов обтрусили робітниць й випустили їх з фабрики. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш з одним кропом без сала. Голодна Василина попоїла кулішу; постелилась між двома молодицями й лягла спати, прикрившись свитою.

Бурлаки й бурлачки полягали покотом на полах, де хто схотів.

Тільки що Василина задрімала, чує вона через сон, що з неї у одну мить хтось стяг свиту, неначе її вхопив вітер й поніс кудись. Василина кинулась.

— Хто це стяг з мене свиту? — крикнула вона на всю казарму.

— Та це мабуть хтось жартує, — обізвалась та молодиця, що лежала поруч з нею: — хтось потяг свиту через мене.

— Оддайте менї свиту! Чого ви чепляєтесь до мене! — кричала Василина, сидючи на полу.

У темряві було чути здержаний сьміх. Молодиця повозила руками, налапала свиту й кинула на Василину.

У казармі знов стало тихо. Тільки що Василина задрімала, з неї свита знов знялася й полетіла на другий бік. Василина крикнула.

— Якого це ви дідька до мене чепля-

«тєсь! Оце лихо та й годі! Не дадуть заснути! — кричала Василина через сльози.

Молодиця по другий бік Василини почала кричати на бурлак, налапала свиту й подала Василині.

Не встигла Василина задрімати, чує вона — чиясь тверда широка долоня перехлала через її лице. З другого боку хтось смикнув її за ногу.

— Гвалт! Рятуйте! — закричала Василина не своїм голосом.

Хтось побіг по казармі й трохи не пищав од сьміху. У казармі всі попрочидались й загомоніли. Молодиці почали лаятись та кричати на бурлак.

Перегодя знов всі затихли й поснули, тільки одна Василина довго не спала й тихо плакала.

„Не видержу я у цій казармі“, — думала Василина, засипаючи.

А їй через легкий сон сниться ся пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурції, півонїя та зірки. Сонце грає чудовим маревом на квітках, на садку, на пишних садах та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула у яблунях та черешнях, й розлягаєть ся тонким покривалом на густих лісах.

Минули жнива. Лейзор Рабиненко поїхав у могилевську губернію й навіз на завод Білорусів. У казармі стало тісно. В неї набилась сила народа. Робітники поскладали свої мішки з одежою у одному кутку. Для одежі не було осібної комірки, де можна булоб поскладати й замкнути свої бурлацькі

причандали. У казармі почала пропадати одежа: в одного вкрали сорочки, у другого свиту. У Василюни хтось украв свиту. Вона перенесла свою одежу на схованку до Марії Янівни.

Білоруси були народ спокійний, тихий, дуже вбогий. На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь. На молодих плахти та запаски висіли, як шматки дрантя. Й чоловіки й молодіці носили личаки, обгорнувши ноги білими онучками.

Молоді бурлаки не давали Василюні спокою ні в день ні в ночі. Через її молоде гарне лице, чорні брови до неї горнулися всі бурлаки. Навіть Білоруси задивлялися на неї та зачіпали її.

— Вот гарна маладіца! — говорив один Білорус до Василюни. — Каби за мене пошла, то яб ажанів ся.

— Як же ти аженіс ся, калі в тебе дома є своя жонка, — говорив другий Білорус.

— Калі яго Вувдя „наваріла яму буряков, насипала червяков: наваріла каші, насипала сажі“ — сьміялися Білоруси.

Бурлаки жартували, а Василюні було не до жартів. Харч була така погана, що вона зовсім захляла й мусіла купувати собі їжу на базарі. Вона мусіла продавати деяку свою одежу й купувати собі на базарі добрішу харч.

В суботу молодих та дівчат пускають з фабрики раніше, ніж у другі дні. Однієї суботи Василюна побігла до Марії.

— Чи не знаєш ти, Маріє, когонебудь, щоб купив у мене спідницю, або юбку. Оце так захарчували мене жиди, що вже ледві соваю ногами.

— Не знаю, серденько, — сказала Марія. — А якуж оце спідницю ти думаєш продати?

— Та яку небудь: чи червону, чи синю, за всі голови, бо я вже зовсім захляла. Як не попоїм луччої харчі, то й з ніг звалю ся.

— А покажи мені, Василю, ту спідницю, може й я куплю, — сказала Марія.

Василина викидала з мішка свою одержу, взяла одну спідницю й розгорнула.

— Ой, гарнаж спідниця! — аж плеснула у долоні Марія: — червона, аж очі в себе бере, а по червоному полі неначе хто розсилав зелені дрібні бублички. А ну, це яка? а розгорни, Василю.

Василина розгорнула другу спідницю.

— Ой, Господи! Де ти набрала такої гарної одержі? Дивись, моя ти матінко! синя, синя, а по синьому полі неначе котики побігали білими та червоними лапками. А розгорни, Василю, оцю юбку.

Василина розгорнула юбку. По зеленому полі крутились крючковаті червоні здорові квітки.

— Ця матерія вже не така гарна: квітки дуже здорові, неначе собаки позадирали в гору кудлаті хвости, — промовила Марія.

— А яка оце в тебе хустка? — сказала перегода Марія й розіп'яла здорову хустку.

просто вікна. Червона хустка засьвітилась й заблищала.

— І де ти набрала такого добра? Ой, ненько моя, червона як жар, всю тобі хустку неначе жовтогарячі ластівки обсіли. А які дивовижні торочки!

Марія не втерпіла, поставила на столі дзеркало і завязала собі голову хусткою. Червоні та зелені торочки спустились з голови до самих пліч. Марія покрутила головою, торочки кругом голови заворушилися.

— А приміряю я оту червону спідницю, може прийдець ся на мене, — сказала Марія.

Вона накинула на себе спідницю, глянула на спідницю й плеснула у долоні.

— Ой, гарнож! Кругом тебе неначе зелені бублички низками висять до самого долу. Продай мені, сестрице, оцю спідницю.

— Добре. Бери, коли хочеш, — сказала Василина.

— Або потривай... А накинй на себе оту синю, нехай я подивлюсь, як вона лежить на тобі.

Василина накинула на себе синю спідницю з білими та червоними котячими лапками. Марія одійшла до дверей, потім вернулась й обійшла кругом Василини.

— Ой, серденько моє, обидві спідниці гарні, та не знаю, котру собі взяти. А на, Василю, надійнь оцю червону, а я вберусь у синю.

Вони помінялись спідницями. Марія обтягувала на собі спідницю, поправляла

рясні фалди, заглядала у дзеркало, а потім перейшла тихо через хату, притуливши ліву руку до грудий й одставивши од себе праву, як ходять всі фабрицькі дівчата. Марія як пава походжала по хаті, виставивши вперед груди й піднявши в гору лице.

— Чи гарно лежить на мені? Чи рясно на боках лежать фалди? — питала Марія, повертаючи голову назад то в право, то в ліво.

— Господи, як гарно, — говорила Василина, важко зітхнувши й підперши рукою голову.

— А може я куплю оцю синю... Як тобі здається, Василюшко?

— Як тобі подобається синя, то бери синю, — сказала Василина.

— А котра мені краще пристає до лиця?

— Обидві пристають, але синя неначе краще, — сказала Василина.

— Куплю синю, — сказала Марія: — про мене, хоч зараз зашиюмо могорич. Та не скидай, серце Василюшко, тієї червоної спідниці, нехай я хоч надивлюся на неї. А це яка в тебе друга хустка? Ой гарнаж! Картата, неначе хто насіяв грядочками усяких квіток. А завяжись, Василюшко серденько, нехай я подивлюся; завяжись!

Василина стала перед дзеркалом й завязалась. Картата хустка й справді заблищала в неї на голові, неначе хто натирав в хустку всяких квіток.

В Марії розгорілись маленькі темні очі.

Вона бігала кругом Василюки й не могла надивитись на ту хустку.

— А що ж ото зосталось в тебе в мішку? Хвартух, чи що? — спитала Марія й вхопила складений й перегнутий по половині хвартух.

Марія розв'язала, розпустила хвартух й підняла його вище од своєї голови.

— Ой, світє мій! Який чудовий хвартух! Йй Богу, як писанка! На яснозеленому полі маківки. А на, Василюко, держи за один кінець, а я за другий.

Молодиці розіп'яли хвартух.

— І де ти набрала такої гарної одежі? Йй Богу, неначе хто насипав повний хвартух маківки. Признай ся, Василюко, хто це тобі накупив такого маку.

— Ат... заробляла потроху та й насправляла, — сказала Василюка.

— В такому хвартусі хоч зараз ставай у танець, — сказала Марія й задріботіла маленькими ногами. — Продай мені, Василюко, й хвартух.

— Про мене, купи й хвартух, — сказала Василюка й важко зітхнула. Вона сама любила гарну одежу. Для неї шкода було хвартуха.

— Таку чудову одежу варт покропити, — сказала Марія й принесла з хияжки пляшку горілки.

— Будьмож здорові, Василюко! — сказала Марія, наливаючи чарку горілки.

— Даруй, Господи, це зносити, а в краще вбратись, — одказала Василюка до Марії.

Марія випила чарку до дна, ще й махнула нею в гору під стелю, а потім почастувала Василю.

Випили по одній, а потім по другій. В Марії зовсім розвязався язик. Не великі блискучі темні очі розгорілись й заблищали. Гарне, але бліде лице трошки посвіжішало.

— Скажи бо, Василю, чи тобі якийсь панич насправляв такої гарної одежи, чи бурлаки? Скажи бо, серденько, скажи!

— Дещо справляв батько, дещо сама купила, ат...

Василина тільки рукою махнула.

— А до мене оце недавно був причинився наш постригач. Коли не йду проз його, він все дивиться, не надивиться на мене, та все зачіпає та бровами моргає. Йй Богу, так мені аж ніяково перед дівчатами... Хвалить мої брови, що в цілому заводі кращих нема. А тебе, Василю, сватали? Чи ти виходила заміж, чи сама покрилась?

Василина була неохоча розказувати про себе, а в Марії розвязався язик. Вона полюбила Василю зразу й неначе вгадувала, що Василинина доля дуже похожа на її долю. Чудова краса Василини зразу навела на неї ту гадку.

— А ти, Маріє, давно вже zostалась вдовою? — сказала Василина.

— Ой, серденько моє дороге, вже четвертий рік, як овдовіла. Чоловік умер, а після його смерті й дитина померла, царство їм небесне! — сказала Марія зітхнувши,

й перехрестила ся до образів. — Набралась я на своєму віку всякого лиха.

— Чи ти, Маріє, довго вже на заводі? — спитала Василина.

— Чи тож на одному заводі я була! Була я в Вільшані а тепер застрягла у Стеблеві, та вже мабуть буду тут, доки мого живота. Остобісіло вже мені те бурлацтво... Ще як була я дівкою, послала мене мати на заробітки у Вільшану. Після смерти батька зістались ми сиротами, а мати й каже мені: — Йди, дочко, на завод у Вільшану, може принесеш до дому якого карбованця. Вільшана од нашої Тарасівки недалеко раз за Керелівкою.

У Василини похолело в душі. Комарівка була недалеко од Тарасівки.

— Ото пішла я у Вільшану та й стала в сахарні на роботу. Мати виряжала мене та й наказувала: — Стережи сяж, дочко, фабрицьких панків та бурлак. На тих заводах вештаєть ся всякий народ, а в тебе чорні брови. Я стерегла ся, та й не встерегла ся... А я була дівкою дуже гарна. Крапці од мене не було на все село. Було як уберу ся в квітки та стрічки, то всі парубки на мене очі витріщають. Оце було йду вулицею та й чую, як люди говорять: — Ну та й гарнаж, нївроку, удовина дочка!... А ти, Василино, була дівкою мабуть дуже гарна? Еге!

— Пішла моя краса марно, як лист за водою, — сказала Василина.

— Ой, серденько моє, туди пішла й моя краса, хоч мої брови ще не злиняли.

Марія заглянула у дзеркало й пригла-

дила чорні тонкі брови пальцем. З дзеркальця виглянули блискучі очі, довге, тонке, суховате лице, тонкий, трохи вигнутий ніс, повні губи й кругленьке підборіддя з чорною бородавочкою по середині. Марія подушила щоки рукою: щоки трохи почервоніли.

— Як прийшла я у сахарню, світочку мій! кругом мене обступили хлопці: зачіпають та бровами моргають. Той купує горілку, той медяників, той стрічки, той квітки. Чепляють ся до мене як павутиння, хоч одбивай ся палицею, та все такі погані парубки, що й плюнути гидко. А я їм кажу: не любіть, не ходіть, не носіть гроший, не люблю вас, бо ви не хороші...

— А тут прийшов на завод один парубок. Глянула я на його й мене неначе хто у огонь вкинув. Високий, рівний станом, парубок саме в силі. Лице рум'яне, очі чорні, сміливі, соколині, волос чорний, вус чорний, аж виписуєть ся. Вбив він мене своїми очима, як орел горлицю. Чи ти, Василю, кохалась на своєму віку щиро, гаряче?

— Кохалась гаряче, кохалась щиро, — сказала Василина, здавивши пальці рук на грудях: — я вся неначе згоріла од кохання, як лляні пачоси на полум'ї, й там згоріло моє щастя...

У Василини очі заблищали, високі брови підняли ся ще вище, бліде лице спаленуло.

— Отак і я, — сказала Марія: — як упала я йому на груди, мені здало ся, що

всі зорі з неба посипались на мене й запалили всю мою душу. Я ледві одійшла й опам'яталась... Які очі дивились на мене! Які брови я цілувала! Ой, серце Василю, як згадаю, то й тепер серце вяне од тих очей: чорні й блискучі, горді й гострі, як ножі, й милі та ласкаві, як у дитини. З тих очей на мене посипались іскри, посипались ніби якісь пахучі квітки, вдарили гострі ножі, повиті рожами, й пройняли наскрізь моє серце. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя...

— Питаю в його: „Як тебе звуть?“ Він каже: „Петро“. Питаю в його: „Як тебе прозивають? Звідкіля ти?“ А він каже: „Не питай, чорнобрива, бо швидко стара станеш... Я бурлака, та й годі“. Я вже його й не питала. Я тільки тліла на якомусь пекельному огні й боялась його питати. Причарували мене ті дивні очі!

— Ходить він до мене та й ходить, носить мені гостинці, справляє квітки та стрічки, а йому кажу: „На що ти мені купуєш квітки? Я тебе кохаю й кохати му, хоч би мала сухий хліб їсти, ходити босоніж по терні та по колючках“. Я так йняла йому віри, що була ладна душу мою віддати йому.

— Ходить він до мене рік, та нічого не каже. Розпитую його, він не промовляє до мене. „Чи вжеж, — думаю, — в тебе, Петре, нема правди для мене? Коли мене любиш щиро, то чом не береш мене за руку та не ведеш до свого батька“. А тут настає мій час. Бурлаки почали жартувати та кепкувати з мене. Я раз таки не видержала та й кажу

тому: „Я покинула дома стару матір. Як же я покину її на весь вік? Як піду з тобою до твого батька?“ А він мені одказує: „Я не поведу тебе до свого батька, бо в мене дома є жінка“.

— Сказав він ці слова, неначе застрелив мене як голубку. Весь світ закрутився передо мною. Мене так запекло коло серця, що я думала, вже не буду жива. І сліз не знайшлося плакати.

Марія глянула на Василю й злякалась. У Василю лилися сльози з очей й сипались горохом по щоках на скатерть. Вона сиділа бліда як смерть. Круглі очі стали страшні. Вона неначе була ладна кинутись й згубити когонебудь з світа.

— Чого це ти, серце, Василю, так плачеш? Не плач, а то й мене жаль бере, — сказала Марія та й сама заплакала, у неї голос задригав як струна.

Василина мовчки втерла сльози рукавом.

— А тут на моє лихо прийшла в сарайню якась молодиця. Він покинув мене та пристав до неї: ходить за нею слідом, купує для неї горілку, справляє хустки. Колиб вона була гарна, то мені не так булоб жаль, а тож така тобі погана, що й глянути гидко: здорова та товста як мур, щоки товсті та червоні як буряки, брови як підшви, губи як постолі, а ніс кирпатий як бараболя. Йде проз мене, задерє свою кирпу, неначе хмари нюхає. Проміняв Петро мої тонкі брови на якісь підшви! А як тоді цвіла як маківка! Як би мала силу, як за-

душила її й його разом з нею. Шкода було мені його чудових очий. Ой, очі, очі, які то були очі! Як би він був зглянув ся на мене, промовив до мене ласкаве слово, яб йому простила все, пішлаб з ним на край світа. І тепер снять ся мені ті гострі милі очі, але що було, те на віки минуло. А ти, Василю, забула свого милого, чи й досі кохаєш?

— Забула, Маріє, забула й не хочу згадувати, — сказала смутно Василина: — я була дуже нещаслива.

— Ото, Василю, впростила ся я до однієї бідної удови, перележала важку годину... Пішла я з дитиною на руках в сархарню, — мене не приймають на роботу. Що ж мені тепер на світі божому робити? Йти до дому до матері? Але що мені скаже мати? Що скажуть люди на селі? Вони ж мене осьміють, запліють. Яке їм діло до того, що я молода покохала так, що трохи не вмерла. Стріла ся я з Петром та й кажу йому: „Порадь мене, моє серце, що мені робити, як на світі жити?“ А він згорда одказує мені: „Як жила, так і жити меш“. — „Деж мені сина подіти?“ — питаю ся в його. А він каже: „Про мене, де хоч дїнь, хоч на вулицю викинь“.

— Петре, Петре, — кажу я до його: — я ж тебе кохала як свою душу. Тяж цілував мої брови, мої очі, тяж божив ся, ти присягав ся, що мене вірно любиш.

— Хиба трудно божитись та присягатись? Цього добра за гроші не купують, —

каже він, та все смокче люльку та блискає чорними очима.

— Коли так, то нехай мій гріх впаде на твою душу! — сказала я та й побігла од його, сама не своя. А там коло сахарні лежала здорова як гора купа попелу. Я бачила, як раз вивозили ту купу й викинули з неї багато дитячих кісток. Як божевільна побігла я до казарми. Іду коло сахарні, аж передо мною біліє здорова купа сьвіжого попелу. В мене потемніло в очах. Озирнулась я кругом себе, нігде нема й душі. На дворі вже смеркло. Я взяла та й кинула дитину в сухий попіл. Дитина навіть не піснула й пірнула у попіл, аж бовтнула, неначе в воду впала...

Василина схопила ся з місця, крикнула страшним голосом й знов впала на місце, бліда як смерть. Вона вхопилась рукою за серце й неначе хотіла вдержати його у грудях.

— Чого це ти, Василю, так злякалась? Та тож не ти кинула дитину в попіл, а я, — сказала Марія.

Але й сама Марія злякалась. Горілка розв'язала їй язик, а її розмова, як річка весною, винесла все на верх, що було на душі.

Вона схаменулась.

— Ой, Боже мій! не кажиж, серденько, нікому, що я колись вчинила такий гріх. Я нікому не признавалась, тільки призналась попові в одному селі, на дорозі. Не кажиж, не кажи нікому, не губи мене, бо я й так

побралась лиха на своєму віку, — просила Марія Василичу, вхопивши її за руку.

— Борони Боже, щоб я кому сказала. Хиба й я мало витерпіла горя на своєму молодому віку, — сказала Василича, трохи заспокоївшись.

— Я, бач, Василичо, думала, що й з тобою була така пригода коло Росі в той день, як ми тебе знайшли коло річки... Бо й ти така гарна як і я, кругом тебе бурлаки роєм вють ся.

Василича мовчала, сціпивши губи, й все дивилась на скатерть, закривши свої круглі очі.

— Ото, моє серденько, кинула я дитину та давай бігти, неначе хто гнав ся за мною. Вибігла я за Вільшану й пішла шляхом. Я нічого не бачила й не чула, неначе в мене одібрало очі й вуха. Я не йшла, а бігла, й зайшла в якийсь ліс. Настала ніч. Я ввійшла в ліс. В лісі було поночі, як у темній хаті. Мені здало ся, що я ввійшла десь глибоко в сиру землю, і тільки тогді я опам'яталась.

— Боже мій, де це я? Що це зо мною стало ся? Дивлю ся кругом себе, скрізь поночі й тихо, тільки над моєю головою видно смужку неба, неначе маленьку стежечку поверх ліса. Чую я, в мене ноги дрижать; я вся охолола, тільки голова огнем горить. Я сіла на землю й ледві одихала.

— А в лісі темно, тихо та сумно, тільки чую в голові якийсь шум та шелест. Чи йти далі чи вернутись, — думаю я, сидючи над шляхом. Коли чую, щось гуде десь да

леко, неначе млинове колесо, та все наближається до мене помаленьку. Ляснув батіг і по лісі пішла гучна луна; заскрипіли колеса. Хтось крикнув на воли: „гей“ й засьпівав пісні. Я неначе прокинулась й почала прислухатись. Колеса загуркотіли й зашелестіли по траві. Дорогою їхав якийсь чоловік. Я притаїлась й задержала дух. Чоловік проїхав коло мене та все сьпівав пісні, неначе розважав себе серед страшної темряви. Він поминув мене, я встала й тихесенько, крадькома пішла слідком за возом. Мені стало не так страшно. Йду я й боюсь, щоб чоловік не примітив шелесту од моїх ніг. Коли це стежка на небі над моєю головою розступилась. Серед неба заблищали ясні зорі.

„Зорі мої ясні, як рідні сестри! — подумала я: — сьвітять мені, не ховайтесь в хмари, бо на моєму серці стала страшна ніч“. Глянула я на зорі й моє серце трохи заспокоїлось. Я зійшла з гори й на яру над лісом, заблищало широким плесом небо. Серед яру, під лісом, стояв хутір. В вікнах сьвітило ся сьвітло. Чоловік поїхав собі далі, а я думаю: „Зайду на хутір, та що Бог дасть, попрошу ся на ніч“. Підійшла я під ворота. В дворі загавкали собаки. З хати вийшла молодиця й спитала, хто там такий за двором.

— Пустіть мене, тїточко на ніч, — крикнула я зза воріт.

— А хтож ви такі? — питає мене молодиця.

— Та я йду на заробітки в сахарню, та оце опізнилась і боюсь сама йти через ліс. Пустить, будьте ласкаві! — прошу ся я в молодиці.

— Та коли опізнились, то йдіть до господи, — сказала молодиця й вийшла до воріт, оборонила мене од собак й просила в хату. Я ввійшла в хату, сказала „добри-вечір“. Чоловік з дітьми сидів за столом й вечеряв. Добрі люди, спасибіг їм, попросили мене вечеряти. В мене боліло серце, боліла душа. Не до вечері було мені тоді.

— Переночувала я на хуторі, а другого дня, на зорі, подякувала добрим людям і в вечері прийшла в Стеблів та й стала на роботу у фабриці. Отака то пригода, серце моє, трапилась мені на віку. Лиха година вигнала мене з батькового дому й пустила по світі бурлачкою.

Василина сиділа, спернісь на стіл ліктем, й спокійно слухала. Їй здало ся, що Марія розказує не своє життя, не своє лихо, а її.

— Ти, Маріє, вийшла заміж вже у Стеблеві, чи де инде? — спитала Василина.

— У Стеблеві, серце моє миле, у Стеблеві. Як прийшла я сюди на завод, то попередю жила у казармі, так як оце тепер ти. Я переднійше стала на роботу у сахарні, але там робота була дуже важка. Мене поставили на тьорці, а потім на пресах. Земля холодна й мокра. Кругом мене хлюнала на землю вода. Я мусіла на холоді витягати з холодної води буряки й кидати у зуби тьорці. Мені здавалось, що я все перу со-

рочки на льоду й ніколи не перестаю їх прати. Я собі ноги одстояла на тій сахарній, поморозила руки, а далі взяла та й перейшла у суконну фабрику. Тут робота легша, ніж у сахарній.

— Пожила я на заводах, а мене парубки так і обступили кругом. Чи стрінуть мене на вулиці, тягнуть на музики, наймають мені музики до танців; стрінуть на вечорницях, поють мене горілкою, танцюють зі мною. Чи йду я селом, за мною молодую слідком йде сім кін хлопців чередою. Жила я собі на волі як птиця, ніхто мені не гриз голови. З ким хочу кохаю ся, з ким хочу цілую ся. Вбрали мене хлопці як ту паву. А тут приступив до мене вже не молодий парубок, Яненко. Ходить та й ходить за мною як та тінь. Йду на музики, він за мною, йду з музиків, він за мною. Полюбив він мене як душу й заслав до мене старостів. Чом же, думаю, не піти за його заміж? Парубок варний, чорнобрий, з карими очима, має свою хату. Ще його батька пан перевів в Стеблів з другого села, зпід Канева, з другими людьми. Пан поставив у Стеблеві всім хати, дав городи, але не дав поля й записав всіх на завод. Як вийшла людям воля од панщини, пан не дав тим фабрицьким людям поля. Так зостав ся й мій чоловік без поля. Пожила я з ним два роки та й овдовіла. Отакий мій талан. Любила я одного, як свою душу, та не довело ся з ним жити в парі. Другий покохав мене, та й сам умер. А я молода не накохалась й не павтіпалась на своєму

віку. Ой вже я не знайду таких пишних очий, які я цілувала. Ой, очі, очі, горе моє, щастя моє! Чом мені не довело ся весь вік дивити ся на вас? Колиб мені довело ся хоч раз на віку стрінути ті очі, раз глянути на їх і вмерти...

— А яб такі очі виколола ножем оціми руками, — сказала Василина, бліда як смерть, показуючи свої обидві руки.

Марія сіла кінець стола, сперлась на руку й задумалась. У хаті почало темніти. Тільки скатерть на столі ясно біліла й кидала тихий сьвіт на бліде Марієне лице, на високий білий Васишин лоб та на квітні здорові хустки на головах двох молодниць.

За ворітьми заграва ріжок різким, голосним тоном, заграла скрипка. Обидві молодниці неначе прокинулись й заворушились. Марія схопилась з місця й почервоніла на виду. Вона схопила пляшку й чарку, кинулась до дзеркала, пригладила пальцем тонкі брови, поправила на шиї намисто з дукачми.

— Ой, подивись, Васишино, чи гарно стоїть на мені юбка, — сказала Марія, повертаючись до Васишини. — Обсмикай на мені складки. Нехай, серце, побуде на мені твоя хустка, бо вже не встигну другою зайвзатись. Це йде Мина на вечорниці та ще за музиками.

Марія заворушилась, бігала по хаті, одставивши праву руку, а музики наближались до хати й вступили в сїни. Ріжок та скрипка розлили по сїнях голосний гук. Двері в хату одчинились й через поріг

переступив Мина, високий, здоровий парубок, з різком у руках. На йому була чорна свита, накинена на опашки, солом'яний бриль, біла сорочка й червоний пояс. За ним ввійшов невеличкий парубок з скрипкою. Він був такий невеличкий, що його огрядний товариш зовсім закрив його своїми плечима.

— Добри-вечір тому, хто в цьому дому! — сказав Мина товстим голосом. — Чи ти, Маріє, дома? Ого! та тут дві Марії, — сказав Мина, глянувши на Василю.

— Ба, одна Марія, а друга Василю, — сказала Марія, почервонівши як маківка.

Обидві молодниці були вбрані в нову гарну одежу, однаково зав'язані новими хустками; обидві були гарні й однакові на зріст.

— Якаж це Василю? — питав Мина, приступаючи ближче до Василю й придивляючись до її лиця.

— Не впізнавай, бо все одно не впізнаєш, — сказала Марія: — Василю служить не в вашій сахарні, а в нас у суконному заводі.

— Та й гарнаж ця друга Марія, — сказав Мина: — та шкода, що в хаті трохи темно. Даї лишень, Маріє, сьвітла!

— Не дам, нехай кортить, — сказала Марія.

Тимчасом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл. Марія засьвітла сьвічку.

— Та й гарніж до тебе, Маріє, збирають ся молодички на вечорнички! Колиб було знаття, то яб приніс друге око горілки, — сказав Мина.

— Як випем одно, то й друге принесеш, — сказала Марія, крутячи перед Миною головою.

При світлі забіліло в Мини широке лице, зачорніли товсті брови, котрі зрослись до купи на перенісї, неначе од виска до виска йшов дугою молодий місяць. Чорні очі блищали під тією дугою як вугілля. На білому лиці чорніли здорові вуси.

— Чом же в тебе, Маріє, нема й до-сі дівчат? — спитала скрипка.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички —

затяг Мина, становлячись боком, плече об плече, до Марії та поглядаючи на неї скоса. Чорна дуга підняла ся в гору на білому лобі й знов у одну мить спустила ся в низ.

— Чи ти, Василю, стеблівська, чи захожа? — спитав Мина у Василя, нахиливши своє лице до її лица так блиско, що один вус черкнув ся об її щоку.

— Питай, козаче, здалека, коли хочеш в мене правди випитати, — сказала Васильна, одхиливши назад голову.

— Якаж ти недоторкана! От люблю Марію за те, що доторкана! — сказав Мина, вхопивши Марію за плече.

— Ой, цур тобі! Вхопив за плече, як ведмідь, — крикнула Марія й вдарила Мину по плечі.

— Сяду я коло Василя, та може до-

питаюєь правди, — сказав Мина й сїв поруч з Василюю.

— Не питай, козаче, у мене правди: я не кожному скажу, — сказала Василина, посухувшись од Мيني.

— А комуж ти скажеш правду? — спитав Мина.

— Скажу тому, кого люблю, — сказала Василина.

— А хибаж ти мене не любиш? — спитав Мина.

Я тебе вперве бачу у вічі, — сказала Василина, глянувши на його.

— Високі у вас, кумо, пороги, — не нам через їх ступати. А може й нам? — сказав Мина, скося поглядаючи на Василюю.

— Не знаю, — сказала Василина.

Рипнули двері. У хату почали сходитись дівчата, позакутувані хустками. Вони поскидали свитки, порозкутувались. У всіх голови були тільки що змиті. В косах зеленів барвінок, червоніли квітки осінньої оргинії. На дівчатах були білі чисті сорочки, чистенькі спідниці. То були фабрицькі дівчата, з чистими делікатними руками, з білими, не загорілими лицами, трохи блідими від фабрицької роботи, од нічної зміни коло парових машин. Вони були проворнійші і смілійші од дочок хліборобів, вміли пишатись, неначе вони були панянки, ходили дрібною швидкою ногою, нагинаючи плечі й голову трохи вперед. З парубками вони жартували делікатнійше, ніж сільські дочки хліборобів.

Чимала Марііна хата почала сповня-

тись дівчатами. Задріботіли язики, защебетали дівчата, як птиці в гаю. Одна дівчина, крадькома од матері, принесла яєць, друга паляницю, третя шиона й сала. Одна вкрала у матері курку й принесла її на вечорниці живою. Курка закиркала на все горло. У хаті підняв ся регіт. Декотрі проворнійші дівчата позасувували рукави, затопили й опатрали курку й вкинули її в юшку. У хаті почали сходитись парубки. Коли це у сїнях закувікало порося. Двері одхилились, у хату полетіло порося й впало серед дівчат.

— Ой, лишенько! Хто це кидаєть ся поросям?! — підняли гвалт дівчата й розсипались на всі боки.

Порося залізло під лаву й хрюкало, а в хату ввійшов високий, тонкий парубок, той самий, що вкинув в хату порося.

— А я вам, дівчата, гостинця приніс, — сказав він, скидаючи шапку.

— А деж твій гостинець? — спитала Марія.

— А то десь хрюкає. Чи не сховала часом, Маріє, в скриню. — сказав парубок шукаючі: — а одчини, Маріє, скриню!

Дівчата зареготались, а парубок поліз під лаву ловити порося. Бідне порося наробило такого крику, що дівчата затуляли вуха.

— Та коли його швидче! Цур тобі з твоїм поросям! — кричала Марія на всю хату.

Парубок взяв ножка й поволік порося за задні ноги через поріг.

— От і приніс клопіт! треба буде заходжуватись коло поросяти, — сказала Ма-

рия. — Дівчата! Загадаймо хлопцям, нехай обскромадять порося про мене й зубами, а ми тимчасом будемо танцювати.

— Колиб часом хлопці не зїли поросяти живим, як вовки сіроманці, — говорили дівчата сьміючись.

Тимчасом Марія почала частувати всіх горілкою. Вона подала чарку Василю. Василина подякувала.

— Чи вжеж ти, Василю, не пєш горілки? — сказав до неї Мина.

— Колись пила та вже забулась, — обізвалась Василина.

— А як би я почаствував тебе наливкою, чи випилаб з моїх рук? — спитав Мина.

— Не знаю, можеб і випила, — сказала Василина.

— Для такої молодиці не шкода й заходу. Натє, хлопці, гроші та побіжіть на місто та принесіть пляшку наливки! — крикнув Мина, витягаючи з кишені гаманець.

Один хлопець побіг за наливкою, а другі цопарили окропом порося, розтягли його за ніжки, штовхали його, скубли, плескали долонями, смикали за хвіст та за вуха.

Тимчасом парубок приніс наливки. Мина почаствував Василину, Василина випила й повеселїйшала.

— Грайте бо, музики, бо я хочу танцювати, — сказала Марія: — заграй бо, Мино!

— Як Василина піде танцювати, та заграю, — сказав Мина скося повернувши брови до Василини.

Василина мовчала. Марія налила чарку горілки й подала Василю. Вона трохи по-

думала, а далі взяла чарку тай вихилила всю до дна.

— От за це люблю! — крикнув Мина, наливши й собі чарку й вихиливши до дна за здоров'я Василяни.

Скрипка заскрипіла. Смичок поспробував струни, а далі впав разом на струни й за-танцював на їх козака. До скрипки пристав Минин ріжок ще й знайшлась сопілка. Дівчата стрепенулись. Василяна неначе ожи-вала, неначе прокидалась од якогось важкого сну. Молода челядь, дівоче щебетання на-ливка й горілка, все те неначе посипало на неї приском. Молода душа заворушилась, й перед Василюю неначе зацвіла весна в комарівських садах: запахли васильки та м'ята на гарячому сонці. Дівчата стали ря-дами й почали танець, а музики аж ногами притупували. Василяна неначе почула, що на неї полилось гаряче сонце з неба серед розкішного саду у Журавці, запалило її кров, розлило у жилах якийсь палкий огонь, палкий і пахучий, веселий як молоде життя. Вона ніби піднімалась од землі над розкіш-ним зеленим садом, над пишними пахучими квітниками, піднімалась все в гору та в гору на проміннях, гарячих як огонь. У неї ніби росли крила й несли її як ластівку, над зе-леними луками, над темними дібровами. Од музик, од дівочих танців у неї закрутилась голова.

— Василяно! Василяно! ходімо, серце, у танець! — крикнула Марія й потягла Ва-сильку за руку.

Василька встала зза стола й виїшла.

з Мариєю на середину хати. Дівчата розступились. Музики зумисне вдарили вдвоє дужче у струни. Василину неначе якісь крила підняли в гору. Вона одійшла, стала проти Марії, а далі пішла у танець, дрібний, легкий, неначе вона не танцювала, а плила. Вона підвела лице й очі в гору. Чорні круглі очі загорілись огнем, сипнули искрами. Високі брови піднялись дугами ще вище. Роскішна картата хустка з торочками блищала, неначе вся голова була повита пучками квіток.

Василина розходилась у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака й пішла крутитись з Мариєю, захопившись з нею за плечі. На Василені хустка тільки мигала як блискавка.

Всі дівчата перестали танцювати; хлопці задивились на Василину. Вони ловили очима її чорні, тонкі брови, її чудові гарячі очі. У хаті все замовкло, тільки музики грали та шелестіли на молодицях нові спідниці.

— А хто любить грибки,

А я печерички;

А хто любить дівки,

А я молодички —

почав присьпівувати Мина під дрібного козака.

Василина задихалась й сіла на лаву, втираючи гарячий лоб хусткою.

Музики стали. У хаті стало тихо. Всі мовчали. Краса молодої молодиці, її чудове лице, чудові очі, плавкі й жваві танці, все те так вразило й дівчат і хлопців, що вони тільки дивились на неї.

— Ну, Василина так Василина! — сказав Мина, сїдаючи коло Василяни. — У нас на всіх заводах не знайдеш такої. Випий, Василю, чарку наливки для прохолоди.

— То й випю. Чому пак і не випити, — сказала Василяна.

Мина налив чарку. Василяна випила до дна. Вона почула, що з тієї чарки якісь чудові чари розливають ся по її жилах й палять кров якимсь солодким та теплим огнем. Вона забула все: й Комарівку, й буряки, й Журавку, й пана Ястшембського, й свого сина, що вкинула в Рось. Перед нею тільки цвіли нїби якісь пишні квітки, а на неї світило гаряче сонце й розливало у душі щастя без міри, без кінця.

Тимчасом дівчата зварили вечерю й подали на стіл.

— Тепер, дівчата, їжте ви курку, а ми зїмо ціле порося, — сказав Мина, закативши рукави.

— „Їли парубки, їли, цілого вола зїли, на столі нї рісочки, під столом нї кісточки“, — сьміялась Марія з парубків, пригадуючи слова пісні.

Затріщало порося у руках. Хлопці поламали його на шматочки. Затріщало воно і в зубах. Дівчата й хлопці кинулись на його, як вовки на вівцю, й в одну мить zostались у місці самі кісточки. Чарки ходили кругом стола. Василяна не стільки їла, скільки пила.

Вже пізньої доби Марія поприбірала з стола, а дівчата й хлопці і не думали розходитись. Після вечері знов засьпівали дів-

чата, а далі заграли музики. Дівчата знов пішли у танець.

— На бік, дівчата! Нехай ще погуляють молодиці, — крикнула Марія, розпихаючи дівчат обома руками. — Василю, ану, до танців! Чого ти сидиш та куляєш?

Марія смикнула Василю за рукав так, що у неї рукав затріщав. Василю трохи не впала до долу.

Дівчата посідали кругом на лавках. Марія й Василю з посоловілими очима стали серед хаги.

Де ти, Василю? Щось я тебе не бачу! — сказала Марія, протираючи очі.

— Та оздечки. Починай бо Маріє! — крикнула Василю коло порога.

Марія пішла дрібущки не до Василю та до груби. Василю виступила й собі, розминулась з Марією та давай танцювати до дверей. Дівчата почали осьміхатись. Обидві молодиці крутились то до кутка то до печі. Марія спіткнулась і в усій силі вдарилась од піч лобом. Хлопці зареготались Марія примітила сьмішки й хотіла поправитись.

— Сьмійтесь, сьмійтесь! Ви думаєте що я п'яна? Я ще й тверезих перетанцюю, — сказала Марія, насовуючи на лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все зїзджав на потилицю. У Василю коси висунулись зпід очіпка на лоб. Молодиці закрутились серед хати та вдарились лобами так, що аж голови загули. У хаті підняв ся регіт. Молодиць брала злість. Вони пустились по хаті як ви-

хор. Василина спіткнулась й розтяглась серед хати. Марія наскочила на неї й дала сторчака.

У хаті підняв ся не сьміх, а гвалт. Дівчата аж за боки брались. Музики перестали грати. Мина реготав ся, кинувши ріжок на піл. Василина й Марія посинались рачки й насилу встали на ноги.

— Чи вперве, Васирино, спотикаєш ся, чи вже тобі не первина? — спитав Мина, сьміючись.

Василина встала й насунула на лоба розкішну хустку. Вона була бліда як віск. Блискучі очі неначе припали пилом. Василина заточила ся, насилу дійшла до полу й впала головою на стіл.

— От тобі дотанцювалась! Це мабуть час уже до дому! — закричали дівчата. — Але потривайте, дівчата! Ще побачимо, як хлопці заріють носом об землю!

— Або дівчата! — закричали хлопці.

— О, не бійтесь! Дівчата не заріють носом! — обізвались дівчата.

Мина підійшов до Василини й хотів її розбудити. Він підвів рукою її голову. Чудове лице було жовте, неначе виточене з білого воску. Тонкі брови чорніли як п'явки. Довгі чорні вії впали на бліді щоки й, неначе шовком, вкрили їх двома кругами. Тонкий ніс сьвітив ся, як виточений з мрамору. Губи зблідли, як вялі листочки рожі. Василина спала як мертва, а її лице сьвітилось якимсь сьвітом, у котрому просьвічувалось одно добро.

Марія звалилась з стола на лаву й заснула. Дівчата й хлопці почали вдягатись й одно за другим виходили з хати.

— А хтож зостанеть ся на сторожі коло цїх бурлачок? Гей, хлопці! — крикнув Мина.

— Мабуть Мина! — обізвались хлопці з сїний. — А як не схочеш зостати ся на сторожі, то підопри хату, щоб часом хто не покрав молодиць.

Мина, вже трошки паний, взяв шапку, загасив свічку й лампу, вийшов у сїни й дверий не причинив. У хаті спали молодиці у новій одежі, у нових хустках на головах, навіть в намисті з дукачами. Чорна ніч прикрила хату й сїни, прикрила Марию і Василичу од людських очий.

Другого дня вже сонце заглянуло в вікна, а обидві молодиці спали. Через одчиняні двері поналазили у хату кури, влізла собака, зіпнулась лапами на припічок й доставала з миски кістки. Одна курка ходила по столі й клювала кришки хліба, друга вилетіла на Марию, а третя вилетіла на полицю, сіла на горщиків з шином, перекинула горщик й сама з горщиком впала до долу.

Василина прокинулась й озирнулась по хаті.

„Господи, де це я? — подумала Василина: — здаєть ся неначе в Комарівці у батьковій хаті..., ні, неначе, у Журавці у пана Ястшембського у пекарні... Он лежить якась молодиця, мабуть Параска або Олена“.

У той час прокинулась Мария, схопила ся й сіла. Василина вгляділа Марию й опам'ятувалась. Вона хотіла підвести голову, голова була важка як камінь. У вухах гуло, неначе хто в голові бив у бубон. Мария сиділа й стогнала.

— Васирино, чи ти спиш? — спитала Марія.

— Ні, не сплю, — обізвалась Васирина.

— А чом же ти не встаєш?

— Не підведу голови. Неначе хто на-
клав у голову каміння.

— Чи це ти, Васирино, спала у новій
спідниці й у новій хустці? — сказала Марія.

— Ой, Боже мій! Чи вжеж оце й я за-
снула у новій спідниці й у новій хустці!
Пху на тебе, сатано! Це мабуть нечистий
мене спокусив. Ой, спідничка моя новенька;
помялись квіточки й зелені бублички, неначе
поламались. Оце бідна моя голівонько, зовсім
помяла нову хустку! — бідкалась Марія, роз-
в'язавши голову й роздивлюючись на помяту
хустку. Вставай бо Васирино, та ходімо до
церкви.

— Коли й голови не підведу, а у роті
таки так невірно, неначе полиню чаїлась.

— Отак і в мене. А подивись, Васирино,
чи не зосталось чого в пляшках? — сказала
Марія.

Василина достала рукою на лаві пляшку
й перехилила її горлом у низ.

— Анї крапельки! Чортові парубки ви-
дудлили все до останньої крапельки, — ска-
зала Марія, встаючи з лави: — не буде чим
і похмелитись. Ой, як же мені хочеть ся
кислої капусти!

— А я неначеб їла солоні огірки, —
обізвалась Васирина з полу.

— Але як оце ми поспались у новій
одежі? — питала Марія у Васирина.

— Йї сама не знаю. А ти не памятаєш? — спитала Василина.

— Ні, серденько, не памятаю, неначе хто кілком вибив з голови память.

Тимчасом курка вилетїла на полицю й звалила до долу другого горшка.

— А киш, проклята! Де це понабірались у хатї кури? Чи ти ба, серденько, й двері одчиняні й собака у хатї пораєть ся коло печі. А вон, проклята! — крикнула Марія, схопившись з лави.

Марія вигнала собаку, повигонила кури, вбігла у хату й заглянула у дзеркало.

— Ой, лишенько! Де це в мене взяли ся синяки на лобі? — крикнула Марія. — Чи це я де вдарилась, чи може котрий бурлака понабивав. Чи ти, Василюшко, не памятаєш?

— Коли вже ти не памятаєш, а я й потім, — сказала Василина.

— Ой, якаж я стала страшна, аж зелена; очі позападали, ще й два синяки на лобі... Чи не пошпурив на мене отой проклятий Мина пляшкою?

Марія й Василина поскидали нову одежу й повбірались у буденну.

— Ой, Господи! У чомуж оце я піду до церкви! Зовсім помяла нову спідничку, — бідкалась Марія.

— Не турбуй ся, молодице: поки зварииш обід та прибереш ся, то й з церкви вийдуть.

Тільки що Марія розпалила у печі й поставила горшки, у вікнах замиготїла чорна смушева шапка й блиснули чорні

брови, неначе чорний вуз на блідому лобі.
То йшов Мина.

— Ой, Мина йде! — крикнула Марія й кинулась до дзеркала. Вона в одну мить пригладила обома долонями щоки й разом з тим покусала свої синії губи. На щоках виступили червоні сліди пальців, а губи zostались такі самі синії як і були.

Рипнули двері. У хату ввійшов Мина.

— Ой, молодички, попереду дайте кислиць, а потім скажу добри-день, — сказав Мина.

— Чого це тобі так припало? Чи пропасниця напала, чи що? — спитала Марія.

— Та пропасницяж, — сказав Мина, глянувши на Василину. — Добри-день вам, з неділею будьте здорові! Давай, Маріє, солоних огірків, бо не видержу.

— Оце полізу до служби в погріб по огірки! — крикнула Марія.

— Лізь, бо як не полізеш, то я сам полізу. В роті таке паскудство, неначе жида з балагулою почували.

— То підияж попереду по горілку, бо й у мене в роті не дуже гарно, — сказала Марія.

— Ось тобі й горілка, тільки швидче лізь в погріб по огірки. Та не забудь вхопити з миску кислої капусти!..

Мина поставив на стіл пляшку горілки. Марія тимчасом внесла миску капусти й огірків. Не встигла вона поставити миску на стіл, в хату ввійшов другий бурлака.

— Чи й тобі, парубче, схотілось солоних огірків? — гукнув Мина.

— А ти думаєш, тільки тобі. Ой, дайте чого кислого, бо за серце неначе гадина єсе. — сказав бурлака, кидаючи шапку на лаву.

— Чом ти не привів з собою ще з десять бурлак?! — сказала Марія.

— Потривай трохи! Вони й самі прибіжать до тебе, — сказав бурлака.

Не встиг бурлака сісти на лаві, в хату ввігнались ще два парубки.

— Еге, схотілось солоних огірків! — сказав Мина, уплітаючи кислу капусту на ввесь рот.

— А хоч би й схотілось. Ми ще знадвору через вікно вгляділи в тебе в губах капусту, а в нас аж слина в роті потекла.

Мина почаствував горілкою попереду молодниць, а потім себе, а парубків поминув.

— Чогож ти нас минаєш? Хиба ми не люди, чи що! — обізвались парубки, поглядаючи скося на пляшку.

— А коли ви люди, то підіть собі купіть та й пийте, — сказав Мина, наливаючи собі другу чарку.

— Маріє, чого це ти стала така жовта, неначе три дні в шевському квасу мокла? — спитав Мина, скинувши очима на Марію й не підводячи голови од миски.

— А тобі що до того! Аби ти був гарний. Та й ти став чогось такий кислий, неначе три дні самі кислиці їв, — сказала Марія, обідившись.

— А то що в тебе на щоці? неначе хто помочив пальці в буряковий квас та й лапнув тебе за щоку? — спитав Мина насмішкувато.

— Чого це ти придивляєшся до мене, неначе вперве бачиш, — огризалась Марія.

— А які в тебе, Маріє, гарні цяцьки на лобі. Йй Богу, неначе маляр намалював, — дражнився Мина.

— Ей мовчи, бо одніму миску з огірками, — крикнула Марія й справді вхопила миску зперед Мيني.

— Ой, борщ збігає! Рятуй борщ, бо втече! — крикнув Мина, схопившись з місця.

Марія кинула миску на стіл, а сама кинулась до печі. Борщ клекотів і не думав збігати.

— Ну, чи не капосний тобі парубок! Потривай, не наймеш ти мені сьогодні музик, не дам я тобі більше кислої капустини.

Тимчасом задзвонили всі дзвони на службу. Молодиці схаменулись, перестали їсти й перехрестились. Бурлаки тільки осміхались, запихаючи роти.

— Ой, Господи милосерний, не доведеться мені сьогодні піти до церкви, — сказала Марія, хрестячись й зітхаючи.

— Мабуть тобі, Маріє, так хочеться до церкви, як мені, — сказав Мина. Чи підеш молитись, чи на хлопців дивитись?

— Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й всі молодіжці й дівчата йдуть до церкви на витришки. Ой, Господи, опізнюся й у церкву не протоплююся.

— Неначе ти й справді будеш протоплюватись в церкву! Станеш ти під церквою, та ще вилізеш на камінь, що лежить коло дверей: дивітьсь, мов, хлопці, яка я гарна:

жовта, жовтогаряча, ще й синяки та г'улі на лобі.

— Чи ти здурів сьогодні, чи ти спився з пуття?! — закричала Марія з пересердя: — З котрого часу я стала для тебе жовтогарячою?

— З того часу мабуть, як Василина прийшла в Стеблів, — обізвав ся один парубок.

Мина повів чорними бровами на Василичу. Брови підняли в гору всього лоба ще й чуприну. Василина сиділа мовчки й дивилась у вікно.

— Чом це ти, Василичу, не говориш з нами? Чи може й в тебе після вчорашнього в голові джмілі гудуть? — спитав Мина в Василичу

— Мовчу, бо нема чого говорити з тобою, — сказала Василича.

— То хоч моргни на мене! — сказав Мина й знов моргнув на Василичу. Василича спустила очі.

— А вжеж! Заходжусь моргати! — сказала Василича.

— А очі таки спустила до долу. Василичу, подиви ся бо на мене та ще й ласкаво! — сказав Мина солодким голосом.

— Не мала куди дивитись, та не тебе!

— А як я поставлю тобі кварту наливки, чи подивиш ся?

— Кварту наливки випю, а на тебе й не гляну.

— А як я приведу до тебе музики, чи подивиш ся на мене?

— Як приведеш музики, то я потанцюю, а на тебе все таки не буду дивитись.

— Ото горда! А як куплю хустку ще й спідницю справлю? — крикнув Мина, піднявши голос.

— Нехай мені купує той, кого я вірно покохаю, — сказала Василина.

— І де ти набереш тих гроший! Та в тебе в кишені ні шага! — обізвалась Марія.

— Овва! А це що? Чуєш? — сказав Мина, вдаривши по кишені, де задзвеніли мідні пятаки.

— Ну, за мідні пятаки не багато насправляєш, а срібняки ти вже давненько витрусив з гамана.

— Одні з гамана, а другі в гаман. Для гарних молодичок мій гаманець настанчить срібняків, — сказав Мина.

— Коли ти правду кажеш, то приведи по обіді музики в оранду, бо я танцювати хочу, — сказала Марія.

— Як же ти понесеш свої синяки на музики? — сказав Мина.

— Оце дались тобі в знаки мої синяки. Спусти низько на лоб хустку та й закрию синяки. Приведи лишень музики, за мої чорні брови приведи! — сказала Марія, моргаючи на Мину.

— Та й за мої брови не забудь, — обізвалась Василина.

— Коли так, то приведу; за дві пари чорних брів я радий сам грати три дні й триночі.

До церкви задзвонили всі дзвони. В хаті тріщали в бурлацьких зубах солоні огірки, неначе хто ходив по сухих трісках. Миска швидко спорожнилась. Мина витяг з гамана тютюн, набив люльку, вигріб з печі жарину

й вкинув її в люльку. Тютюн спавхнув полум'ям як клоччя. Смердючий дим клубками повив ся під стелю. Молодиці закапцляли.

— Цур тобі з твоєю люлькою! Йди собі на двір з твоєю люлькою, — загомонїла Марія й випхнула Мину в сїни, ще й дала йому кулаком в спину на порозї. Мина скорчив ся, згорбив ся й осьміхаючись надїв високу шапку й рушив на двір. За ним потягнули ся всі парубки.

Марія й Василина поприбірали в хатї, зварили обід, пообїдали, помили ложки й почали прибіратись перед дзеркалом, одпихаючи одна другу.

— Знаєш що, Василенко: кидай свою казарму, переходи до мене та й будемо жити вдвох. Моя хата не буде тісна для нас двох. На тих жидівських харчах ти зовсім захлянеш, — сказала Марія.

— Добре, Маріє, спасибіг тобі, коли ти приймаєш мене до себе. На харч жид прикине менї з карбованця на місяць, то може я сяк-так і перебію ся.

— А вжеж переходи! Я заробляти му й ти заробляти меш, та складемо заробіток до купи та й будемо жити. Коли вже Полїщуки не видержали на жидівських харчах й повтікали, то кудиж тобі видержати! Обсмикай менї, серденько, з заду хвалди на спідницї та порозкладай до ладу, щоб було рясно, — сказала Марія, розкладаючи на грудях разки доброго намиста з дукачами.

Ще Марія не встигла вбутись у жовті чоботи, за ворітьми загуло решето, забряжчало й зашелестїло як очеретяний лист на

вітрі, запищала скрипка, засьпівав Минин ріжок. Марія й Василина кинулись до вікна. У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою. За парубками бігли діти. Музики сіли на призьбі вигравати козака, щоб подражнити трохи молодичь. Парубки й діти обступили кругом музик, неначе бджоли обсіли матку. Люди йшли проз Марійн двір, питали зза воріт, чи не справляє часом Марія свого весілля.

Незабаром з сінешних дверей вискочила Марія, завязана розкішною здоровою червоною хусткою з синіми торочками, у білій катанці, у жовтих чоботях. Намисто червоніло на білій свиті як пучки калини, й кидало сьвіжий рожевий сьвіт на гарне бліде лице. Чорні брови ясно малювались на рівному лобі під червоним пружком хустки. За Марією вийшла Василина у чорній свиті, у червоній спідниці з зеленими квітками. На хвартусі червоніли маківки, неначе блищав жар у печі. Чорні очі, чорні брови були чорнійші од чорного сукна, а молоде лице при чорній одежі стало ще білійше й молодше.

Всі парубки обступили молодичь. Музики встали з призьби й пішли за ворота. За музиками пішли Марія й Василина, а за ними рушили всі хлопці цілою юрбою. За хлопцями бігли діти. Вся ватага посунулась потихеньку на місто до оранди. Музики грали, молодичі реготались до хлопців, хлопці жартували. Веселе осіннє сонце сьвітило на веселу юрбу. Чорні парубочькі шапки та свити чорніли як пооране поле, а між ними, неначе

на чорному полі, цвіли дві розкішні квітки, дві молодиці.

Куди йшла весела ватага, скрізь одчинялись двері у хатах, скрізь вибігали на двір хлопці, дівчата, навіть чоловіки і жінки. Парубки перескакували через перелази й приставали до музик. Молодиці та баби тільки хитали головами, поглядаючи на Марию та Василю.

— Ну та й Янівна! Манить за собою цілу низку бурлак. Бий тебе, сила божя! Ще й приманила до себе Василю, — говорили молодиці, спльовуючи на бік.

— Невідомо, хто кого перетягне: чи Мария Василю, чи Василина Марию, — говорили чоловіки; — бач як убралась! А станом крутить як чорт перед заутрепю. Треба держати дочок далі од цих писанок.

Музики перейшли місто й пішли у оранду. Як не держали матері дочок, а дочки все таки повтікали з дому у оранду на музики. У оранді, у здоровій просторій хаті челядь посідала на лавках, по бочках з горілкою, а музики сіли на столі. Хлопців та дівчат натовпилося повнісенкi хати. Мария і Василина перші пішли у танець.

— Хлопці, наймайте бо нам музики, бо їй Богу не видержимо, — крикнули дівчата на хлопців. — Й доки ці молодиці гацати муть! Проженімо їх та ходімо у танець.

Одначе Мария й Василина не так швидко потомились, як того хотілось дівчатам. Василина розчервонілась як мак, й літала по оранді, неначе на крилах.

— Та й пальонаж оця бурлачка Васи-

лина! — гомоніли хлопці так тихо, що було чути на всю оранду.

— Йй Богу, дівчата, вона буде вибивати тропака до вечера й нам не дасть і ногою тупнути, — гомоніли дівчата, лускаючи на-сіння.

Тимчасом у оранду поприходили хлопці з далеких кутків. У хаті стало так тісно, що трудно було протовпитись.

— Що це за молодиця танцює? — питали хлопці один у другого: — вона не стеблівська?

— Певно якась бурлачка, — гомоніли парубки.

— А хибаж ви не знаєте? Це бурлачка Василина, недавно прийшла звідкись на заводи, — одказували дівчата.

— Чи вона вдова, чи покритка? — питали хлопці.

— А хто її зна. Підіть та спитайте у неї, — говорили дівчата.

— Та й гарнаж оця Василина; дивись, бра, які в неї брови; йй Богу, неначе хто намалював. А очі як блищать! — говорив один парубок, прицмокуючи.

Всі хлопці тільки й говорили що про Василину, неначе більше молодниць та дівчат не було у оранді.

Василина й Марія потомились, стали у гурті між дівчатами й втирались хусточками. Мина крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки. Мина почаствував своїх приятелів музик, а потім Василину й Марию. Дівчата торкали одна другу ліктем й сьміялись в рукави. Слава про Василину пішла екрізь по заводах, по всьому містечку.

Ще довго грали музики, ще довго танцювали дівчата й хлопці. Вже над вечір Василина й Марія вийшли з оранди й пішли до дому.

— Ну, нагулялась же я сьогодні, Маріє, — говорила Василина, скидаючи празникову одежу. — Так натанцювалась, так напилась горілки, що забула своє горе. Нехай піде за вітром моє лихо! Добре жити у вас в Стеблеві, їй Богу, весело.

— Чи набачилаж, Василинко, хоч одні чорні брови до вподоби? — спитала Марія.

— Ат, дай pokій! — сказала Василина, зітхаючи: — мені здавалось, що я до цього часу неначе лежала у домовині... І тільки тепер знов неначе розцвітаєть ся моє серденько. Як я давно весело гуляла! Як давно я тішилась та танцювала.

Василина сіла на лаві, підперла щоку долонею й задумалась. Вона пригадувала, коли вона у останній раз була щаслива, й ніяк не могла пригадати.

— А моє серце завжди неначе цвіте. Бодай же воно швидко не завяло. Я все шукаю тих чудових очий, тих чудових брів і ніяк не знайду. Мені все неначе хочеть ся пити: пю й ніяк не напю ся, неначе я у гарячий час жито жну на полі, — сказала Марія. — Ой очі чорні, де мені знайти вас?

Вже сонце зайшло. Веселі молодиці повечеряли й довго не могли спати: музики, танці, чорні брови, все снувалось перед ними й дражнило, й манило. Василина почула, що вся давнина одійшла од неї далеко й неначе потонула у якомусь тумані. Вона сама не

счулась, як засьпівала пісні про кохання козака й дівчини, про кохання до смерти, до чорної домовини; про таке гаряче кохання, котре не можна ні заспати, ні забути, ні вигнати зіллям-отрутою. Марія засьпівала разом з Василюною, складаючи в скриню хустки та корсети. Сьвітло ледві мріло в хаті, дві молоді молодичі довго сьпівали:

— Ой, у мене та на мислі твоєю не бути.
Ой, дай мені таке зілля, щоб тебе забути!
Буду пити тругу-зілля, краплі не пропущу.
Хиба тебе я забуду, як очі заплющу.

Настала зіма. Замерзла Рось. Лід зализнів між двома стінами скель, як дзеркало в темних рямах. Василина оговталась з людьми, привикла до Стеблева. Що неділі за нею роєм вились бурлаки, наймали музики, поїли її наливкою та горілкою. Василина гуляла, та не знайшла чорних брів до вподоби...

VI.

Проти острова Замка берег Росі дуже скелистий. Над самою водою стоять скелі рівною стіною, неначе виходять просто з води. У одному місці скелі розступились. Гора запала крутою невеличкою балкою. У тій балці, на крутому косогорі, неначе притулилось зелене гніздо з високих верб. То був ґрунт одного шляхтича чиншовика, Івана Михалчевського.

Од високої скелі, котра стояла коло самого берега, починав ся рів, обсажений густою дерезою, закручував ся дугою вище балки на самому версі гори й спускав ся по

другий бік косогора до другої скелі. На самій середині косогор був рівно скопаний на стільки, щоб на йому вмістилась хата з маленькою повіткою. З того скопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михалчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темносиньою, а двері ясносиньою фарбою. До сінний була припнута повітка з широкими, плетяними з лози ворітьми. Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс. Маленька тераса на сажень перед хатою була твердо втоптана. Кругом хати росли кущі бузку та густі вишні. В низу, над самим берегом, росли здорові верби, спускаючи гілля над саму воду. Під скелею блищала у камяному жолобку криничка, в котру текла вода з узької розколини у скелі. Над самою криничкою, на камяній рівній стіні, було видно стерті сліди якоїсь надписи слявянськими буквами, од котрої zostались тільки титла. Окоп, обсаджений густою кучерявою дерезою, був похожий на зелену підкову, притуляну до косогора. Біла хатка блищала серед того зеленого гнізда як цяцька, й неначе дивилась на густі верхи верб, на Рось, на спичасті скелі за річкою, на убогі хати других шляхтичів, котрі були розкидані по косогорах за Росю між камінням, між густими колючками та будяками. Ще за часів панщини пан подавав бідним шляхтичом такі вбогі ґрунти за чинш між скелями та глинищами, на сухих горбах та косогорах.

Іван Михалчевський служив за столяря на заводах й заробляв чимало гроший. Дрібні

стеблівські шляхтичі, не маючи свого поля, кидались до ремесла, служили на заводах за столярів, малярів, слюсарів, ковалів. Деякотрі підряжались будувати дома, хати, церкви, а малярі наймались розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але як настали по селах заводи, його син став на роботу у заводах і під рукою німецьких майстрів вивчив ся столярувати й робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шкафи й канани. Заводи випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках.

Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір'ю, Ганною. Хатина була багато більша в середині, ніж здавалось знадвору. Невеличка кімната була одділяна од пекарні дощатою тонкою стінкою. У хаті було чисто й гарно як у віночку. За чималими образами католицько-унїяцького малювання білїли вишивані рушники. Замість лавок, стояла канпка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядами порцелянові тарїлки, лежало кілька ножів і вилок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили білу чистеїньку хатку.

Іван Михалчевський був нежонатий. Йому вже минуло двадцять шість років й він не міг знайти собі дівчину по душі.

— Чом ти, сину, не жениш ся? — не раз питала Івана мати.

— Нема мені, мамо, в Стеблеві пари, — говорив Іван: — нема гарних дівчат у Стеблеві.

— Чи вжеж таки нема? Мабуть ти, сину, не дуже до їх придивляєш ся. Як не знайдеш собі пари в Стеблеві, то пошукай в Корсуні.

— Вже я, мамо, передивив ся ввесь Корсунь й Богуслав, трохи не всю Україну, та не знайшов такої, щоб мені сподобалась. Я не оженю ся аби-як, заплющивши очі. Мені треба такої гарної, щоб була як намальована.

— Це ти, сину, мабуть дуже вже начитав ся тих книжок... А тимчасом твої літа не стоять. Вибірай, сину, швидче, бо люди розберуть й те, що є.

Михалчевський був письменний, вчив ся в церковній школі, читав й сьпівав на крилосі. Він доставав книжки у сьвященика, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового Кобзаря. Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках кругом його рідного села Кирилівки. Як умер Шевченко, як дійшла чутка про його смерть та похорони у Каневі, Михалчевський плакав за ним й говорив, що він неначе поховав рідного батька.

Природженне почування краси, трохи розвите поезією, зробило Михалчевського що до дівчат трохи перебірним. Багато дівчат йому й сподобалось, та ні одні брови й очі не причарували його на віки. Він перестав уже й придивлятись до дівчат.

Але раз весною, у неділю, Михалчевський пішов до церкви. Він надів синій жупан з фабрицького сукна, підперезав ся

зеленим поясом. На йому були широкі штани по жовтому полю з темночервоними кровяного цвіта вузькими смужками, пасові чоботи на колодочках. Круглий чорний повсячний бриль прикривав чорне як смола волосся, з проділом з боку. Михалчевський був високий здоровий парубок, з великою головою, з дужими плечима, з високими грудьми та здоровими жилавими пальцями. В його лице було матово-біле й делікатне як у панича, довгі чорні брови, темносірі, ясні очі, лоб високий та круглий, короткий але тонкий ніс, короткі повні щоки. Чималі повні губи, рожеві й блискучі, дуже виразно червоніли зпід густих чорних вусів. Повна біла шия ще здавалась білійшою од чорної хустки, зза котрої висіли широкі комірчики з білого, не дуже тонкого перкалю.

Михалчевський прийшов у церкву й став на крилосі. Служба ще не починалась. Старий дяк дав йому книжку й попросив прочитати часи. Народ входив у церкву через троє дверей. Молодиці й дівчата заступили весь бабинець й притвор. Люди товпились до іконостаса, ставили свічки перед образами. Густа маса народу подавалась то на один бік, то на другий, ворушилась, човтала чобітьми. Одчинились царські врата: почала ся служба. Люди замахали руками, хрестячись та злегка кланяючись. По церкві разом пішов якийсь шелест, неначе од вітру в бору, але швидко разом й затих. З крилоса було видно всіх людей у церкві на всі боки до самих далеких кутків. Михалчевський кинув очима на середину церкви, залиту дріб-

ними хлопцями, й повернув очима на бабинець. Бабинець цвів як квітник: хустки всяких кольорів на молодичах, цілі вінки з квіток та стрічок на дівчатах, червоні намиста парчеві широкі коміри на фабрицьких молодичах, все блищало й цвіло, неначе мак н-городі. Між засмаглими лицами хліборобоа білїли, як панські, лиця фабрицьких молодиць та дівчат. Михалчевський повів очима по молодичах та дівчатах й вже хотїв обернутись до іконостаса, але за однією високою хусткою блиснули чорні як шовк високі брови, неначе веселки, а зпід брів бризнули искрами чорні круглі очі, забілів високий лоб, матово білий, неначе виточений з слонової кости. Висока хустка на голові якоїсь молодиці закрила ті чудові брови й очі. Михалчевському здало ся, що якась дивна зоря блиснула зза хмари й знов зайшла за хмару. Він повернув ся до іконостаса, але почув, що якась сила манить його знов оглянутись й подивитись на ті очі та брови.

Михалчевський знов оглянув ся. Він ждав, чи не розступлять ся де голови, чи не виглянуть зза голів ті очі, а хустки на головах неначе злились до купи, а між ними, неначе пучки огню, червонїли квітки на дівчатах...

Засьпївали „Херувими“. Загули люди, замахали руками, закивали головами. Михалчевський ще раз кинув очима у бабинець й зразу впіймав очима біле Василинине лице з ясними очима. Очі блищали як дороге каміння, вправляне в слонову кість, й були такі веселі, такі ласкаві, що Михалчевський

стрівожив ся. Він знов глянув у бабинець й примітив, що під тим пишним лицем біліла тонка шия, кругом шиї блищав широкий викладчастий парчевий комір, увесь у золотих квітках на червоному полі. Комір закривав усі плечі, обхвачував шию, а на тому комірі червоніло намисто. Сьвіт од золотих квіток на комірі, од намиста, бив на тонку шию, на рожеві пухкі губи, на щоки. Біле лице було матовобіле без румянця, тільки сьвіт од намиста грав з низу на щоках, неначе зоря грає румянцями на білих хмарках. Сьвіт сонця лив ся через високе вікно трохи не під самою стелею й тихо лив ся в низ, як через густе сито, на Василянині плечі та на чистий блискучий лоб.

Михалчевський не міг одірвати очий од того пишного лица. Він перестав сьпівати, забув, що він стоїть у церкві на крилосі. Перед ним неначе плавали в небі тільки високі брови та чудові блискучі очі. Високо позавязувані хустки на головах знов заворушились й закрили од його очий те лице, котре вперве на віку так уразило його серце; він ледві задавив у грудях важке зітхання й закрив очі. А те дивне лице так й сяло перед ним, як лїтнє палке сонце серед дня.

„Ще зроду я не бачив такої краси, навіть між панам“, — подумав Михалчевський й засьпївав голоснійше. Йому хотїлось чогось, щоб та чудова молодиця почула його голос, обернула очі й подивилась на його; йому хотїлось, щоб служба тягла ся без кінця. А час йшов; служба скінчилась. Народ заворушив ся й полив ся через усі двері річ-

ками. Михалчевський вхопив шапку, кинувся на бокові двері, мало не звалив з ніг двох парубків й протовпився на двір, щоб зайти навперейми й подивитись на ту гарну молодицю. Молодиці й дівчата вже розсипались на всі боки: одна половина густою річкою полилась вулицею на містечко, друга посищалась з скелистої гори до порона. Михалчевський не знав, куди йти, де шукати, став коло брами й переглядів всіх фабрицьких молодиць. Чимало пройшло коло його молодиць в синіх жупанах з парчевими комірами, та між ними він не вглядів тієї гарної молодиці.

„Яка це молодиця? Певно якась захожа. І чи заміжня вона, чи вдова, чи може покритка... Якіж у неї брови! Боже мій, чи вжеж оце я закохався в тих пишних бровах?“ — думав Михалчевський, вертаючись до дому.

Михалчевський пообідав з матір'ю, а думка про гарну молодицю не виходила з голови. Він сів на призьбі, глянув на берег, де зеленіло гніздо верб, подивився на Рось, на скелистий противний берег на острові, а йому все привиджувались високі брови та очі пишні як зорі. Над вербами, над водою, сяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілись в теплому світі. На скелях блищали кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх у щілини. Купи зеленого молодого очерету ледві гойдали зеленим довгим листом. Вода грілась й лисніла проти синього неба, а дохожале серце парубка й собі ніби грілось в га-

рячому весняному теплі, розімлівало й розставало, як твердий віск на огні.

„І деб її побачити? І когоб розпитати про неї?“ — снувалась думка в голові Михалчевського: „Не забуду я й не засплю тих дивних брів. Чогось мені здається, що за ті брови, за очі яб оддав усе на світі, такі вони мені стали дорогі“.

А весняний день розгорював ся. Сонце котилось все вище та вище по небі. Світ палав в синьому небі, на вербах, на воді. Птиці між вербами щебетали. Зелений острів завітчав ся рясними жовтими квітками кульбаби, неначе хто посіяв по траві зорі. Вода в Росі мліла між теплими скелистими берегами, між лозами.

„Мліє моє серце, розвивається як зелений пахучий сад!“ — подумав Михалчевський й не всидів на призьбі. Він надів на густий чорний волос бриля й встав з призьби. В гору по Росі було видно на скелі церкву, а за цвинтарем, обгородженим камяною стіною, над самою скелею, почали збиратись дівчата й хлопці, збирались на зеленій траві у купи, сиділи на камінні.

По Росі розлягав ся дівчачий голос: дівчата засьпівали веснянки й почали грати у весняні іграшки, бігали, ловили одна другу, ловили хлопців. Михалчевський пішов на гору до церкви.

Коло цвинтаря між дівчатами з'явилися молоді фабрицькі молодниці в синіх жупанах. Михалчевський вглядів сині жупани й почервонів. Він наближив ся до тих синіх жупанів, але між ними не було тих дивних

брів. Михалчевський сів на камені, де парубки грали в карти, посидів, подивився на Рось, на дівчат й пішов через хвіртку у панський сад. За хвірткою на косогорі сиділо ще кілька куп дівчат, хлопців та молодиць, але між ними він не знайшов Василини. Вузькою стежкою, що вила ся понад самою камяною стіною, він спустився в низ, у глибоку вузьку долину, де текла у Рось маленька річка, Боровиця, де був панський сад. Через річечку був перекинутий з скелі на скелю місток. Через місток йшли люди сюди й туди. За містком на камінні коло Росі сиділа ще одна купа хлопців та дівчат, а Василини й там не було.

„Піду на місто, піду на музики до оранди, може там побачу її“, — подумав Михалчевський і вернув ся на гору до церкви та й пішов на місто.

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садом, було видно як на долоні все місто, широкий вигон, обставлений жидівськими хатами. Неділя була не ярмаркова й через місто снувало сюди й туди кілька жидків та жидівок. Коли це зза однієї жидівської хати висипалась чимала купа хлопців. Серед тієї купи грали музики, а між чорними шапками та брилями манячіло з п'ять жіночих хусток, неначе п'ять маківок. Купа тихо посунулась через місто до оранди. Михалчевський трохи не бігом почав прямувати до тієї купи і догнав її серед міста. Через шапки та брилі він угляدів парчевий комір, прийшов ближче й впізнав ті високі брови, те чудове лице, котре бачив

у церкві. На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще білійше й неначе блищало у темному сяєві.

„Це вона! Моє серце впізнало її, хоч би я й помилив ся“, — подумав Михалчевський й пішов слідком за музиками в оранду. — „Але чого це коло неї вєть ся така сила бурлак? Не вже їх притягують ті дивні очі так, як і мене?“

У оранду зібралось дуже багато людей: почали ся музики й танці. З п'ять пар дівчат та бурлачок молодиць пішли в танець й між ними танцювала Василина.

— А яка це чорнява молодиця у синьому жупані? — спитав Михалчевський у одного парубка.

— А хибаж ти не знаєш? Та цеж Василина, — одказав парубок.

— Здасть ся вона не стеблівська, я бачу її вперве, — сказав Михалчевський, не зводячи очий з Василини.

— Як би ти ходив на музики, то давнєб її побачив. Вона що неділі отут гуляє та пє з парубками та з своєю подругою Янівною, — сказав парубок.

„Що неділі гуляє та пє з бурлаками... Не вже така краса, таке золото гуляє та пє...“, — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

— Чого це ти, Йване, так важко зітхаєш? Може й тобі Василина впала на ум? — спитав парубок: — Постав їй четвертину горілки то й перестанеш зітхати, — сказав парубок насмішкувато...

„Боже мій! Як же я скажу матері про

Василину“, — подумав Михалчевський, не спускаючи очий з Василини.

А Василина танцювала як метіль. Михалчевський стояв немов кам'яний. Василина чарувала його й бровами й очима й тонкою білою шиєю, й тонким станом, оповитим у синій жупан з вусиками з золотих стрічок. Він бачив як її очі розгoryювались, блищали искрами, та закривались білими віками з важкими чорними віями. На чистому лиці не видно було ні кровинки, а все лице неначе сяло якимсь тихим світлом, як од першого снігу. Михалчевський не зводив з Василини очий, як вона сіла коло столу, сперлась на стіл ліктем, як бурлаки поставили на стіл пляшку горілки й Василина почала хилити чарку за чаркою. У оранді стояв шум та клекіт. Михалчевський не чув, що говорила Василина до бурлак, він тільки бачив, як бліді злегка рожеві губи ворушилились й через губи блищали дрібні білі зуби. Василина ще вкинула у рот чарку і її очі туманом вкрились. Бурлаки обішли її кругом, брали за руки, торкали за плечі та все частували. Михалчевського здавило у грудях. Йому хотілось кинутись на тих бурлак, розігнати їх ломакою, взяти Василину за руки й вивести на двір, у садок, на скелі над Росю, побалати з нею.

Стало вечоріти. Дівчата й хлопці почали розходитись. П'яні бурлаки затягли хрипкими голосами пісні. Василина сиділа кінець стола й неначе дрімала, а Михалчевський все стояв на одному місці, неначе кам'яний, й не зводив з Василини очий. П'яні бурлаки вже за-

вили як вовки в лісі. Декотрі сиділи за столом, а декотрі вже звалились на лаву. Мина обняв Василину й ліз до неї цілуватись.

„Красо моя, роже моя! Що з тобою дієть ся“, — подумав Михалчевський, тихо ламлючи руки. У його виступили на очах сльози.

Тимчасом Марія Янівна потягла Василину за руку. Василина встала й вони обидві, побравшись за руки, вийшли з оранди. Михалчевський мовчки вийшов слідком за ними. Марія й Василина, колихаючись, перейшли місто й повернули до суконної фабрики. Михалчевський догнав їх й пішов поруч з ними.

— Ой, козаче чорнобривий! Упила ся на меду та й до дому не дійду! Доведи нас, Іване, до дому, бо їй Богу самі не дійдемо. — обізвалась Марія до Михалчевського.

— Добре, доведу — сказав Михалчевський.

— А як ми попадаємо, чи донесеш нас? — спитала Марія.

— Колиб пак подужав тебе підняти та ще й понести, — сказав Михалчевський.

Марія й справді заточила ся і впала. Михалчевський підвів її за руку. Синій жупан замазав ся у пил.

— Ой, Василюк, серце, обтрус мене, бо я й руки не підведу — насилу говорила Марія. — Іване, обтрус бо мене!

— Дома обтрусил ся сама. Оце почну серед шляху тебе трусити! — сказав Михалчевський.

— Бодай же тебе трясця трясла! Як

би Василина впала, то виб усі її обтрусили ще й до дому одвелиб, а як Марія впаде, то ви ще й глузуєте з неї, — сказала Марія.

— Бо Василина краща й молодча од тебе.

— Кудиж пак! Моргну бровами, то ще й не один такий як ти музики мені найме, — сказала Марія.

— Де ви, Васирино, живете? — вперше промовив Михалчевський до Василяни.

— В Марії, — сказала Василина, липнувши на Михалчевського важкими віками.

Тимчасом вони дійшли до Маріїної хати. Марія одперла двері. Вони увійшли в хату.

— От я у вас й гостем буду, — сказав Михалчевський.

— Про мене будь і гостем, тільки не ми тебе будемо витати, а ти нас почастуй горілкою, — сказала Марія.

— Обтруси попереду жупана, Маріє, — сказав Михалчевський: — годі вже тобі пити. Сідаймо лучче та побалакаємо.

Василина й Марія дорогою протверезились, поскидали жупани й повішали на жертці.

— То й посідаймо, — сказала Марія, сідаючи коло Михалчевського.

Василина сіла по другий бік стола й сперлась ліктем об стіл. Її стомлені очі дивились на Михалчевського тихо й з дитячою байдужістю. Вони троє сиділи й мовчали. Михалчевський роздивлявся на Василяну, — освічену тихим західним сьвітом.

— Шкода, Іване! Без чарки й розмова

не розмова, — сказала Марія: — бач, як ми понадимались, як сичі на стрісі.

— Чи й ви будете пити? — спитав несьміливо у Василяни Михалчевський.

— А чом же. Як почаствуєте, то й випію, — обізвалась Василяна.

Михалчевський побіг до шинку й приніс кварту горілки. Випили по чарці й розговорились.

— Ви, здасть ся, не з наших, не з стеблівських? — спитав Михалчевський у Василяни.

— Я, козаче, з Непитайлівки: бурлачка собі та й годі, — з неохотою обізвалась Василяна.

Михалчевський догадав ся, що у самої Василяни він нічого не допитасть ся, й замовк.

Михалчевський знов почащував молодичь. Василяна пила горілку як воду. Михалчевський почув, що в його душа стрівожилась. Перед ним став образ його матері, богомольної, поважної, доброї. — „Як мені сказати про Василяну? Що скаже моя мати?“ — роїлась думка в його голові.

— Чи давно ви, Василяно, живете у нашому Стеблеві? — знов спитав Михалчевський.

— Недавно: ще й року нема, — одказала Василяна.

— Чи привикли вже до Стеблева, чи думаєте вертатись до дому?

— Мусиш привикати, хоч і не хочеш, а до дому моя дорога вже терном заросла, — сказала Василяна й рукою махнула.

— Чи є у вас батько й мати? — знов спитав Михалчевський.

— Ї батько й мати, убогі люди, — сказала Василина.

— Чого це ти неначе сповідаєш нас? Наші бурлаки ніколи не сповідають нас, — сказала Марія, присовуючись ближче до Михалчевського. — Коли ти, Йване, думаєш ходити до нас, то добре стережи ся! Ми бурлацькі молодиці.

— Чого мені стерегтись... яж не красти ходжу, а поговорити з добрими людьми. Мені дивно, що ви, Василино, живете у Стебліві рік, а я вас вперве сьогодні побачив.

— Та й я вас вперве побачила сьогодні у церкві, на крилосі, тоді як ви на мене дивились, — сказала Василина, пильно придивляючись до Михалчевського.

В Михалчевського загорілись очі. Він осміхнувся, примітивши, що Василинин голос став якось м'якший і ласкавіший. Вона до цього часу знала тільки незвичайні бурлацькі жарти. Навіть господарські сини говорили з нею без жадної поваги і зневажаючи зачіпали її, як захожу бурлачку. Ласкавий голос Михалчевського, повага, котру не можна було не примітити в його розмові, все повіяло на Василину як тихий весняний вітер. Вона сама стала до його ласкавіша.

— А ви стеблівські? — спитала вона в Михалчевського.

— Я з діда й прадіда стеблівський шляхтич і живу з матір'ю над самою Росією. Марія мене добре знає, — сказав Михалчевський.

— Деж ви на роботі? — спитала Василина.

— В рафінаді. Я там служу за столяря, а мати господарює дома, — сказав Михалчевський.

Василина хотіла спитати його, чи він жонатий, чи парубок та не посьміла.

— Іване, чом ти й досі не женив ся? — спитала в його Марія.

— Бо й досі не назнав собі дівчини, або... молодиці, — сказав Михалчевський.

— Чи вжеж ти взяв би за себе молодицю? — радісно спитала його Марія.

— А чом же? Не всіж женять ся з дівчатами. Часом молодиці бувають кращі од дівчат, — сказав Михалчевський.

Марія зареготалась і присунулась до Михалчевського ще ближче, заглядаючи йому в вічі. Михалчевський думав одсунутись од неї, та вдержав ся: од Марії так і тхнуло горілкою.

Марія думала, що вона далеко краща од Василя, хоч і старша од неї. В неї зявилась думка, що Михалчевський прийшов до неї, а не до Василя. Вона почала вертїти головою й пищати губи.

— Чом тебе, Іване, ніколи не видно на музиках? — сказала Марія, моргнувши на його однією бровою.

— Коли нема часу ходити. В будень робота, а в неділю треба одпочити.

— Ти приходить до нас та найми нам музики, то ми потанцюємо, а ти подивиш ся, — сказала Марія, нахиливши голову й поглядаючи на Михалчевського якось зпід лоба, зпід брів: — Чого тобі сидіти з старою

матірю? Коло старих й сам постарієш ся, а коли молодих й сам помолодчаєш.

— Та я ще не дуже старий, — сказав Михалчевський, скоса поглядаючи на Василю.

— Так, то Йванче! Не засиджуй ся коло матері та липни більше до нас, то може до кого й прилипнеш. Приходь в неділю на музики та й погуляємо, — сказала Марія й неначеб то потерла рукою лоба. Вона пригладила пальцями брови.

— Коли будеш твереза, то й музики найму, — сказав Михалчевський. — А ви, Василю, будете танцювати в неділю?

— А чом же й не потанцювати? Тільки й нашого що натанцюємось та напемось, — сказала Василю.

— Чогож „напемось“? Хиба не можна гуляти, не пивши? — спитав Михалчевський.

— Чому не пити, коли поять, не знаю вже, чи добрі чи лихі люди, — сказала Василю.

— Мабуть лихі, — смутно обізвав ся Михалчевський.

— Тільки от що, Йванче: як будеш йти до нас, то бери у руки доброго кия, бо кругом нас хлопці як густа хмара, — сказала Марія, одкинувши голову назад й зашпавшись.

— Я й без кия зумію обійтись. Меніб хотілось побалакати з вами без тих густих хмар, — сказав Михалчевський.

— А коли хочеш обійти ті густі хмари, то виходь у ту неділю у панський сад. Ми там будемо гуляти у неділю по обіді, доки

зберуться музики. Там гуляють фабрицькі пани й паничі, й ті залицяють ся до нас, от що! — сказала Марія, крутнувши головою й зовсім присунувшись до Михалчевського.

Михалчевський ледві видержав. Марія дихала на його якимсь чадом, як стара горіччана бочка. Він встав, узяв шапку й розпрощав ся.

— Виходь же до нас у сад, а коли хоч, то прихось до нас й на вечорниці. Та не забудь ся приносити медяників та волоських горіхів, — крикнула з порога Марія.

— А ти таки любиш медяники, га? — крикнув зза воріт Михалчевський.

На дворі почало темніти. Михалчевський пішов городами понад самою Росію. Стежечка вила ся високо над скелями по зеленому косогору, то вибігала на вершок скелі, стлала ся по камінні, то знов спускала ся у маленькі западини. У низу глибоко мріла вода. На дворі було тихо й тепло, а на серці в хлопця було ще тепліше. Кохання обливало його душу теплом літнього тихого вечора. Він прийшов до дому й сів на призьбі. Стара Михалчевська вийшла з хати й винесла на призьбу вечерю. На Михалчевській були убрання, як на простих сільських молодичках. Тільки широкий викладчастий комір перкальової сорочки, хустка на шиї, хустка на голові, завязана просто без очіпка, одрізняли її од сільських молодичок. Вона простелила на призьбі рушник й поставила вечерю. Михалчевський скинув жупан і бриль, взяв кілька ложок страви й поклав ложку на рушник.

— Чом ти, сину, не їси? — спитала його мати.

— Чогось мені не хочеть ся їсти, — сказав тихо син.

— Де це ти, сину, так довго барив ся? — спитала мати.

— Гуляв. На дворі так тихо та тепло. Я забалакав ся з людьми на місті, — сказав син.

Мати пішла в хату й лягла спати, а син ще довго сидів ва призьбі та все думав, схиливши голову. Над чорним високим берегом Росії чорніло дерево в садках, неначе темні зубці були вирізані на гарячому червоноватому небі. Біла церква на скелі була злегка облита рожевим одблиском. В низу коло церкви на лиснячій воді чорнів серед Росії порон, а на йому ледві мріла біла сорочка поронщика коло кодоли. Рось мліла тихим оливняним сьвітом між чорними скелями, неначе засипала, дрімала. А в душі Михалчевського розгорювалась любов, все більше та більше. Васишин образ не сходив з його думки.

„Мабуть Васишина була нещаслива, коли не хоче нічого розказувати про себе. Чи вжеж я візьму її за себе, не допитавшись, хто вона й звідкіль вона?“ — думав Михалчевський, дивлячись на тихий сьвіт вечірнього неба.

Над червонуватим, неначе розпеченим у огні небом на заході блищала вечірня зірка. Перед Михалчевським неначе блиснули круглі веселі чорні Васишині очі. Він неначе заглянув у ті чудові очі.

„Хтоб вона не була, якаб вона не була, а я її любити му, доки мого віку. Недобра людина не моглаб дивитись на мене так ласкаво й весело, та ще такими чудовими очима“, — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

Тиждень тяг ся, як вік для хлопця. Він на силу діждав ся неділі, убрав ся й пішов до церкви. Неділя була ярмаркова. Велика церква була зовсім порожня, тільки попід стінами тулились діди, баби та малі діти. Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл й той гук лив ся у церкву через одчиняні двері. Михалчевський переглядів всіх людей. Василя не було у церкві.

Зараз по обіді, убравшись та причесавшись, Михалчевський пішов у панський сад. Він переліз через перелаз коло самої церкви й пішов з крутої гори вузькою стежечкою у сад. Панський сад був зовсім запущений. Молодий польський пан жив за границею й тільки на кілька місяців приїжджав навідатись до господи. Сад ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більше, як широка розколина у камяному ґрунті. Долина то зужувалась між камяними стінами, то широчилась між крутими косогорами. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка, Боровиця, по камяному дну, падаючи з каменя на камінь, й вливалась у Рось під самою високою скелею. Вся долина заросла високими старими вербами, осоками, акаціями, липами та тополями. Роскішне дерево гнало ся понад водою в гору, скільки в його було сили. Осокори й верби гніздами

зеленого розкішного гілля виганяли ся вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зеленій траві. Над крутими як стіни скелями з верху був насаджений дикий виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густого винограду хапались за верхи зеленого дерева, проривались через його й звішувались в низ по кам'яних стінах, як розкішні дівочі коси, як руна дорогого зеленого шовку. Тонкі кінчики винограду були жовтозелені й звішувались з сірих скель, часом зарослих зеленим оксамитовим мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорогій зеленій тканці. Над розкішними зеленими масами дерева подекуди вискакували в гору високі тополі, рівні та тонкі як воскові свічі. Одним одна доріжка, колись вимощена цеглою, тепер до половини заросла зеленим мохом, то вила ся понад самою Боровицею, то йшла місцями під самою кам'яною стіною, прикритою з верху гніздами гілля та винограду. Світ сонця ледві пробивав ся через листя й падав на доріжку крапельками золота. Під самими скелями стояла густа тінь. Якась дивна свіжість була розлита під тими скелями, завішаними з верху зеленими завісами з винограду та листя...

От доріжка вийшла зпід скелі на маленьку долину, вкриту акаціями та густими старими кленами, й побігла знов під скелі у печерю. Камінь висунув ся з гори як шапка, й прикривав з верху угол між двома кам'яними стінами. Доріжка з печері круто повернула на кам'яну гору по кам'яних, зумисне покладених східцях й дійшла до брами

старого, давнього, трохи не в руїнах, костьола з двома баштами, обведяного високою білою стіною...

Сад був покинутий. Трава росла понад річкою по долині, як на сінокосі. Заяча салата, фіялки вкривали долину круглими, як пятаки, листками. Над річкою вихоплювались між камінням пучки осоки та жовтих водяних лїлій. А зверху, на всю долину, на садок лило ся розкішне ясне сонце, осьвітчувало густі липи та акації, кидало снопи огню у гущавину на саму річку, на зелений килим з листя, на сіре каміння, скрізь розкидане в річці й понад річкою. Світ падав на бризки білої хвилі, що лила ся по камінні, й хвиля блищала у густій зеленій тїні, як снопи срібла та кришталю.

Михалчевський переліз у панський сад, став на горі й почав оглядатись на всі боки. Недалечко сиділа купа хлопців у празникових чорних жупанах. Хлопці грали в карти, а недалечко од їх сьпівали дівчата, граючи у жельмана. Михалчевський зійшов нижче на одну скелю й глянув у низ. Через дерево сьвітило ся дно долини. Там де Боровиця вливалась у Рось, сиділи над водою парубки й малі хлопці з вудками. Діти печерували у Боровиці раки, лапаючи руками під камінням. За Боровицею на камінні сиділа купа дівчат та молодиць й дивили ся на Рось. Михалчевський обвів очима всіх. Між ними не було ні Василяни, ні Марії. Він зійшов у низ в садок по широких сходах, складяних з каміння й пішов по доріжці

попід скелями. Пройшло кілька фабрицьких панків та панів, а Василяни не було.

„Не вийшла Василяна до мене. Мабуть забула про свою обіцянку. Але, здасть ся, Марія не з таківських: не забуде“, — подумав Михалчевський, тихою ходою йдучи попід скелями по доріжці. Вода в Боровиці тихо шуміла по камінні й наводила на його душу смутні думи. Під однією скелею був неначе кинутий довгий камінь. Він тонув у траві та в зеленому вогкому мохові. На тому камені сиділи рядом дві молодиці, неначе виставились на показ. Квітчасті хустки на головах дуже виразно манячіли серед зелені. Білі пікові корсети, білі сорочки з вишиваними рукавами кидались у вічі здалека, як перший сніг. Михалчевський впізнав Василяну й Марію. Обидві вони неначе не примічали його, сидячи до його боком, дивились на зелений лісок за річкою й лушили насіння.

Михалчевський підійшов до молодиць й поздоровкав ся. Марія почервоніла. Василяна зиркнула на його очима й спустила довгі вії на щоки.

— Чого це ти, Йване, так довго барив ся? — спитала його Марія: — Може тебе мати не пускала?

— Хиба я маленький, — сказав Михалчевський.

— Сідай коло нас! Чи може ти й молодиць боїш ся, як боїш ся дівчат, — задріботіла Марія й посунулась до Василяни так, що трохи не зіпхнула її з каменя.

— Оце! трохи мене не пхнула у траву, — обізвалась Василина, осьміхаючись.

Михалчевський трохи постояв, подумав, а далі взяв та й сів з того кінця, де сиділа Василина, на самому кінчику каменя. Його плече торкнулось об Василичине плече. Василина повернула до його голову й глянула йому просто у вічі.

Михалчевський почув, що його груди неначе зомліли. У густій тіні, у тихому сьвіті, що лив ся зверху через листя, Василина здалась йому ще кращою. Високі як веселки брови, неначе сьміялись на чистому лобі. Михалчевський не міг одвести од того лица очий, а Василина несьміливо ще раз обернулась до його, ще раз глянула йому у ясні тихі очі й почула, що її серце аж тепер почало оживати серед густої зелені, серед тихого весняного сьвіту. Тихі ласкаві темносірі очі Михалчевського під довгими чорними бровами неначе повіяли на неї якимсь пахучим весняним духом.

— А я вже думав, що не знайду вас у садку, — промовив Михалчевський обертаючись до Василини: — ходив понад Росю, де гуляють хлопці та дівчата, заглядав за скелі, а вас не знайшов.

Низький голос Михалчевського змякчився, як тихий гук мідної струни. Той добрий голос неначе полив ся Василині на саме серце.

„Чи вжеж оце я знов покохаю...“ — подумала собі Василина, пригадуючи, як вона гаряче колись кохала Ястшембського, як

гаряче цілувала його повні, м'яккі, делікатні губи.

А тихий голос хлопця все м'якшав, неначе лив ся через саме серце, через саме кохання, лив ся як тихий шум маленької Боровиці по дрібному камінні.

Василина глянула через дерево на гори, на синє, чисте небо й легко зітхнула. — „Щож вийде з цього кохання? Невже таке лихо, як вийшло й з першого“, — подумала Василина, схиливши голову.

З густого ліска вийшов молодий постригач, порівняв ся з молодницями й на ході легко моргнув на їх. Перегодя на стежці з'явилися якісь Німкені з маленькими паннами й сердито обвели молодиць очима. Михалчевський встав з каміня, за ним встала Василина, а далі й Марія.

— Ходім звідсіль над Рось, — сказав Михалчевський: — тут ходять пани та якось скося поглядають на нас.

Марія тихо посунулась по стежці. Вона спустила поділ дуже низько, по панськи, так що зелена спідниця трохи не волочилась по траві. Як та пава, Марія посунулась по стежці, тихо махаючи на бік одставляною правою рукою. Василина й Михалчевський пішли слідком за нею. Проти їх вертав ся назад гарний білявий Німець постригач. Марія не втерпіла й зачепила його.

— Де це ви, паничу, були? — сьміливо спитала Марія постригача й спинилась.

— Ходив гуляти над Рось. Може й ти зо мною підеш на гулянку? — сказав постригач.

— А чом би й ні. З таким гарним па-

ничем я рада гуляти хоч би й до вечора, — сказала Марія, сьміючись.

На стежці зза скелі висунулись дві панни. Постригач підвів голову в гору й пішов далі. Марія й Василина з Михалчевським пішли над Рось. Вони пройшли між двома кам'яними стінами, між котрими ледві можна було пройти вдвох. Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. Проти самого старого дерев'яного гульбища стежка йшла через Боровицю. Колились там був перекинутий з каменя на камінь місток, од якого zostались тільки товсті залізяки, вкопані у камінь. Тепер приходилось скакати з каменя на камінь, що були розкидані по дну Боровиці. Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями. Василина легко поскакала по камінні й вискочила на другий берег; за нею стрибнув Михалчевський, аж каміння захиталось під його важкими ногами; Марія спинилась над Боровицею.

— Ой, Боже мій, їй Богу не перескочу; ще впаду у воду, — репетувала Марія, підобравши обома руками спідницю.

— Та скакай сьміливо! Як трохи замочиш ся, то висохнеш, — сьміяв ся Михалчевський з другого берега.

Марія погойдала станом, помахала головою, стоячи на кругловатому камінні й скочила на другий камінь пелегенько. Камінь заворушив ся під ногами. Марія завищала з усієї сили, аж заглушила шум води. По-

кричавши, вона якось доскакала до берега й таки замочила один чобіт.

— Не глиняна, не розкиснеш, — жартував Михалчевський, поглядаючи скося на Василю.

Вони вийшли до старого гульбища й вилізли по каменю на високий берег Росї. Дерево порідчало. Через високі стовбурі верб та тополь блиснула Рось, як широкий шлях між скелями. Високі береги, зеленувата вода, лози й верби попід скелями, — все було залите дивним гарячим сонцем. Василина й Марія прямували до дівчат, молодниць та хлопців, що сиділи кучами по камінні над самою Росю.

Михалчевському хотілось поговорити з Василиною на самоті, признатись, що він її любить, а Марія не оступалась од його й вчепилась як репях.

Тимчасом хлопці вгляділи Марію й почали перекликатись з нею. Марія пішла до їх й хлопці разом обступили її кругом. Весела молодниця розговорила, розщебеталась з ними, а тимчасом Михалчевський повернувшись назад, Василина пішла за ним, й вони обоє спустились в низ над Боровницею й неначе пірнули у каміння та у зелень. Михалчевський й Василина перескочили по камінні через річечку, повернули у сад й сховались у гущавині між кущами та здоровим камінням.

— Василю! — почав Михалчевський: — я не знаю, хто ви, звідкіля ви, але як я побачив вас, то з того часу світ мені немилый. Я так люблю вас, що не можу без вас на світлі жити.

Його голос задрижав як струна. Він говорив й все оглядав ся назад, чи не йде Марія. Василина спанхнула. Ласкавість, тихий голос, тихі очі під чорними бровами, неначе гладили її по душі. Якась повага була розлита у словах, у голосі, у самому лиці молодого здорового хлопця, та повага, котрої вона ще не зазнала ні на панському дворі, ні на заводі між бурлаками. Василина ніби почула голос рідної матері, ніби побачила її саму серед батьківського садка, у мягкій тіні груш та черешень. У неї на очах виступили сльози.

— Чого ви плачете? — знов спитав Михалчевський: — Може я сказав що противне?

— Не того я плачу. Я згадала, що була дуже нещаслива, — тихо сказала Василина, озирнувшись назад.

— Та вжеж. Я знаю, що люди не од добра йдуть на заробітки, на заводи, — сказав Михалчевський.

— Не од добра я прийшла сюди, та нігде дітись; нема куди голови прихилити, — сказала Василина й з тими словами заридала, як мала дитина. Все її життя встало разом перед її очима, неначе спанхнуло огнем: й Ястшембський, й втікання з Журавки, й страшна печеря над Росю, й мала дитина, що так страшно бовтнула з її рук у воду, й п'яне бурлацтво...

Все лихо, що притаїлось й заснуло у її серці, все разом схопилось у мислі, як страшна снігова буря при одному ласкавому, широму слові любови. Була хвилька, коли Василина була готова розказати Михалчевському всю свою душу, все горе, не виявляне ні одній рідній добрій душі, але сльози так лили

ся з очий, що вона не могла й слова промовити. Вона перемогла себе й задушила у собі всі важкі страшні думи.

Михалчевський стрівожив ся. Він не знав, яка причина тих сліз, й тільки дивив ся розтрівоженими очима на її заплакані очі.

А у саду тихо шуміла Боровиця, співали соловейки, аж сад розлягав ся; пишно блищав проти сонця зелений свіжий лист; тихо стлали ся тіні під кам'яними стінами на стежку.

— Не плачте, Василю, бо й мене жаль бере. Багато дівчат бачив я на своєму віку, та тільки без ваших брів та очий мені не жити на світі.

— Ат... що мені з тих брів, коли я гуляю бурлячка, та й годі, — сказала Василина, махнувши рукою.

Тимчасом Марія, поговоривши з хлопцями, оглянулася назад: Івана й Василини не було, неначе вони провалились у землю. Марія вибігла на один камінь, глянула у долину на Боровицю й вгляділа через дерево червону хустку, що манячіла далеченько над Боровицею. Вона побігла з пригорка, сміливо перескочила через Боровицю, вже й не пицала й не ойкала, й пустилася стежечкою наздогінці. Михалчевський оглянув ся й вглядив Марію спідницю, що летіла за нею, неначе доганяла її.

— Марія доганяє нас, — тихо сказав Михалчевський й пішов скоріше вперед. Василина й собі похопилась, неначе хотіла втікти од Марії, а Марія не йшла, а бігла. Василина втерла сльози рукавом.

— Потривайте! Іване! Васирино! Чого це ви так швидко йдете, неначе тікаєте, або ховаєтесь од мене? — кричала Марія, наздоганяючи їх.

— Васирино, коли ви звете себе гулятьякою, то й покиньте гуляти й пити з бурлаками. Пють же люди, а прийде час, то й перестають, — говорив Михалчевський, поспішаючи вперед.

— Хто його зна, коли той мій час прийде, — сказала Василина, витираючи сльози.

— Чи ви подуріли, чи вас гедз напав! Потривайте! — репетувала Марія й пустилась бігти.

— А бач таки й догнала нас, хоч трохи й пробігалась, — сказав Михалчевський.

— А що, Іване, чи приніс нам хоч одного медяника? — крикнула Марія, торкнувши Михалчевського долонею по плечі.

Михалчевському було зовсім не до медяників. Він мовчав.

— Еге, Васирино, чи не од медяників ти оце плакала? — спитала Марія: — Гляди лишень, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурлаки не поламали тобі ребер. Втікають од мене, неначе од чуми. Це диво та й годі.

— На, Маріє, медяника та не плач, — сказав Михалчевський, осьміхаючись, й з тими словами й справді витяг з кишені коника й подав Марії.

— Тільки одного коника й приніс? та ще, може, на нас двох? — спитала Марія.

— А ти хотілаб бігати на парі? Побі-

гай тимчасом на одному верхи, може у инчий час швидче доженеш нас у садку, — сказав Михалчевський й з тими словами витяг кілька жмень горіхів й подав Марії й Василю. Василина взяла горіхи й почала їх навіщось кусати. Вона навіть не вибирала й не їла зерен й викидала з рота зерна з лущайками.

— Василю, чого це у тебе такі червоні очі? Чого ти плакала? — спитала Марія у Василю.

Василина нічого не сказала, тільки рукою махнула. Марія задумалась: вона догадувалась, що між Іваном та Василиною щось було.

— Василю, чого бо ти плакала? Але якж ти потайна, од тебе нічого не випитаєш! А яж розказала тобі про себе все чисто: й кого кохала, й кому кохати присягалась, — лепетала Марія, трохи надувши губи.

— Та то, бач, Іван нарікає на те, що я сю та гуляю з бурлаками, — обізвалась Василина.

— А тобі, Іване, на віщо здалось знати, з ким ми пемо та гуляємо? Ти думаєш, я дуже потураю бурлакам? Нехай мене поять та гостинці носять! Мені гостинці несуть й той гарний панич постригач, що ото зачіпав мене на стежці, — лепетала Марія.

Молодий Монтаґ й справді носив гостинці, тільки не Марії, а Василю. Бідна Марія думала, що тільки для неї сонце гріє й місяць сьвітить.

— Чого ми будемо тут плутатись по

цьому садку. Ходім лучче на місто та погуляємо на музиках, — сказала Марія. — Як тільки я не між людьми, не в гурті, то мене зараз нудьга бере.

— Про мене й ходім, — сказав Михалчевський.

Марія пішла вперед. Михалчевський з Василюю мовчки пішли слідком за нею. Михалчевському хотілось поговорити з Василюю, розпитати її про все, заглянути їй у душу, та Марія стреміла перед ним, як той становий.

Вони вийшли з саду по кам'яних сходах й пішли на гору до церкви. Марія перша скочила через перелаз й одбігла. Перелаз був високий. Поки Василина перелазила, Михалчевський встиг шепнути їй на вухо:

— Як тільки на дворі смеркне, я підійду під Маріїн двір. Чи вийдете до мене хоч на часину?

— Добре, вийду, — тихесенько сказала Василина й скочили через перелаз.

Тільки що вони вийшли на місто, з однієї вулиці почули ся музики. У Марії затанцювали очі. Навіть у Василю висушили сльози й у очах засьвітилась веселість. З жидівської хати вийшла ніби весільна перезва. Серед ватаги бурлак йшли музики та душ з шість молодих бурлачок. Ватага прямувала до оранди й на місті стрілась з Марією та Василюю.

— От бач де вони! — крикнув з ватаги Мина до Марії та Василю. — А ми зумисне йшли проз ваш двір, щоб вас поволокти на музики.

— Дурно заходив, — нас дома не було; задля тебе тепер нас нема дома, — залепетала Марія, поглядаючи на Михалчевського.

— А задля когоч ви тепер дома? Може задля того синього жупана, — крикнув нагло Мина, поглядаючи на Михалчевського.

— Може й для синього жупана, — дражнила Марія Мину.

— А тобі на віщо здав ся синій жупан? — спитав у Мيني Михалчевський.

— На те, щоб він не топтав стежки до наших бурлачок. Буде з вас і ваших шляхтянок, — гордо сказав Мина.

— Бурлачки нічий, хіба тільки свої, — сьміючись обізвав ся Михалчевський.

— Брепеш, шляхтичу, не свої, а наші, — чепляв ся Мина, поглядаючи жадобними очима на Василю.

— Хіба ти їх купив чи найняв за гроші? — сказав Михалчевський.

— Я їх не купив й не найняв, а так туляю з ними. А як побачу тебе ще раз коло Василю, то так полатаю тобі ребра оціми кулаками, що й дому не дійдеш, — сказав Мина ще й показав Михалчевському два здорові кулаки.

— Дивись, які! Бачиш? Не шляхецькі а бурлацькі, — сьміяв ся Мина, тикаючи здоровими кулаками Михалчевському у вічі. — Як дам одного, то забудеш, кудю до Василю ходити.

— Поховай, парубче, свої кулаки у кишеню та понеси на снідання шинкареві. І у мене не аби які! ба! — промовив Ми-

халчевський, показуючи кулаки, ще більші од Мининих.

— Дуже білі, шляхецькі. Я оціми чорними бурлацькими як дам тобі стусана, то й юшкою вмиєш ся, — сказав Мина, приступаючи до Михалчевського.

Ватага спинилась на місті. Музики перестали грати. Молодчі бурлаки пороздзявляли роти, поглядаючи на здорові, як довбні, кулаки. Василина злякалась, але не за Мину вона боялась, а за Михалчевського. Марія розсердилась: вона думала, що Мина ходить до неї, наймає музики для неї, а тут виявилось, що для Василини.

— Бурлако, не лїзь, кажу тобі, не лїзь! — крикнув Михалчевський й збїд на лицї.

— Не зачіпай Василини, не ходи з нею, бо я тебе вбю! — крикнув Мина й собі побїлів як крейда.

— Яке тобі дїло до Василини? Хиба вона твоя жінка, чи що? Хиба ти з нею стояв під вінцем? — закричав Михалчевський.

— А хоч би й не стояв, що тобі до того. Мої гроші, моя горїлка, — й моя жінка, — крикнув гордо Мина, вдаривши рукою по кишенї.

— Твоя горїлка, та не твоя жінка. То у тобі кричить уже горїлка, а не ти сам. Як дам тобі кулаками, то витече горїлка твоїми боками, — сказав Михалчевський, замірившись кулаком, неначе довбнею. Він побїлів як стїна, а губи стали неначе одморожені.

— А ну, ну! тільки зачепи! побачимо, хто кому виточить горїлку через боки, —

сказав Мина, піднявши вище голови здорового чорного кулака, у котрому пальці чорніли, неначе паліччя на сухому дереві, а нігті синіли як гладенький кремій.

— Даїй Боже вам побитись, а нам подивитись, — сказав один парубок.

— Та починайтеж! От і поставали, піднявши кулаки, — сказав другий парубок.

Чотири страшні кулачища разом впали на плечі як залізні молотки на ковадло. Двоє здорових грудий разом загуло, неначе бондар набивав разом дві бочки. Михалчевський телепнув Мину по щоці. Кров задзюркотіла у Мيني з носа й полилась по губах, по комірі й по сорочці. Обидва парубки обхопили один одного руками й почали боротись. Курява підняла ся зпід їх ніг неначе там бились два роздратовані воли. То подавав ся назад Мина, то оступав ся Михалчевський: то обидва вони крутились кружком, неначе дві дівки крутились у метелиці, то ніби замірали на одному місці й тільки давили один другого з усієї сили. Здорові страшні Минині руки впили ся у синій жупан Михалчевського, як обценьки. Нігті на руках посиніли, як запечена кров. Михалчевського руки блищали на Мининій свиті, як залізо, побіляне фарбою. Михалчевський щільно притулив ся до Мининих широких грудий, поклавши йому голову на широке плече. Він розтер своєю щокою кров на Мининому лиці й замазав собі щоку, комір, синій жупан й навіть волосся на одному виску. Коли це разом Михалчевський, трохи вищий од Мيني, вхопив його двома руками, підки-

нув у гору й посадив на землю. Вся ватага, котра мовчки дивилась на борюкання та войдування, кинулась обороняти Мину й вирвала його з рук Михалчевського. Михалчевський встав, плюнуv й пішов до оранди, щоб обмити замазане кровю лице. А Мина схопив ся, став на одному місці й ніяк не міг перевести духу, тільки дивив ся чогось на оранду, витріщивши очі, неначе вглядів на оранді якесь диво.

Тимчасом почали збігатись люди та жиди, щоб подивитись на ту бійку. Жидинята посипались з усіх хат через містечко. Василина плакала, Марія перелякалась, а люди дивились на Мину та тільки жартували. Мина стояв, стояв, а далі почав сопити й стогнати.

— Як стогне, неначе його чорти хапають, — промовив один чоловік.

— Чого ти, небораче, так пильно дивиш ся на оранду, неначе її з роду не бачив? — спитав один чоловік.

— Мабуть тим, що оранда дивить ся на його, — промовив другий чоловік.

Тимчасом музики заграли. Парубки рушили у оранду, неначе нічого не було на місті. За музиками пішли Марія та Василина. Марія зараз забула про ту колотнечу, а Василина ніяк не могла танцювати, пригадуючи страшну картину на місті. Перед нею неначе стояло замазане кровю Михалчевського лице з блідими губами, з страшними очима. Мина вмив ся в жидівки у пекарні, заховав помазані кровю комірчики й прийшов гуляти на музики, неначе то

били на базарі когось инчого, а не його. Василина подивилась на танці й покинувши Марию пішла до дому. Михалчевський вмився, обтрусився, заглянув у оранду й побачивши, що Василина пішла з музик, потягся й собі до дому.

Тільки що ступив він через поріг, стара Михалчевська скочила з ліжка і вдарила об поли руками. Перед нею стояв розкудланний Іван з лицем, замазаним порохом. На шиї червоніли краплі крові. Сорочка на грудях була поплямована круглими кров'яними плямами.

— Боже мій! Що це з тобою, Іване?! Чого це в тебе кров на сорочці?

— Та це, мамо, бився з одним вражим сином. Тільки не бійтесь: це не з мене кров, а з його. Я йому спустив кулаками чимало мазки. Буде він пам'ятати мої кулаки.

— За що ж ви бились? — питала мати.

— Та бодай, мамо, не казати. Причепився бурлака до мене, що я одбиваю од його одну молодицю.

— Яку молодицю? — спитала мати.

— Та там одну бурлачку Василю.

— Бурлачку Василю! То ти, сину, за неї бився з бурлаками? — крикнула мати на всю хату.

— Не за неї, а може через неї, — сказав син.

Стара Михалчевська не раз бачила, як бурлаки й парубки проводили ватагою через село Василю. Вона вже чула про неї.

— Чи тиж, сину, не знаєш, що то за

бурлачка Василина? — спитала Михалчевська: — якеж тобі діло було до неї?

— Не діло, мамо... а так собі втрівся з Марією Янівною та з Василюю, та й ідемо собі містом. А тут десь узялась ціла ватага бурлак, з музиками. Один бурлака причепився до мене, ніби я одбиваю од його Василю та й сунувся битись. Я добре намяв йому боки. Буде він до смерті пам'ятати мої кулаки.

— Ой, Боже мій милосердний! Чи тиждень, не знаєш, що це за бурлачка Василина? Та цеж покритка, перша гультьяка та п'яниця на всі три заводи!

— Не знаю, мамо, може й так!

— Та за нею тічкою бігають всі бурлаки. Це якась пропаша на віки молодиця, — сказала мати.

— Ні мамо, не пропаша. Я почав їй розказувати про те, що вона не та гуляє, та себе збавляє, а вона почала плакати. Марія Янівна — оця вже не заплаче.

— На віщож ти їй це говорив? Чого ти з нею говорив?

— Того, мамо, що вона мені сподобалась.

— Хто? Бурлачка Василина? — спитала мати.

— Бурлачка Василина, — тихо сказав син.

— Ой, Боже мій! — крикнула стара мати, обертаючись до образів, — неначе ставючи до молитви: — Чи вжеж ти, сину, приведеш в мою хату за дочку бурлачку Василю?

— Не знаю, мамо, чи схоче прийти до нас, — сказав син.

— Деж пак схоче! Ще погордує нами. Така писана красуня? Занапастить вона, сину, твоїй молодий вік. Ждав, ждав свого щастя, та от тобі й на! Таки діждав ся, — говорила мати, ламаючи руки.

— Не вбивайтесь, мамо, заздальгидь. Ще хто його знає, як воно буде, — сказав син, роздягаючись і наливаючи води в полумисок, щоб вмити лице й руки: — я знаю, що її люблю, а чи любить вона мене, про те я добре не знаю.

— Сину мій, дитино моя! покинь її, одцурай ся од неї! Чи вжеж у нас не знайдеться гарних дівчат? Чи вжеж оце я візьму невістку п'яницю та якусь волоцюгу бурлачку?

— Шкода, мамо! Вже я од неї не одкинувся. Я ще нікого не кохав так щиро, як кохаю Василю. Як не візьму її за себе, то не візьму нікого. Вона неначе розсипала на мене чари своїми карими очима та чорними бровами.

— Може й справді вона причарувала тебе. Нечистий її знає, з ким вона знаєть ся на тих заводах, — сказала мати.

Тимчасом Михалчевський вмив ся, зачесав ся, надів чисту сорочку і лїг в ходку на призьбі на причілку. Кругом причілка розріс ся густий бузок. Зза бузку зеленіли блискучі верхи молодих вишень. Сонце пронизувало наскрізь кожний вишневий листок і чудовий зелений матовий світ сипав ся через вишні на чорнозелений лист бузку. Михалчевський лїг на призьбі: очі

півнули глибоко у ту зелену пишну тиху тінь, й у тім переливанні тіні з світом сонця він тільки й бачив чудовий Васи́линин образ.

„Мати дурнісенько боїть ся Васи́лини. Чи можеж бути недоброю людина з такою чарівничою красою, з такими веселими, добрими, дитячими очима?“

А ті дивні веселі очі, обведяні тугими блискучими як перли віками, неначе все дивились на його з м'якого світа, що лився через блискучий вишневий лист на густі кущі бузку, на зелену траву.

Михалчевський насилу діждав ся вечора. Сонце спустилось над панським садом, й Михалчевський накинув на плечі жупан й пішов тихо понад Росю тією стежкою, що йшла городами через цілий куток, понад самими скелями. Він йшов тихо, то сїдав на верхи скель, то знов вставав й тихо наближав ся до Васи́лининої хати.

Сонце впало за гору а на дворі ще довго, довго сав тихий світ. Михалчевський почув, що у його не стає сили ждати, що його серце розтає у грудях як віск, нїє й болить, болить й нїє. Він дійшов до куща бузини, котрий ріс над скелею у маленькій долівці, й впав на траву.

„Боже мій, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю“ — думав Михалчевський, прикладаючи гарячі щоки до холодної трави.

Тимчасом ніч помаленьку крила землю. Михалчевського думи змішались, десь нїби блукали то по якомусь лісі, то по якомусь

степу, то у панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби літав дивний Василинин образ, мигали пишні очі. В кінці всього він опам'ятав ся, схопив ся з місця й побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. На дворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим сьвітом. Михалчевський перебіг через довгий ряд мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба у яр і пішов ярком. Над тим ярком стояла Янівнина хата. У вікнах блищало сьвітло. Марія поралась коло печі, а Василина сиділа на призьбі й все ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підняла голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір й, хоч на дворі було вже зовсім темно, впізнала високу постать Михалчевського й його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василю? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Йване! — обізвалась ще тихійше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю, — тихо сказала Василина.

„Любить вона мене. Як би не любила, то не вийшлаб“, — подумав Михалчевський і сам не чув ся, як пішов з Василиною у глибокий яр.

Вони пішли вдовж яру. Глибокий узький яр ввесь заріс вербами. На його дні дзюрчала цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця

з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка у горбд.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. У городі під самими вербами ріс густий вишник, неначе зелене гніздо. Над вишником стояла зелена гора, з гори спускалось в низ довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні й у ночі, жовті сояшники. Пахоці од мяти, од зїлля, од конопель розливались по долині як чад, чарували як сон, як мрія.

Михалчевський ступав по траві й став під вишнями. Василина ступала слідком за ним, і не встиг Іван обернутись до неї, вона впала йому на груди. Михалчевський впився в її щоку гарячими як огонь устами й почув, що Василина плаче і її сльози сиплють ся йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Як би я тебе не любила, яб до тебе не вийшла. Од того часу як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро й пошанував мене, й пожалував мене. Колиб ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихсь пущах та нетрах й, як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась до дому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василино, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край сьвіта, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хибаж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— З того часу як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я у наймах у одного пана, він мене обезславив й трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене у свою хату оця весела добра Марія, нехай їй Бог дасть здоров'я. Кругом мене всі готові гратись з мною, поїти мене горілкою, але ніхто мене не пожалує, не приголубить.

— Чи здалека ти, Василю, сюди зайшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я не можу тільки вернутись туди...

Василина заговкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитував ся більше. На всіх заводах одначе всі говорили, що Василина покритка, хоть про те запевно ніхто не знав.

Ще довго розпитував Михалчевський Василю про її батька й матір, про журавського посесора Ястшембського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... окрім одного страшного вчинку: як вона вкинула дитину у Рось. Вона почула, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, котрим вона була закидана. Але як дійшла ся мова про той страшний вчинок, Василина спинилась, заговкла й почувала, що один камінь зостав ся у неї на душі й камінь найважчий. Вона знов впала Іванові лицем на широке плече, притули-

лась лобом до його м'якої шиї й якось тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку болість.

— Не плач, серце Василю! Як повінчаємось та поживемо у парі, то підемо у твій край, побуваємо у твого батька й матері. Ти побачиш ся з своїми сестрами та братами, — втішав Василю Іван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір всю в садах, неначе бачила й свій садок й батька й матір й сестер...

„Мабуť повиростали мої маленькі сестрички та братіки!“ — думала Василина, прихилиючись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері про тебе, — сказав несподівано Михалчевський.

Василина почула, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Щож сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає... Вона трохи не плак... вона трохи боїть ся тебе, — насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась прибу́да у Стеблеві. А тут як тільки бурлачка, то всі кажуть, що то або злодій, або п'яниця, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїть ся, що ти п'єш з бурлаками. Покинь, Василю, ту гулячу кумпанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі.

— Та, бач, гуляти й танцювати невелика біда, але п'янствувати, то це вже немала річ.

— Не сама я п'ю, а мене бурлаки п'ють. Як почнуть чеплятись, як почнуть липнути, то мусиш випити чарку, а за однією випнеш й другу, та, їй Богу, не счуєшся, як напешся й все лихо забудеш, — сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить у траві кузка. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський вийшов з вишень й тільки що хотів переступити через перелаз, коло криниці йшло щось біле од голови до ніг, у білому картузі, у білому сіртузі й білих штанях. Вся фігура біліла серед чорної ночі, неначе була виробляна з снігу й світилась сама з себе.

Михалчевський спинився. Василина притаїлась за його широкою спиною. Вона впізнала молодого постригача. Постригач пішов на гору, просто до Маріїної хати. Доки Михалчевський й Василина йшли по під вербами, постригач недовго барився на горі й зараз вернув ся, спускаючись з крутої гори в низ. Страшна думка блиснула у голові Михалчевського: чи не ходить часом постригач до Василини.

Постригач пройшов коло Михалчев-

ського й Василяни, обернув до їх голову й трохи неначе спинив ся на ході, приглядаючись до їх.

— Василю, він до тебе ходить, — сказав Михалчевський Василю дуже тихим голосом: — я його дожену й задушу отут на дорозі.

Михалчевський вхопив однією рукою Василю за плечі. Вона почула, що здорові пальці впили ся у її плече, як обценьки. Рука дрижала так, що її плече задрижало.

— Іване, Бога бійсь! Схаменись, він ходить мабуть більше до Марії, ніж до мене. Але що тобі до того? Аби я до його не ходила, та його не любила.

— Може ти його любиш, то признай ся мені. Не муч мене, Василю, бо я й так перемучив ся за тобою.

— Голубчику, соколику! На щож ти себе мучиш, коли я тебе люблю. Нехай собі постригач топче стежку до наших воріт. На те він молодий панич. Я ні в чому тут не винна. Але щож я маю робити? Не повиколоватиж їм усім очий, коли вони на мене дивлять ся.

Михалчевський випустив з руки Василю плече. Його важкий дух у грудях став легшим. Він похилив голову й мовчки пішов поруч з Василюю на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! Коли ти мене вірно любиш й думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками, — сказав Михалчев-

ський вдруге. — Виходь, моє серце, у цій добі до криниці, під вишні, хоч на годину бо як не вийдеш, то я не знесу муки.

Голос його знов задзвенів ласкавим,, тихим-тихим тоном, у котрому було чути глибоку, щиру, палку любов.

Михалчевський пішов до дому. Василина ввійшла у хату й почула, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла до дому й сіла у холодку на одпочинок.

„Ой, час мені одпочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очий. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи“, — думала Василина, роздягаючись та ховаючи у скриню одєжу.

— Зоряла зіронька, зоряла, з ким ти, Василю, й досі стояла? — спитала Марія; — а тут у хату заглядав постригач, побачив, що тебе нема та й зараз пішов.

— Нехай він одчепить ся од моєї душі. Огидли вони мені всі, — сказала Василина.

Михалчевський вернув ся до дому. Мати вже лягла спати.

— Чи ти знов ходив до тієї Василини у гості? — спитала мати.

— Ходив, мамо. Нігде правди діти.

— Ти, сину, не дуже хапай ся з тим сватанням. Василина молода. Нехай трохи перебісить ся. Я знаю тих бурлачок. Як тільки зайде на заводи, то зараз починає дуріти та біситись, а потім як утомить ся,

то трохи й осяде. Може й та Василина осяде.

Трохи не кожного вечера ходив Михалчевський до Василяни; трохи не кожного вечора виходила до його Василяна у вишневий сад коло криниці. В неділю Василяна не ходила у оранду на музики: вона втікала од Мина та од других бурлак. Бурлаки стрічали ся з нею, сьміялись їй у вічі Михалчевським і затягали в шинок. Василяна крепилась.

Але однієї неділі Марія й Василяна пішли за Рось у гості до однієї фабрицької молодиці. Тільки що вони перевезли ся пороном через Рось, проти їх йшла ціла валка бурлак й між ними Мина. Бурлаки вели за собою музики на містечко до оранди, вгляділи Василяну й Марію й обступили їх кругом. Василяна була прибрана як цяцька. Щаслила од кохання, вона почала розцвітати. Щоки почали наливатись. На лиці, колісь блідому, схопив ся легенький як тїнь румянець. Губи стали повнїйші й червонїйші, а очі стали такі веселі, як сама радість.

Бурлаки роєм обступили Василяну й не могли од неї одчепитись. Вони тягли її до заросянського шинку погуляти й потанцювати останній раз перед вінцем. Шинк був недалеко од порона, під горою, над самим шляхом. Було навіть видно од порона вікна й двері, й самого шинкаря на призьбі.

— Та ходім же, Василяно, та випємо останнього могорича, — говорив Мина, тягнувши Василяну за руку. — Та ну бо, не пручай ся, та йди з нами, козаками, мед-

вина напий ся. Та йдиж, коли тебе просять, а то й силою поведемо, — говорив Міна, й вхопив Василюну за рукав та сїпнув так, що сорочка затріщала.

Другий бурлака допхнув Василюну у плечі.

— Та ходім уже, Василюно, та погуляємо останній раз. Цеж не оранда, а заросянський шинк. Хто нас тут побачить? Твій Михалчевський й не бачити ме й навіть не чути ме.

Василюну й Марию повели до шинку. Ватага ввійшла в шинк і зачинила двері, щоб музики було чути не дуже далеко. Почали ся танці, а за танцями могоричі. Міна обнімав Василюну та все частував горілкою. Василюна напилась і розжалобилась. Міна почав плакати і прощав ся дуже жалібним голосом, мішаючи до купи Василюну і Марию.

— Прощай Василюно!

„А вже мені не ходити в лісок по горішки,

А вже мені минули ся веселі сьмішки;

А вже мені не ходити ранком-позаранком;

А вже мені не стояти з козаком Іванком!“

затяг Міна плаксивим голосом піснї.

— Прощай, Мино! — прощала ся Марія, неначе то вона виходила заміж, а не Василюна: — Прощай серце та не журись!

— Отак буває на сьвітї: з одним гуляє, а з другим під вінець іде, — міркував п'яний Міна.

„Ой як буду вінчати ся, прийду серце, прощати ся“, затяг Міна таким страшним голосом, неначе вовк заскиглив.

— А памятаєш, Василю, як ми колись танцювали, а ти понабивала на лобі такі буркульбашки як картопля? — питав Мина, не розбіраючи Василя й Марії.

— Памятаю, серце, памятаю, — насилу лепетала язиком Василя.

— Все минуло, все минуло! Ой Господи милосердний! Ой, ой, ой! все минуло, — говорив Мина, важко зітхаючи.

— Все минуло, — сказала Марія, так само важко зітхаючи.

— І буркульбашки минули, і синяки минули, — насилу лепетав Мина і з тими словами звалив ся на лавку і стукнув головою, показуючи, що синяки й буркульбашки ще не зовсім минули для його.

— Маріє, прощай! А памятаєш, як ти рила носом діл! Все минуло, все пропало, — хрипів Мина на лаві.

Бурлаки попились зовсім і затягли московської пісні високими дикими голосами, як пишуть Москалі. Їх голоси рвались, як гнила нитка; вони їх неначе ковтали і душилились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, неначе тїчка вовків.

Тимчасом п'яні бурлаки почали розходитись. Декотрі попадали під шинком, декотрі тягли ся до порона і порозсипались скрізь по дорозі до самої річки. Марія й Василя, коливаючись, зійшли на порон і перевезлись через Рось. Тільки що порон пристав до гатки і поронщик закинув вірвовку на причал, Василя скочила на гатку, ступила три ступені, зачепилась ногою за хворост, за-

хиталась і впала навznak. Марія поплела ся собі на містечко, розмахуючи руками. Вона їй не примітила, що Василина десь зосталась.

Василина лежала на гатці, бліда як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило їй просто в лице, сипало огнем на груди.

Роскішна квітчаста хустка на голові моткала в калюжі. Нова зелена, в червоних квітках, спідниця, розістлалась по тарасі та гною. На білому піковому корсеті чорніли бризки грязі. Василина спала як убита. Люди валками йшли їй їхали проз Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білий корсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки їй парубки жартували і кепкували. Один чоловік наливав воду в бочку, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив: Василині на голову їй на лице. Хустка на голові вся змокрила. Вода полилась на намисто, на корсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала як мертва. Чудове лице, пишні брови на блідому високому лобі були схожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязь.

— Поверни її на другий бік! — крикнув один чоловік з порона: — облий ще з другого боку, може вона прочумаєть ся.

Чоловік підняв Василинину руку, рука впала на тарас, неначе кам'яна.

— Така гарна, така молода молодиця і так розпила ся на тих фабриках, — гомоніли молодиці, стоячи на гатці над Василиною.

— Чи вона стеблівська, чи захожа? — питали молодиці з чужих сіл в Стеблівців.

— Де там, серденько, стеблівська? Якась захожа бурлачка і хто її зна, звідкіль вона прибудилась сюди. Чи то їх мало є тут на заводах? — говорили стеблівські молодиці.

Довго Василина пекла ся лежачи на сонці. В неї не було ні батька, ні матері, ні брата, щоб прийняв її з такого людного місця і прикрив її од людських очей.

Чужі люди йшли й минали її. Кожний хапав ся з ярмарку до дому. В кожного був свій клопіт.

В той час Михалчевський сидів дома й нудив ся. Він пішов до Василини. Хата була замкнута; зайшов він в оранду, в оранді нікого не було. Михалчевський побрів з містечка шляхом в возвіз, пішов понад Росю проз порон; він хотів вийти на гору до церкви і зайти в панський сад. Він думав, що Василина й Марія пішли гуляти в сад.

Тільки що він вийшов з возвоза і перед ним заблуццала Рось, його стріли люди і сказали йому, що Василина лежить на гатці п'яна, як смерть.

В Михалчевського затрусились ноги. Він побіг в низ до порона. На гатці, на гарячому сонці зеленіла й біліла одежа, і бліде Василинине лице було таке, як у втопленника. Михалчевському чогось здалось, що Василина втопилась, що її тільки що витягли з води. Мокра одежа зразу навела його на ту думку. Йому здало ся, що люди тільки дурили його, щоб його не злякати.

— Ой Боже мій, Боже мій! — заламав

руки Михалчевський, стоячи над Василюною і дивлячись на її бліде лице, на мокру одежу.

Михалчевський вхопив Василюну за плечі і підвів її дужими руками, як билину. Василюна схилила голову назад і опустила руки. Вона важко дихала. Плечі, руки й голова були розпечені і палили як огонь. Люди на пороні сьміялись, а Михалчевський нічого не чув і не бачив. Він зачерпнув води в пригорщі, полив Василюні лоб, виски й лице, взяв її за стан і не повів, а поніс в своїх дужих руках понад Росю до своєї хати. Стежка йшла на круту скелю. Михалчевський виніс Василюну на гору як дитину, привів до своєї хати і поклав на призьбі на причілку.

Василюна махала руками, щось лепетала та белькотала, а далі знов впала в важкий сон.

Стара Михалчевська вибігла з хати і вгляділа на призьбі Василюну. Мокра одежа, грязь на корсеті, на лиці, все це злякало стару молодицю на смерть.

— Нещастя, сину? — спитала вона збліднівши.

— Нещастя, мамо, і велике нещастя, тільки не для вас, а для мене, — сказав син, сїдаючи в ноги в Василюни.

Михалчевська придивилась до Василюни і зараз вгадала, що Василюна п'яна. Стара мати стояла, згорнувши руки, і тільки мовчки хитала головою.

— Не буде з неї, сину, людей, — тихо сказала мати, як говорять над слабими безнадії.

Син мовчав, схиливши чорноволосу голову на широкі груди. Михалчевська важко здихнула, пішла в хату, винесла невеличку подушку, підклала Васишині під голову, зняла з своєї шиї стару хустку, розв'язала мокру хустку з Васишиної голови і зав'язала сухою, стягла мокрий корсет, зняла намисто й дукачі і прикрила Васишину своєю старою капавейкою.

Чудова голова, пишні брови, маленькі вуха, тоненька шия, пишна краса блідого лица вдивила і вразила стару Михалчевську. Вона знехотя задивилась на ту красу і тільки важко здихала. Їй жаль було такої молодой пишної краси.

Їй на думку прийшло, що в цієї молодой молодиці десь є батько й мати, і вони не знають, що стало ся з їх нещасною дитиною на заробітках. В доброй Михалчевської виступили на очах сльози.

„Боже мій, а що як би моя дитина так десь поневірялась на фабриках“, — подумала Михалчевська.

І та думка зм'ягчила трохи сердито складені старі губи і обмочила старі очі сльозою. Ще раз глянула Михалчевська на бліде лице і пішла розвішувати на сонці мокру одежу. Михалчевський як сів в ногах у Васишини, як спустив свою важку чорноволосу голову на груди, так і сидів, доки сонце не повернуло на вечірній пруг. Михалчевська кілька раз наvertалась, заглядала за причілок; Васишина спала як мертва, а Іван усе сидів на призьбі, похиливши голову і думав важку думу. Він терпів муку

ї од свого кохання, терпів і за Василю, неначе ввесь сором її перед людьми в той день впав на його.

Вже на дворі стало вечеріти. Стара Михалчевська затопила в печі і зварила вечерю. Василю прокинулась, кинула кругом себе очима на зелені кущі бузку, на Рось, котра лисніла глибоку в низу під вечірним сонцем. Вона ніяк не могла пригадати, де вона лежала, що з нею сталось, які то були кущі бузку, чия то була хата, під котрою вона лежала; Василю тільки чула, що в неї важка голова, неначе од якогось страшного чаду.

Михалчевський побачив, що Василю заворушилась і спитав її:

— Чи ти, Василю, не спиш?

Василю зирнула на його і ще більше здивувалась. В неї в голові все переплуталось: і день, і вечір, і глибокий яр коло криниці, і той вишник, де вона сходила ся з Іваном, й порон, й шинк...

— Чи це ти, Іване? — спитала вона в Михалчевського.

— Я, Василю, — смутно обізвав ся Іван.

— Де це я лежу? Що це стало ся зо мною? Деж це мій корсет? — питала Василю, озираючись на всі боки.

Михалчевський розказав Василю все, як вона пила з бурлаками в заросянському шинку, як переїхала через порон і впала на гатці, як один чоловік облив її водою, як люди сьміялись з неї, як він привів її до своєї хати і поклав на призьбі.

Василина слухала і почала пригадувати все, що діялось з нею з самого ранку. Вона почала гірко плакати. Для неї здалося, що Михалчевський одкинуть ся од неї після такого вчинку, а стара Михалчевська зроду не прийме її в хату, як свою невістку.

— Не плач, Васирино, не плач, моє серце! Ти думаєш, що я буду на тебе сердитись та лаяти тебе? Я не буду тобі докоряти, бо ти вдруге не зробиш того, щоб над тобою всі люди знущались, так як сьогодні знущались на гатці коло перевоза.

— Іване, голубчику мій! Не жени ся ти зо мною! Я пропаща на віки на сім і на тім світі! Мабудь мене Бог карає за якісь тяжкі гріхи. Я всею душею радаб покинути пити й гуляти по шинках, та не маю сили. От і сьогодні... Тільки твоє кохання держить мене як на крилах, і ти неначе мята та васильки для мого серця.

Василина закрила лице обома руками і почала плакати. Сльози річкою текли через її тонкі білі пальці і капали на призьбу. Вона неначе почула над собою якусь страшну силу, котра карає її за минувшє життя, за тяжкий вчинок, за переступ.

— Серце, Іване, пропаща я на віки вічні, пропаща, пропаща, пропаща! Прости мене, що я тебе так вірно любила. Я тобі тільки завяжу світ. Але ти ще молодий! Знайдеш кращу од мене і будеш щасливий.

— Не плач, Васирино, і не вбивай ся. Я тебе ні за що в світі не покину, хоч би з мене сьміяли всі люди на світі. Як станеш господинею в моїй хатині, ти забудеш своє

бурлацтво. Не плач, не край пожем мого серця. Я тебе ніколи не покину і хіба тоді тебе перестану любити, як на віки очі заплашу. Нехай люди сьміють ся з тебе, нехай глузують з мене, мені байдуже, аби ти мене любила.

Тимчасом прийшла на причілок Михалчевська і побачила, що Василина прокинулася. Михалчевська принесла їй висушену одєжу і не промовила до неї ні одного лихого слова.

— На, дочко, свою одєжу та приберись, щоб часом з тебе люди не сьміялись, як будеш вертатись до дому. Біжи, Іване, та принеси кухоль з водою та винеси рушничок! Вмий ся, дочко, та йди повечеряєш з нами, — сказала Михалчевська.

Михалчевська знала, як син страшно любить Василину. Для неї жаль було сина, жаль було й Василини, її молодих літ та дивної краси. Її старе добре серце розжалобилось і здержало докірливі слова.

Василина прибралась, умилась і ввійшла в хату. Михалчевська посадила її кінець стола. Василина покірливо сїла, як мала дитина і не сьміла підвести очий. Для неї було сором дивитись людям в вічі. Михалчевська зняла з мисника миску, зняла тарілки, витерла рушничком, поставила три тарілки на столі і почала насипати в миску вечерю. Василину обняла якась тиха, хатня, спокійна жизнь. В печі весело палали соснові стружки. Чистий білий комин, чистий припічок аж блищали проти ясного полум'я. Останні червоні проміння вдарили в одно

вікно і червоні огнясті пасма впали на мальований зелений мисник, на рядки чистих білих тарілок та полумисків на миснику. Хата була невеличка, але дуже чиста. Одвірки аж блищали, так були чисто вимиті. В кутку на покуті висіли образи. На образах висіли вишивані білі рушники. Стіл був застеляний чистою скатертю. Через двері в кімнаті було видно лежанку, ліжко, застеляне веселим яснозеленим укривалом. Кінець стола проти Василя сидів Михалчевський і дивився на Василю тихими ясними очима з невимовною жалістю. Василина глянула в ті очі, і з тих очей неначе полив ся на неї тихий ласкавий сьвіт.

Михалчевська поставила на стіл вечерю і сама сіла. За вечерею вона розпитувала Василю про її матір, про батька, про рідне село, а найбільше про матір. І Василю чогось здало ся, що коло неї сидить рідна мати, така сама добра й ласкава, недокірлива, що вона сама сидить в батьковій хаті за столом, що тут недалечко за стінами росте розкішний батьківський садок, в саду цвітуть квітки. І на Василю разом повіяло рідним духом рідної хати, рідної сім'ї, рідного села. Вона почула, як її серце помякшало, розтопилось, забажало рідної хати, свого кутка, де можна було прихилити голову на всю жизнь.

Всі встали зза стола і перехрестились перед образами. Василина не сьміла підвести очей на Михалчевську, тихо подякувала і попросила вибачити її нещасній за той клопіт, який вона вчинила Михалчевській.

— Ти, дочко, приходь до нас що неділі, та посидимо, та поговоримо. Я тебе поведу в гості до своїх стеблівських людей, до знайомих. Одцурай ся, серце, од тих бурлак. Ти така молода! Тобі так легко збити ся з путя в твоїх літах, — говорила стара Михалчевська на прощанні з Василюною.

— Спасибіг вам за хліб, за сіль, — сказала Василюна виходячи з хати.

Михалчевський провів Василюну через городи до самої фабрики і просив прийти до матері в гості другої неділі.

Вже сонце зайшло, як Михалчевський вернув ся до дому. Мати сиділа під хатою на призьбі і ждала його.

— А що, сину, буде з цієї Василюни? — спитала його мати.

— Кажіть уже ви, мамо, що з неї буде. Але щоб з неї не було, я од неї не одкажу ся до самої смерті. Вона мене на віки причарувала своїми очима.

— А як така чарівниця що неділі буде качатись п'яна на гатці на сьміховище людям? — спитала тихо й сумно мати.

— Не буде вона, мамо, що неділі качатись п'яна на шляху. Її затягають та поять бурлаки, бо в неї така краса, що як би вона мене не любила, яб, мамо, сам пив до смерті і її поїв, щоб тільки вона дивилась на мене своїми веселими очима та моргала високими бровами.

— Цур вам і з тими очима і з тими бровами, — сказала мати: — і мені вона здалась людиною доброю, смирною й привітною. Її може справді бурлаки збивають

з путя. А ти, сину, все таки подожди який там час. Вонаж не втече з Стеблева, а ти не вмиш так через її очі. А там побачимо.

Другої неділі, тільки що Василина пообідала з Марією, в хату всунув ся Мина, і з Миною ще пять парубків. Василина неначе то вийшла в сїни, а з сїний тихенько вискочила на двір та через город втекла до Михалчевської. Михалчевська була дуже рада, тричі поцілувала Василину, посадила за стіл, любенько побалакала, а перегодя повела її в гості до своїх знайомих в Круглик.

— Чи ти, дочко, була коли в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Ні, не була ніколи, — одказала Василина.

— Ти, дочко, розказувала про свій край та про свою Комарівку, що вона вся в садах. От побачиш Круглик, то пригадаєш собі й Комарівку, — сказала Михалчевська, накидаючи на шию хустку.

Михалчевська з сином та з Василиною пішла в Круглик до своїх знайомих, шляхтичів Мостіцьких.

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеблева на косогорі, котрий легко піднімаєть ся вище та вище в гору. Широкий косогір неначе тріснув і запав по середині. Ввесь Круглик на косогорі до самого краю гори, вся довга западина серед Круглика, все потонуло в розкішних садах, в темній та ясній зелені, а сама середина яру неначе закидана густими вербами.

Не вважаючи на косогір, колись в тому довгому яру йшли рядом ставки. Ставки по-

висихали і тепер zostались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна надивитись. Там, де колись були греблі, обсажені вербами, тепер зісталися тільки рядки старих верб, пишних, розкішних, неначе одна левада була одгороджена од другої розкішною зеленою стіною, підпертою з низу товстими колонами. По обидва боки ставка в місті колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядами над самими левадами, і замість води, спускають свої віти на чудову, зелену, густу як руно, траву. Через той довгий ряд левад стелить ся малесенька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою і неначе увійдеш в якісь дивні покої, дивнійші й кращі од царських! Ідеш стежкою і неначе переступаєш з одного дивного покою в другий, ще кращий і дивнійший. Зелені левади з чотирьох боків обставляні рівними рядами старих товстих верб. Верб старі, давні, товсті як діжки. Може сто раз зрубані верхи розросли ся на столітніх стовбурах густими гіляками. Гіляки такі здорові, як молоді верби, і такі густі та рясні, що кожна верба була похожа на густий гай. Гілки виривались з товстих стовбурів, обхвачували їх вінцем по краях, вилазили з середини густими пучками, гнучкими й гладенькими, неначе з діжки лізли в гору товсті, гладенькі гадюки і піднімали в гору свої гіллясті кучеряві голови. Переходиш через одну леваду, вступаєш, неначе через двері в стіні, в другу і знов бачиш перед собою розкішну залу

з чотирма зеленими стїнами. Серед тієї зали вискочив з землі здоровий круглий куц калини з червоними китицями ягід, неначе хто поставив і засьвітив серед зали розкішний канделябр. Перейдеш ще кілька покоїв, ніби вистланих розкішними мягкими килимами, і перед очима знов впоперек яру стоїть вербова зелена стїна, неначе хто обставив леваду розкішними ширмами. Молоді буйні верби вже поросли тут подекуди по леваді. Одна верба опустила тоненькі віти з дрібненьким листом до самої землі і її матова зелененька неначе пилом припала. Друга верба розчахнулася з низу на два стовбурі і погналась в гору двома зеленими гніздами з блискучим листом, неначе помазаним ляком...

По обидва боки левад, через високі стовбурі верб, видно на косягорах густі сади. По один бік густі старі груші вище й вище виганяють ся по косягорі, неначе густі хмари наступають з гори; по другий бік левади страшна садова гушавина; там за вербами густі вишняки, сливи-угорки злились до купи з широкими кущами бузини та калини. Хміль вхопив ся за стовбур високої верби, обмотав її, вязкою впав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками і сховав ся десь у сливах та в калині. Сонце било в ту гушавину скося, осьвічувало її наскрізь, пронизувало її золотими нитками, перероблювало лист на зелене скло. Все зелене гніздо сьвітило ся наскрізь, пашіло огнем, теплом. Червоні кетяги калини під вербами, не сказати, горіли на сонці як сьвічки.

І по обидва боки тих левад на крутих косогорах скрізь видно розкішні старі сади. Сади неначе заглядають в долину через верхи верб, а ще вище од садів стоять на самих горах білі хати і неначе висять на зелених хмарах, пливуть проти синього неба, як на синьому морі! І всі ряди старих верб, і всі сади, як темні хмари, і вся розкіш густої трави на левадах, — все залите гарячим, палким сонцем, все блищить та сяє; а з левад в низу видно ввесь Стеблів, всі фабрики, далекі голі гори під Корсуном, далекі старі ліси на покручених горах понад Росю до Богуслава...

Стара Михалчевська показувала Васи́лїні сади по обидва боки левад. Васи́лїні здало ся, що вона перейшла зразу з Стеблева у Комарівку, у садок свого батька.

В левадах під вербами скрізь були рублені криниці. Вода в криницях стояла врівні з травою. Стара Михалчевська сіла на цямринах однієї криниці одпочити. З гори прибігла стежкою дівчина, набрала з відра води, Михалчевські й Васи́лина напили ся води, трохи одпочили і пішли далі по левадах, а потім повернули на гору і пішли садом. То був садок далекого родича Михалчевських, шляхтича Мостіцького.

Стежка йшла через старий садок. Старі груші були високі як дуби і стояли так густо одна коло другої, як дерево в лісі. Широкі яблуні неначе полягали на землю важкими гіллями.

— Ой Господи, які тут гарні садки! — сказала Васи́лина.

— Чи такі, дочко, і в вас у Комарівці, як тут в Круглику? — спитала Михалчевська Василю.

— Такі. Як побачила я ліс та оці сади, то мені аж легше стало на душі, — сказала Василина.

Стежечка вела просто до хати. На краю старого садка, на самій горі росли густі вишні та черешні. Коло хати було невеличке порожнє місце, вкрите зеленою соковитою травою. Мостіцького хата була стара, але чимала, з маленьким ґанком, з мальованими зеленими одвірками коло вікон та дверей. Під вікнами по обидва боки ґанку росли куці бузку та рож. Густі куці мальви цвіли здоровими червоними та рожевими квітками. Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами.

Михалчевська з Василюю ввійшли у сіни. До їх вийшла з сьвітлиці вже немолода Мостіцька, з повним сьвіжим лицем, з хусткою на шиї і попросила їх у сьвітлицю. Сьвітлиця була просторна. Стеля трохи ввігнулась по середині. Ввесь куток за столом був завішаний образами. За образами були затикані васильки.

Господиня попросила гостей сісти коло стола. В сьвітлицю ввійшов старий Мостіцький, з сивим волоссям на голові, з чорними довгими вусами. Він сів коло Михалчевського і почав з ним розмовляти про фабрицьку роботу, про своє малярство, про свій підряд в сусідньому селі, де він малював церкву.

Стара Мостіцька винесла пляшку го-

рілки, а її дочка, молода дівчина винесла на тарілці паляницю. Гості й хазяїн випили по чарці й розговорились. Молода дочка Мостіцького покликала Василю в садок рвати черешні. Василина ввійшла в садок, обійшла його кругом і не могла наїшитись.

— Ходжу по тобі, садочку, та не на-
ходжу ся, гуляю не нагуляю ся! — говори-
ла Василина.

Вона вилізла на товсту черешню, а з неї
перелізла на другу, нарвала черешень повну
тарілку й понесла у їанок. Господар й гості
вийшли на їанок, посідали на лавках й ба-
лакали до самого вечора.

Вже над вечір Михалчевська з Васи-
линою та з сином вернула ся до дому й по-
просила Василю допомогти їй готувати ве-
черю. Василина скинула з себе корсет, обя-
залась рушничком й несподівано чогось їй
здалось, що вона дома...

Кров кинулась їй у лице. Вона гля-
нула на Михалчевського й трохи не кину-
лась йому на шию. Вона розтопила у печі,
приставила до огню горщик, поралась коло
припічка, неначе у себе дома. Вона бачила,
що тихі Іванові очі не сходять з її лиця,
ходять за нею слідком, за її руками, за її
очима. Й тихе домашнє життя, тихе щастя
у семі повіяло на Василю, неначе теплий,
пахучий весняний вітер з заходу.

А сонце тихо било у двоє вікон, про-
низувало всю хату золотими пасмами та
стрічками, обсіпало червоним жаром зеле-
ний мисник, чисті фарфорові тарілки, грало

якимись червоними чудними взірцями на білому чистому камені, на білій сорочці у Василяни, на її пишному білому лиці.

Вечеря була готова. Василяни поставила на стіл тарілки, подала вечерю. Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла й розставила на миснику. Вже пізенько Іван провів Василяну до дому. Тихо, тихо йшли вони стежкою понад скелями над самою Росю, часто ставали, дивились на Рось, на далекий порон, котрий переганяли люди з одного берега на другий, на високу скелю, де біліла церква у акаціях, на червоне небо на заході, проти котрого чорніли, неначе вирізані, зубці на верхах панського садка.

В ряди-годи тією стежкою йшли молоді та дівчата, зглядали ся між собою й осміхали ся, показуючи пальцями на Василяну та Михалчевського. До пізнього вечора вони стояли над скелями, доки висипали густі зорі й заблищали на небі й у воді під чорними скелями.

— Приходь же до нас, Василяно, знов у неділю та знов підемо у Круглик, — сказав Михалчевський до Василяни й з тими словами він обняв Василяну й не міг одірвати своїх гарячих уст од її лиця.

Другої неділі Василяни знов прийшла до Михалчевських. Стара Михалчевська знов повела її у гості у Круглик до своїх родичів. Поки стара Михалчевська гостювала та балакала з старими, Василяни з дочкою Мосціцького бігала по садах, ходила до дівчат:

на кутку, гуляла у лісі, котрий ріс на горах зараз за садками, рвала квітки та ягоди.

— Ой, рідний мій краю! Сади мої, ліси мої, як гляну на вас, як ходжу у вас, то неначе подобрійшаю й поздоровшаю, — говорила Василина, гуляючи у садках з дівчатами.

Минуло ще кілька неділь, Василина все приходила у неділю та у празники до Михалчевської, сиділа у неї, помагала у роботі, або ходила з нею у гості до сусід, до родичів й потроху почала забувати оранду. Бурлаки почали одхилятись од Василяни й вже більше не зачіпали її.

Після Петра Василина одного дня вразила Марію однією звісткою.

— Чи ти знаєш, Маріє, що я цієї неділі повинчаю ся з Михалчевським, — сказала Василина.

— Не вже? — крикнула Марія: — чи вжеж ти, Васирино, покинеш мене?

— Мушу покинути, моя голубко, бо перейду жити до Михалчевського, — сказала Василина.

Марія заплакала й задумалась.

— Як же оце зостану ся сама у хаті? Важко мені буде жити без тебе, Васирино. Я полюбила тебе як рідну сестру й звикла жити з тобою. Оттака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька в полі.

В неділю після Петра Михалчевський повинчав ся з Василюю. На вбогому весіллі було мало гостей. Зійшли ся блиські сусіди та родичі Михалчевського, погуляли та й розійшли ся. Весілля було неначе вдо-

вине, не гучне. За теж Михалчевський та Василина були щасливі.

— Коли ти, серце зросла у садах, то я обсаджу черешнями весь наш город, а берег засаджу червоною калиною, щоб мій садок нагадував тобі Комарівку, — говорив Михалчевський до Василини.

Іван справді обсадив кругом свій город черешнями, насадив за хатою груш та яблунь, а у березі коло криниці посадив кущі калини. Сад пішов у гору, верби буйно розросли ся над водою, на калині показались червоні ягоди, а Василина вже мала сина й дочку.

Тихе життя у сім'ї з добрим, ласкавим чоловіком, з доброю свекрухою, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину у теплі та у добрі. Все минувшє життя здавалось для неї якимсь тяжким сном, що снів ся довго, довго, але минув, як тільки ранок розігнав ніч. Тільки один страшний слід од минушого zostав ся у її душі: то згуба її дитини. Той слід, як криваві плями на пальцях, про котрі розказують у казках, вона не могла ні змити, ні замолити, ні виплакати. Вона не говорила про той страшний гріх нікому, нікому, навіть чоловікові. Як тільки починала ся весна, як розливалася вода у Росі, як розвивали ся сади, на Василину находив якийсь страх води й ліса, навіть страх од скель. Вона боялась у той час води, й по заході сонця ні за що не могла піти до річки, або до криниці по воду. Василині здавалось, що з Росі, або з криниці впливе її дитина зеленоокою

русалкою й потягне її на дно або залоскоче до смерті.

Василина думала, що той страх колись минеться, колись таки забудеться, як забувається все на світі... Але раз вона запізнилась за Боровицею й верталась по заході сонця через панський сад... Вона йшла й навіть забула про свій страх, але тільки що спустилась по стежці у глибоку долину, де дзюрчала Боровиця, де густе дерево кидало на воду, на розсипане каміння чорну тінь, у неї у вухах задзвеніло й зашуміло. Страх напав на неї, неначе хто хватав її руками за плечі. Вона ступила на камінь, вода бризнула й облила ногу. Василю здалося, що за ногу вхопилося дві маленькі холодні ручки...

Вона перескочила через річку й кинулась бігти через садок. Над самою Боровицею стояло два здорові камені, прикриті зверху третім. Там чорніла вузька печера, зовсім як двері у льох. В печері біліла вербова корчака, що весною була занесена водою. Василю здалось, що у печері стоїть біла дівчина, що вона заворушилась, отот вийде з темної ями. Василина крикнула на весь садок й кинулась бігти на круту скелісту гору. Їй здалося, що під чорними скелями на дикому висячому винограді гойдаються маленькі діти, скакають до долу, скакають по камінні, хлюпаються у Боровиці. Василина вибігла сама не своя на гору й насилу добігла до дому, обминаючи Рось як можна далі...

І як тільки на дворі все цвіло, все зе-

леніло їй пахло серед розкішного сьпіву соловейків, Василю давила якась страшна кара, якийсь камінь лежав на її душі, доки не минав дивний час весни. Вона боялась русалок.

Ще довго збирали ся у Марії вечорниці, довго гуляла у неї вечорами фабрицька челядь. Але час йшов та йшов. Марія постарілась і її хлопці почали забувати. І на її душі під старість, неначе на воді, вплив на верх давній важкий гріх. Вона завязалась чорною хусткою, вбралась у чорний корсет, попродавала намиста й квітчасті хустки й почала що року ходити у Київ на прощу. Що празника, що неділі вона ходила до церкви на службу й на вечерню, й все гапувала рушники та підризники на церкву. Вона часто ходила по хатах з другими богомільними молодицями, просила на церкву то борошна, то полотна, то зерна, чого тільки можна було, потім продавала й справляла з другими молодицями до церкви або ризи, або корогви, або ставила новий образ.

Через кілька літ, весною, як уже підросли у Василю діти, Михалчевський та Василю пішли у Комарівку до Василюного батька. Василю йшла знакомим шляхом й згадувала, неначе важкий сон, як вона колись йшла в Стеблів тим шляхом, тікаючи од батька, од матері. Тепер вона верталась тим шляхом щасливою. Через два дні засиніли далеко, далеко журавські садки, а ще вище од їх засиніли смугою на синьому небі комарівські садки та ліси. Васи-

лина впізнала ті далекі смуги рідних гір, рідних лісів і заплакала як дитина.

— Не знаю, чи застану я живими батька та матір: може померли, — говорила Василина, ловлячи очима ліси і гори рідного села.

Вони ввійшли у Журавку. Перед ними на високому косогорі зеленів як море панський садок, а в низу білів панський дім. Василина почула, що її здавило коло серця. Вона одвернула очі од того розкішного садка, од тих білих стін та здорових вікон.

— А хто у вас посесором? — спитала Василина у одного чоловіка.

— Жид Лейзор, — сказав чоловік.

— Чи це той самий, що держав шинки у пана Ястшембського? — спитала Василина.

— Той самий. Тепер він живе отам у панському дворі й держить посесію, а Ястшембського скрутив за довги та й випер з Журавки. Он у тих панських покоях тепер сам Лейзор ще й шинк держить! — сказав чоловік.

Лейзор і справді скрутив Ястшембського. Панна Броніслава не вийшла за його заміж. В неї були такі самі цікаві тітки, як й у Ястшембського, вони випитали в жидків, що в Ястшембського у кишені свистить дюдя й повезли Броніславу назад з України на Волинь. У Ястшембського не стало гроший навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейзора дві тисячі карбованців під заклад ліса. Тимчасом недалеко од того ліса якийсь пан поставив сахарню. Лейзор возив та возив посесорський ліс, доки набив добре кишеню. А тимчасом про-

центи на довги росли. Ястшембський залпугав ся й мусів за довги оддати посесию жинові, хоч вона була записана на його ймення. Ястшембський мусів йти на службу за управителя до других панків, а Лейзор сів у його посесії й завів шинк у домі, де колись Ястшембський справляв бали й для панни Броніслави й для Василяни.

— А зайдім у шинк до Лейзора! — не втерпіла таки Василяна.

— То й зайдім та випемо по чарці, — сказав Михалчевський.

Вони зайшли на знайомий Василяні двір. Ворота однією половиною теліпались на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалила ся. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. Василяна вискочила по східцях й ввійшла у дім. У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеп'ян, тепер стояли бочки з горілкою. По хаті снували жида й жидинята.

Василяна подивилась на хати, зітхнула, а потім засьміялась й вийшла на двір. З усіх надвірних хат виглядали жида й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі.

— Цур їм, цім жидам! — сказав Михалчевський. — Кидаймо їх та ходім за-видна у Комарівку.

— І справді цур їм, — сказала Василяна, поглядаючи на той дім, де пройшов молодий час її життя.

Вже сонце спустило ся над ліс, як Василяна та Іван ввійшли у Комарівський

ліс й почали спускатись лісом з гори до села. Через високе дерево заблищав яр, ввесь залитий садками. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе плила серед зеленого моря.

Як би не білі смужки диму над зеленими верхами, то можна булоб подумати, що у тому селі нема ні однієї хати, тільки одним одна церква.

— От і Комарівка, — сказала Василина смутним голосом, спинившись серед шляху. Сльози закапали з її очий.

„Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А щоб було, як би я була вернула ся до батька тоді?..“ — подумала Василина й сльози ринули річкою з її очий.

Василина прийшла у батьків двір, стала серед двору й оглянулась кругом. Все було по давньому, неначе вона тільки вчора покинула рідний край. Василина з Іваном увійшли у хату і поздоровкались. Сімя сиділа за столом й вечеряла. Василина впізнала батька, впізнала матір й не впізнала ні однієї сестри, ні одного брата. За столом сиділи рядами дівчата та парубки, чорняві, гарні, рослі та здорові.

— Добри-вечір вам! — тихо сказала Василина.

— Доброго здоров'я! — обізвалась стара Паляничиха.

Василина мовчала і тільки плакала. Всі мовчали і дивились на неї, та на Михалчевського. Стара Паляничиха глянула на

Василину, глянула на сльози, встала зза стола і кинулась Василю на шию.

Мати перша впізнала дочку.

— Василю, дочко моя, голубко моя! — крикнула мати через сльози і цілуєчи та обнімаючи дочку.

— Це я, мамо, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михалчевським.

Батько й діти покидали ложки і разом підняли ся з лави. Всі очі обернулись на Василю. А Василина все плакала, обнімаючи матір.

1876 року, 14. лютого.

БАБА ПАРАСКА ТА БАБА ПАЛАЖКА.

I.

Не можна бабі Парасці вдержатись на селі.

Ой, люди добрі, що мені на сьвітї божому робити? Не можна, не можна за лихими сусідами на селі вдержатись. Хоч зараз спродуй ся, пакуй ся — та й на кубанські степи. Дав же мені Господь сусід, нічого казати. Але ніхто мені так не допик аж до живих печінок, як та капосна баба Палажка Соловіха. Та що й говорити! Хибаж ви її не знаєте? Чи єж така не то що на селі, але і в цілому сьвітї? Боже мій, так уже її обминаю, обхожу десятою вулицею; отжеж зачепить! Як би я під землею лежала, вонаб мене, капосна, і там знайшла. А я, собі на лихо, вдалась добра. І, Господи! Яб її до віку не зачепила як би вона мене не зачіпала. Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдав ся вже геть то гнучкий, як батіг з клоччя. Та що й говорити! Од такої баби, як Палажка, не тільки я з Омельком, але навіть дві люті собаки не одгризлились би.

На моє безголова і хати наші на однім кутку, і поле наше поруч.

Оце, що божого дня міряє Палажка свою різу, як не хворостиною, то поясом, таки вдвох з своїм чоловіком, Соловейком. Міряє, міряє, а піде жати, то і вріжеться на ступінь, або й на два в чужу різу. Хибаж раз люди одбірали снопи з її різи! А це сього року мабуть зовсім здуріла: захопила мою різу та й вижала аж пів копи. Вихожу я з серпом на своє поле, дивлюсь аж полукіпок уже стоїть! Скинула я пояс, перемеряла свою різу — моя різа, а полукіпок стоїть як стіжок. — „Ой ти, Боже мій! — крикнула я до Соловейків: — хтож оце крав моє жито?“ А Палажка до мене: — „Не кричи, бо я помилилась; думала, що моя різа; або заплати мені за пів копи грішми, або дай сніп“. — „А не діждеш ти, щоб я тобі гроші платила, або злодієві сьвятий хліб давала. Хиба в мене рук нема? Хиба в мене чоловіка нема? Булаб і я сама з Омельком вижала. Не дам, — кажу, — тобі заслиняній анї снопа жита“. Чую, вже моя Палазя хвалить ся всім на кутку: — „Оце помилилась, не перемеряла добре різи та й нажала дурнісеїнько отій грапині пів копи жита“.

Ото, другого дня вихожу я жати свою різу. Коли дивлюсь, а Соловіха вже й заняла постать саме коло моєї різи. І вона жне, і дочка її, дівка, жне, і чоловік її з пасинком коло неї жне; бо вона вже за другим чоловіком. Вже й не знаю, як вона сподобалась тому Соловейкові! Ой, Господи! Як говорить, то тільки плює словами, а не го-

ворить: пху, пху, пху! та й обплює свою погану морду. А як іде, то запаска на її так і розїдеться ся зпереду на обидва боки, аж об землю черкаєть ся; волоче по землі, неначе прибіта гуска крила.

От вони жнуть, а я йду та й наскочила на їх. Іду я така сердита та й слова до їх не промовила. А Соловїха до мене: — „Чого це ти, грапине, не скажеш мені й „поможи Боже“? Нажала тобі дурнісїнько пів копи жита, а ти й „добрий-день“ не скажеш!“ Я плюнула та й стала поруч з Соловейками жати, та все мовчу. А Палажка знов до мене: — „Грапине, грапине, та хоч обізвись бо до мене!“ Я взяла, та й зайняла постать серез різи. Думаю: цур тобі, пек тобі! лучче я оступлюсь од тебе. А вона надійшла до моєї різи, та знов до мене: — „Грапине, грапине, попова сучко! Хибаж я не знаю, що ти вже ходила до попа на Соловейків брехати, бодай тобі добра не було! Нажала я тобі, грапине, дурнісїнько пів копи... Грапине, грапине, та хоч обізвись до мене!“ — Ой, Боже мій, не лихаж оце людина! — думаю я, та все мовчу, аж зуби сціпила. Взяла я, оступилась на самісїнький край різи. А Соловейко не втерпів та й каже дівці: — „Тиб узяла грудку землі та заткнула своїй матері рота“. В мене трохи сльози не закапали з очий, коли вже Соловейко за мною оступаєть ся. Я не втерпіла: підвелась і тільки що роззявила рота, щоб крикнути на Соловїху, та й полетїла в рїв, бо саме коло нашої різи був глибокий рївчак з маленькою криничкою. Покотила ся в рїв, а кісточка

в носі хрусь! Зломилаж я, думаю, ногу! От тепер, думаю, як би прибігла Соловіха, то побилаб голову серпом з верху. Напилась я з криниці води, та насилу вилізла з рову. Іду я по різі та шкутильгаю. А Соловіха вже й рота роззявила: — „О, ба, грапине, покарав тебе Господь, бодай була й другу ногу зломилася“. Я таки й до дому не дійшла; один чоловік, спасибіг йому, привіз мене. Другого дня, як ішла на поле, то вже ринувала через дві різи: як своє лихо, так Соловейків обминала, щоб тільки не було між нами тієї гризоти, тієї змажки та лайки.

Зве мене Палажка поповою сучкою, а сама побігла скаржитись до попа на свого чоловіка та на пасинка. Прийшла, впала навколішки, склала руки на грудях та й нявчить, наче сьвята та божка: — „Оце побили мене чоловік з пасинком... так побили, так побили, що й Господи! А все то через ту Параску, що все підмовляє мого пасинка і чоловіка. Пасинок скинув з мене очіпок та тягав двома руками за коси, а чоловік третьою рукою скуб за коси, а четвертою бив. Так мене побили, так покалічили!“ Еге, хибаж я не бачила й не знаю, як воно було? Хоч я й сліпа на одно око, але добре бачу, де що діється і як діється. Сидить пасинок на призьбі, а вона з сінний штурх його рогачем в спину. Він не втерпів та й зачепив якомсь очіпок. А вона тоді, як визвірився на свого чоловіка: — „Ти, сякий-такий сину! Чом же ти не зв'яжеш рук своєму синові? Чом ти не проженеш його з дому? Ой, лютаж я люта! Бий мене, ой, бий же

мене“! — та все підставляє йому щелепи. Соловейко не втерпів, — та лусь її в щелепи, а вона, як стояла, так і покотилась по картоплі. Качається, качається та голосить, і кочергу в руках держить; всю картоплю витолочила. Соловейко вискочив з хати, зняв руки до Бога та й каже: — „Господи милосердний, або мене прийми до себе, або нехай вона згине“! А чим тут чоловік та пасинок винні? То вона одна винна. А ще каже, що її за коси скубли три руці, неначе в неї на голові копиця сїна, або куделя вовни... Та в неї, поганої, не гурт було коси, як вона й дівкою була! Було заплете ті косинята, неначе кішка позасмоктує, та й вертить лисою, зализаною головою перед хлопцями. Та тепер у неї голова лиса як облизаний макогін! Хибаб на три руці стало по одній волосині.

Сьвята вона та божя: до церкви ходить, Богу молить ся, ще й других навчає. Прийде до церкви, простелить хусточку та й бє поклони в хусточку, щоб не замазати свого лоба. А виходить з церкви, то згорне хусточку, мабуть щоб забрати свої поклони в хусточку та сховати в скриню. Оце як хоче який хлопець втікти з церкви, то вона його хап за потилицю, та назад; а як котра дівка стоїть та не хрестить ся, то вона стулить їй пальці та й перехрестить: — „Он дивись, де сьвяті окна, отуди кланяй ся й хрестись“! А як іде пасинкова жінка до церкви, то вона розставить руки поперед неї та й загородить їй дорогу: — „Не пушу, не підеш до церкви: нема в тебе дітий, нема

тобі божого благословення“! А як вийде до жінок, то вже й чванить ся: — „Щоб я до служби божої топила й варила, як другі жінки! Чи тож так годить ся? Хоч я й на- грішу за цілий тиждень, за теж одмолюсь, як прийде сьвята неділенька“. Знаємо, яка вона сьвята! Кожного року йде в Київ го- віти на Великдень; що року їсть паску на печерях... Йде в печері до Київа, то ходить по кутку, кланяєть ся, з усіма прощаєть ся: — „Простіть, Христа ради, в чому я винна“! А йде з Київа, то ще за селом роззявить рота, готова всіх поїсти; ще за селом аж язика висолопить, готова вже лаятись. А вже де обід, де хрестини — вона й там, хоч і непрохана! Сяде на покуті, неначе вона голова в селі, розпустить язика, роззявить чорного рота та й навчав: — „Трапезуйте, люди добрі, трапезуйте, бо це трапеза не людська, а божя: що наварили, то треба все до чиста виїсти. Трапезуйте, люди добрі“! А я сижу, мов дурна, не можна мені за нею й словом похопитись. Вона старша та й годі, неначе її хто настановив навчати громадян. Сидить вона мені отгуг у печінках. Яж кажу, — хоч зараз пакуй ся, та й на ку- банські степи!

Або оце, хибаж не кумедия? Раз мій рябий підсвинок уліз у Соловейків город, а мене тоді на біду не було дома. Прихожу я до дому — дивлюсь, а мій підсвинок ви- сить на тину, привязаний за задні ноги та ракотицями дереть ся об хворост. Я — до його, а Соловіха вже й вибігла з хати на поріг. Як роззявить рота, як покаже залізні зуби! —

„І сяка-така, бодай твоє поросся вовки ззіли, і бодай ти вечора не діждала, як твій підсвинок поїв мою цибулю“. — А бий тебе сила божа! Ще не чула, одколи живу на сьвітї, щоб свинї цибулю їли! Глянула я на свій город, а моєї цибулі — колиб тобі стеблѳ: чисто всю вирвала Соловіха, вже й жидам продала. Я кинулась до неї, а вона стоїть на порозї та сичить, як гадюка: — „Ой лютаж я, люта! Не підступай, бо голову провалю кочергою та й на Сибір піду: і я пропаду, але й ти пропадеш“! І цур тобі, і пек тобі, осина тобі з твоєю цибулею на тебе й на твого батька! Не втерпіла таки я, пішла до попа та все чисто розказала про Соловіху. З того часу, коли не вийду на горѳд до криниці по воду, вона вже й вибігає на поріг, вже й верещить: „Попова сучко! На цюцю! Уджга, кіс, кіс! Уджга! Попова сучко!“ Сама вона попова сучка, бо як побє Соловейко, то вона зараз і біжить до попа скажитись. І сестра її була така відьма, як і вона. Хиба не знаємо, як Василь Лобань піймав її в ночі під коровою та живцем виколов око залїзякою? І тїтька її була відьма, і завод їх такий поганий, та й сам чоловік її злодій! Хибаж давно витрусили в його клуні в засторонку копу чужої пшениці, що перевіз у ночі з чужого поля? І брат Соловейків злодій: украв сивого вола у Кайдаша та й загнав на злодійський ярмарок у Жашків. Еге! Аджеж Палажчина мати була родима відьма. Розказують, що ніколи з роду було не піде купатись з дівчатами, а все залізе в лози та й купаєть ся

сама. Але раз дівчата засіли та й підглядали, що в неї з задку хвіст, хоч невеличкий — завбільшки на два пальці. Вона вміла і клубком качатись під ноги, доїла молоко просто з стріхи, ніколи з роду не клала горсток навхрест, як мочила коноплі. Їй богу, бою ся жити на однім кутку з Палажкою. Не буду я Параска, коли вона не зведе мене з сьвіта, а як не мене, то мого Омелька. Хоч продавай хату й ґрунт та перебірай ся на другий куток! Не можна, не можнаж мені через ту Соловіху на кутку вдержатись! Піду в волость, попрошу громаду, щоб дала мені поле, про мене й на десять верстов од Соловейкової різи. А як ні, — то хоч зараз спродуй воли, хату й ґрунт, пакуй ся та й на кубанські степи.

І як мені вдержатись на селі, коли вже мій небіж Тиміш мабуть зовсім здурів та й оженив ся з Палажчиною дочкою, Мотрею! От тепер маю сваху саму сатану! Просить мене небіж на весілля, і Палажчина доня принесла шишку: просить на весілля. І хотілось мені піти, але я таки не пішла. Я знала, якаб мені честь була на тому весіллі: Соловіха далаб мені отруту або дання в горільці. Мій навіжений небіж, мабуть щоб підобритись до тещі, третього дня по весіллі, забрав музики, забрав свою рідню та й потяг ся до Палажки просити її до себе в гості. Потяг таки Тиміш і мене: піду, думаю, подивлюсь, як будуть вести відьму попід руки та ще й з музиками. Прийшла я та й не йду в хату, стою собі на дворі. Коли дивлюсь, виходять музики з сінний, гуркотить решето, брязчать цимбали, а за музиками два чоло-

віки ведуть попід руки Палажку. Вона пишається та величається як собака в човні, розчепірила лікті, задерла пику в гору, закотила очі під лоб, а запаска так і розіхалась на обидва боки, аж кінці черкають ся об землю, ще й сорочка біліє. Як угляділа я таку мару та, їй Богу, не втерпіла. — „Та підтягни, — кажу, — запаску хоч на цей раз! Зглянь ся на свою честь. Тебеж ведуть попід руки, мов яку цяцю!“ Вона тільки їсть мене очима та синіє. Ведуть її через село. Музики грають, собаки брешуть, а я за нею назирці до небожових воріт та зпересердя як гукну: „Одчиняй, небоже, ворота, бо ведуть в твій двір саму сатану!“ Палажка все мовчить, тільки синіє. Тільки увійшла в хату, як заверещить, як засичить! І музик стало не чуть. Я слухала, слухала, а далі вхопила дзеркальце та тиць їй під самісінький ніс: „Подивись, лишень, — кажу, — на свою морду, яка вона стала од злости синя як буз!“ — та мерщій з хати. Знов розсердилась на мене Палажка. А що я таке їй заподіяла? Сказала правду в вічі, та й то жартуючи.

Але раз трохи не стало ся диво: я трохи не помирилась з Палажкою. Стрічаю я Соловіху; йде вона з церкви — така сьвята та божя, згорнула руки, губи тісно стулила, аж запишалась. „Добрі-день тобі, Парасю!“ — промовила до мене Соловіха, аж губи облизала. А я з того дива до неї на сьміх і собі тихеньким голосом: „Доброго здоров'ячка, Палазю!“ — „З неділенькою сьвятою будьте здоровенькі!“ — промовила вона ще солодче

й уклонилаь. — „Спасибіг, будьте й ви здорові, Палазю!“ — промовила я та й собі підсолодила голос, не знаючи, до чого воно йдеть ся. — „Чи з церкви йдете, Парасю?“ — спитала вона наче на сьміх, бо я йшла проти неї. — „Нї, серце, Палазю! Нехай уже ходить до церкви, хто присьвятив ся, а ми люди грішні“. — „І чогоб нам пак гніватись? Я оце стояла в церкві та все об тїм думала. Правда моя, Парасю?“ — промовила вона аж з медом та з маком. — „А вжеж, Палазю, ваша правда, бо в вас неправди й заводу нема!“ — кажу я. — „Простїть менї; чого нам сваритись?“ — каже вона, аж плаче. — „Про мене, — кажу: — Як би мене нїхто не зачіпав, яб до віку нїкого й пальцем не зачепила“. — „Прощайте, Парасю!“ — нявкнула вона. — „Прощайте, Палазю!“ — промовила й я тоненько та любенько. Понявчали, понявчали солодким голосочком, та й розійшлись. Тогож таки дня, в вечері йду я до куми городами та бурянами, йду та думаю то се, то те. Вихожу стежкою на крутий горбик — зирк! на зустріч менї зза горбика Палажка: так і висунулась, неначе козак з маку. Стала як стовп, чорного рота роззявила, неначе її хто віжками спинив. Бий тебе сила Божа! Я злякалась, аж назад одхилилась. Стали ми обидві як укопані, та й стоїмо, дивимось одна на другу, неначе з роду не бачились. Вона менї не каже „добри-вечір“, і я їй не кажу: нехай таки вона буде менча, нехай таки мов буде з верху! **Ж**ду я, що вона отот промовить до мене: недурнож нявчала так любенько уранці.

А вона мовчить та витріщає на мене баньки. Дивлюся я — вона мене їсть очима, чую я — вже й мене бере злість. Стояли ми, стояли, дивилися одна на другу, надивились, кивнули головами: я плюнула на один бік, а вона на другий — та й розійшлися з того горбика. От тобі — Палазя й Парася! — думаю я. Помирились так, що миру не стало й до вечора. Треба, щоб у лісі щось дуже велике здохло, щоб ми помирились!

А це знов розсердилась Палажка на мене, що я пожартувала з нею, та й то не я, а моя сусіда Левадиха вигадала той жарт. На дворі була страшна спека; в хаті душно, а я думаю, піду, та зварю вечерю на городі коло криниці поки син та невістка вернуть ся з поля. Взяла я таган, казанок, набрала трісок та сухого хворосту. Прийшла до криниці, коли зирк: на цямрині стоїть залізне відро. Подивилась я, відро Палажчине: я його зараз впізнала, бо знаю всі відра на кутку. Цеж, думаю, Палажка ходить до моєї криниці по воду, бо Соловейко саме тоді чистив свою криницю. А тут прийшла по воду моя сусіда, стара Левадиха. — „Хто це забув ся відра?“ — питає вона в мене. — „Та хтож, — кажу, — Палажка. Хибаж ти не бачиш, що відро неначе погрижене зубами. Мабуть йй не було кого гризти, та од злости погризла свої відра. Ну, та й хазяйка! Добре, що не забулась отут коло криниці своєї голови“. Взяла я те відро та й кинула в кропиву: нехай, думаю, Палажка трохи пожалить литки, як буде доставати відро. Ото розклала я під вербами багаття, поставила таган, почепила

казанок. Сидимо собі з Левадихою та балакаємо то про се то про те. А Левадиха каже: „А давай пожартуємо трохи з Палажкою! Облиймо бісову бабу холодною водою, як вона прибіжить за відром; може не буде така гаряча та лиха“. Левадиха сердилась тоді на Палажку за те, що Палажка давала їй дулі та ще й при громаді. — „Скупаємож ми тебе, щоб знала, як мені дулі сукати“, — каже Левадиха. Тільки що вона це сказала, аж Палажка лізе через перелаз. Ми з Левадихою шусть у коноплі та й присіли. А Палажка присурганилась до криниці, глянула на цямрини, заглянула в криницю та й каже сама до себе: — „Деж це діло ся моє відро?“ Вона туди круть, сюди верть, блиснула маленькими чорними очима по коноплях, по бурянах. А очки так і блищать од злости, як у гадюки, неначе з їх искри сиплють ся, а далі вгляділа відро та й полїзла в кропиву. Кропива жалить її в литки, в руки, а вона чухає литки та лає кропиву. Взяла вона відро, шелепаєть ся до криниці по кропиві та таки й мене не забула: „Це мабуть, — каже вона голосно, ота продова душа, Параска, закинула моє відро в кропиву“. Мабуть догадувалась, що я десь тут недалечко. Я на силу всиділа в коноплях, трохи не вискочила, та мене вже Левадиха придержала за спідницю. „Йй Богу, — кажу до Левадихи, — нарву кропиви та простягнімо Палажку коло криниці та даймо їй доброї прочуханки та памятного, щоб не забувала відер“.

Дивимось ми, Палажка тричі перехрестилась, щось пошептала; вже й не знаю, чи

молилась, чи відьмила, витягла відро з водою і тільки що поставила на цямрини, а ми з конопель до неї. Левадиха вхопила її за плечі, бо дужча од мене. — „Держиж, — кажу, — та добре, бо буде пручатись!“ Я вхопила відро з водою та й линула їй попереду межі очі: „Оце, — кажу, — тобі од очий, щоб очіці не боліли“. Линула вдруге на самісіньку голову: „А це, — кажу, тобі од голови, щоб не була така дурна“. А потім лину раз за потилицю, а другий за пазуху. А вона стоїть як дурна вівця, та тільки: „Ух! ух! ух! ух!“ — „Ухай, — кажу, серце, ухай, на здоровячко. Водиця холодненька, як з льодом. Це од пристріту дуже добре“.

Скупали ми її та й регочемось обидві. А з неї вода аж дзюрчить: і з запаски, і з підтички. Кляне вона нас і слів не добере: „Бодай вас сьвята земля поглинула живими! Бодай вас чорти на тім сьвітї облили гарячою смолою!“ А я кажу: „Поки нас чорти обіллють, а ми тебе вже й облили“.

Взяла Палажка порожнє відро та й потягла ся до дому. А Левадиха кричить: — „Здорова зноси та в краще вберись! Це ми тебе скупали, щоб блохи в ночі не кусали“. Після того Палажка і не говорить зо мною і не дивить ся на мене, а як стрінеть ся зо мною на вулиці, то обминає мене попід самісінькими тинами. Хибаж вона дитина? Не знає, що то були жарти. А як парубки колись її пхнули з греблі в ставок, як вона була дівкою, то вона й не сердилась. Три роки після того все хвалилась: „Оце мене дурні парубки скупали в ставку в квітках та

в стрічках та в червоних чоботях“. А як я з Левадихою трохи покропила її водою, то вона вже і губи надула.

Колиб я пак була хоч трохи зла, хоч на десяту частку мала такі залізні зуби, як у Соловіхи, можеб я ще й одбилась, одгризлась од неї! А то я жінка зовсім плоха, ще й не добачаю на одно око. Як би пак у мене такий язик та такі очі, як у Соловіхи, яб з нею справилась. Та й чоловік мій, як з клоччя батіг, сказати правду. Оце крикну на його: — „Та піди бо, та прочитай молитву Соловісі! Хибаж ти не бачиш, що вона мене їсть, як іржа залізо, що вона на мене кричить, тільки вийду на город до криниці: „Попова сучка, ти попова сучка!“ — неначе мені під таке ймення дав!“ А Омелько почухав потилицю, та й не посьміє через Соловейків перелаз перелізти. Вже щоб не говорила Соловіха про свою добрість, скількиб не ходила до Київа молитись, а я все таки добрійша од неї. Яб нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав. Тільки я й согрішила на віку, як у корчмі пробила залізною кочергою дякові голову... Я спокутувала свій великий гріх, і одхрестилась, і одмолилась. А все таки не я була винна, а сам дяк; і не так дяк, як та дячиха. А Соловіха і свого носа туди таки втисла: без неї, бачте, нігде вода не осьвятить ся. Якаж погана наша дячиха! Я вродилась і охрестилась, а такої поганої не бачила! Вже баба Соловіха далеко краща од неї, хоч і в Соловіхи ніс, як за сім гривень сокира. А дячиха чорна, чорна, хоч чепляй на спину веретена

та решета та в циганське шатро: ніс як ключка; очі витрішкуваті як у сови; брови як пацюки; як говорить, то сопе наче ковальський міх, а морда, неначе сажою обмазана. Куди! вже дякова чорна сучка з білими бровами далеко краща. А до мого чоловіка все вишкіряє ті зубища, де не встріне. Певне нагляділа його очі карі, темні як терен. Було ззамолоду як поведе ними та моргне чорними бровами, то я аж умліваю. Та цур йому! Що я згадую? Ще добре, що не чує Соловіха, а тоб зараз рознесла по всьому селі...

Раз тягнуть ся мій Омелько пляхом по під городами, а дячиха ходить на своєму городі, та й зачепила його: сперлась на тин та й вишкірила до його свої білі циганські зубища. Я беру воду з криниці та все чисто бачу зза куща калини. Дивлюсь: мій капошний Омелько задивив ся на неї та й собі показує їй зуби, ще й почав любенько балакати з нею. Вже й не знаю, де в його та мова взяла ся? Як до мене говорить, то тягне ті слова з рота неначе зпід землі викопує, а до дячихи десь слова взяли ся! Терпіла я, терпіла, та таки не втерпіла; бурянами та поза коноплями прийшла до їх близьенько та й упала в гущавину, аж вуха пожалила собі кропивою. Дивлю ся я, а дячиха до Омелька: „Гі, гі, гі!“ та все показує Омелькові зуби. Мій Омелько й собі раденький, що дурненький, та все до неї через тин: „Гі, гі, гі!“ і собі показує зуби. Дивлю ся я, що з того буде? Вони мене не бачать, а мені їх обох видно, як на долоні. Мій же Омелько такий гарний, чорнобривий, хоч уже й немолодий; оце, як засьмієть ся, псяюха,

до тієї циганки, то й зморшки на лиці протягують ся. А вона стоїть напнута білою хусточкою: морда наче сажою обмазана, а зубища проти сонця — блись, блись! Вже сказати правду, й я немолода, але й дячиха красуня — нічого сказати! Знайшов же красуню Омелько! Коли я дивлю ся, мій Омелько приступає ближче та морг на неї бровами, а далі морг вусом... Я догадалась, до чого воно йдеть ся... А... ти, старе лубя! — думаю я та й не втерпіла: встала з буряну й руки згорнула. Коли — зирк! з другого боку з конопель підводить ся дяк, неначе стовп. Стоїмо ми в чотирьох та очима лупаємо. Дячиха ні в сіх ні в тих, поздоровкалась зо мною, а далі з дяком. А Омелько все чогось шукає та шукає попід тином очима. Бачить дячиха, що прошпетилась; повернулась до мене спиною, вирвала лопушину та й потягла спідницю просто по грядках, прохолоджуючи пику лопушиною, неначе справді пані. Я показала Омелькові кулака та ніби пішла мовчки до криниці; вхопила відра, однесла швиденько до хати, а думка моя й очі мої все летять назирці за Омельком. Дивлю ся я: Омелько вже балакає з дяком, а далі знялись з місця та й пішли мовчки до шинку. Я за ними, та крадькома — шусть у шинк, та й притаїла ся за дверима. Слухаю я, вони посідали за столом та мовчки почали горілку пити. Глянула я через щілину: Омелько не та супить ся, аж зморшки понабігали йому на лобі, а в дяка зуби й губи дрижать; чарка так і задзвеніла, як черкнулась об його зуби. Коли це, як схопить ся дяк з місця, як ухопить мого Омелька за чуприну! Так счепились обидва, мов півні.

Я кинулась між їх, щоб розборонити, вхопила залізну кочергу та й торкнула помаленьку дяка по голові. Йй Богу моему, що тільки торкнула! Вже й не знаю, як той череп увігнув ся! Мабуть біс батька зна, який череп на дяковій голові. Не встигла я озирнутись, аж і Палажка Соловіха стоїть тут коло дверей, неначе з стіни зійшла. Я зпересердя — пху їй у вічі, бо знала, що вона рознесе зараз по селу, як сорока на хвості. Ще я не встигла до дому дійти, а вже мене люди перестрічають та й розпитують про дяка та про Омелька. От, виріс язик у роті — довший, ніж у корови! І де вона, в гаспида, взяла ся в корчмі? І хто її кликав? От уже, де не посій, то вродить ся Соловіха! Зазнала я таки і того гласного суда! Розсипала я на його чимало карбованчиків ще й мусіла свій гріх у церкві спокутувати. А Соловіха і тут навчав: „Кай ся, сестро Параско, кай ся! Піди в Лавру та одмолись за свій гріх!...“ Не було в мене тоді в руках залізної кочерги; йй Богу, що не побояла сяб тоді й гріха. Колиб ще Соловісі прийшлося покуштувати того гласного суда, щоб знала, як підсвинків на тину вішати та чужу цибулю красти серед дня. Яж кажу: не можна мені з Соловіхою на однім кутку жити! Хоч сьогодні пакуй ся, та й гайда на кубанські степи! Оце піду, нападу на свого Омелька, — нехай продав воли, землю й хату, бо не видержу. Такі капосні люди на кутку, що мені не можна зроду-звіку на селі вдержатись: хоч і сьогодні на кубанські степи!

1873 року 10 червця.

II.

Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти.

Люди добрі, що мені на сьвітї божому робити! Не можна мені через бабу Параску не то що на селі вдержатись, не можна мені через неї на сьвітї жити. Набріхує на мене, судить мене по селу й по хуторах; як скажена собака бігає по дворах, по хатах та вигадує на мене таке, що й купи не держиться. Що божого дня бігає до попа, до дяка й до проскурниці. В попа вже її садовлять на стільцях, горілкою частують, а мене і в сїни не пускають. Господи милостивий та милосерний, і що я людям заподїяла? Сижу собі в хаті тишком нишком та Богу молюся. Моя стежка тільки од хати та до церкви. Я ніколи не зачепила малої дитини, за всіх молюся Богу, ще й Параску, стару суку, поминаю в молитвах. А вона за те підняла на мене всю громаду; як би могла, здається, нацькувалаб мене всіми собаками на селі. Тепер всі люди на селі чогось визвірилися на мене: вже не просять мене на обіди трапезувати, не здоровкають ся зо мною. Збунтувала проти мене весь мій рід: намовила мого чоловіка, й пасинка, і його жінку, і мою дочку, що держить Тиміш, її небож, навіть мого сина, малого хлопця. Вся рідня мене кляне, товче, як жиди Гамана. Уже на силу душа моя держить ся в тілі. Я не знаю, що вже далі буде. Не можна мені не то що на селі вдержатись, не можна мені вже на сьвітї жити. Люди добрі, благословіть мені

«скоропостижно вмерти. Нехай мій гріх побє Парашину душу.

Що вона на мене понабріхувала! Я сяка й така, і носата, і зубата, і горлата, і задрипана, і лиса, ще й до того відьма. Боже мій, тільки до Тебе здіймаю руки. Я собі молюся Богу, а Параска бреше по селу, що роблю чари. Чи в неділю, чи свята іду до церкви та гляну, що в мене нечисті руки, та й зайду до криниці й помию собі руки й ноги. А Параска бреше, що я коло криниці набираю землі нашіптую та роблю чари. Як вихожу з хати по воду, то беру відра на плечі та й починаю на сінешному порозі: „Мя-ца-й-сина“; йдучи стежкою, перемолюсь і „Оче наш, оже єси“... і „око на небеси, око на землі“... і „ізбави нас од лукавого святаго“... а прийду до криниці, то як раз домолюся до „Прийдімо поклонімося“, та стану на коліна коло криниці та й кладу поклони на чотири угли. А Параска плеще громадї, що я відьмила, кругом криниці лазила навколїшки і била лобом в колючки. Як би я справді була відьма, яб поперед усього показала тобі, Парасю, свої чари коло твоїх воріт, а не коло криниці. Я собі, як вихожу з церкви, перецілую всі святі окони та й вихожу позад усіх, бо не хапаюсь поперед усіх людей як дурна Параска, що біжить з церкви як та вівця, поперед малих хлопців. Як вийду з церкви, вдарю перед порогом поклону та й двері поцілую, а вийду на цвинтар, то й стїну проти престола поцілую. Параска усім бреше, що я відьма, бо замки в церкві цілую! Се чиста

сатана, не при людях згадуючи! Не можна мені через неї, як слід, по божому закону, і Богу помолитись. І покійна моя мати були такі богомільні: цілували в церкві двері й стіни. Мабуть Параска через те і мою матір зве відьмою: оббрехала мене на все село, а тепер мене і малі діти дражнять відьмою, а сусіди поробили нові двері в хлівах ще й замками замикають на ніч корови. От такий сором на старість, як бачите, з доброго дива!

Хоч і не приходить ся себе хвалити, але я скажу, що я скрізь на селі трапезую й обществую через те, що їм паску що року в Києві в Лаврі. Так уже мені Бог дав. Мабуть Параска хоче, щоб і я заглядала в церкву тільки на Різдво та на Великдень, як вона заглядає. Прийде раз на рік до церкви, стане на цвинтарі та й заглядає в церкву через поріг, як той дідько боїть ся ладану та хреста. Ще й піп не поблагословить людям іти з церкви, а вона зараз так і попре з цвинтаря, аж намітка на їй метляється! Я вже догадуюсь, чого вона боїть ся ладану та хреста: спитайте тільки мене. Хибаж не знаємо, що Параска почала бодню з салом на петрівчане пущення, а на Петра вже zostалося тільки пів бодні! Не сьвятіж з неба приходили те сало їсти: сама вона тріскала цілу петрівку скоромне ще й своїх синів годувала. Мій хлопець цілий піст носив в поле в торбині хліб та цибулю, а її сини носили сало, ще й мого хлопця оскоромили. Я своїм носом чула, що з її вивода цілу петрівку на все село смерділо вишкварками. Я вже знаю, до чого воно йдеть ся! Не дур-

нож вона каже, що я в церкві цілую ся з дошками... а я все своє добре порозносила по монастирях, а чи бачив хто, щоб Параска коли в церкві обмінила свічку, подала на часточку, або найняла окахтист, або справила панахиду за свою покійну матір, щоб чорти на тім світї не смалили її на огні, бо вона була таки правдива відьма. Я готова заприсягтись і землі зїсти, що Параска, коли не пристала на нову віру до штундів, то швидко пристане ще й свого дурного чоловіка потягне за собою. Не дурнож вона заглядає в церку через поріг, як собака через ворота, та й разу свого лоба не перехрестить; я вже знаю, з ким вона накладає. Я вже чула, що її сини вже зовсім пристали до штундів. Колиб її взяли в Київ та посадили на покуту в монастир, та ще саме в жнива! Або нехай лучче оддадуть її в Сибір, щоб і дух її не смердів у нашому селї. Вже вона не одмолить ся і не одхрестить ся: вхопить нечистий її душу ще до смерти. Нехай же чорти обсмалять її на тім світї як кабана, щоб не брехала на мене. Побачить вона, згадає тоді мене, як чорти витоплять з неї те сало, що придбала в піст.

Але оцього я вже ніяк не знесу: набрехала Параска, що в мене голова лиса. Сеж вона пече мене в самі печінки. Я не дівка тепер, не свічу волосом проти праведного сонця; мені й тих кіс не треба, що й теперечки маю аж до пояса, але на віщо брехати, що я й дівкою була лиса! Чи вонаж забула, як я колись, ще за панщини, вибігала на лан позивати свого чоловіка за те,

що він мені вирвав коси? Всі люди на лану бачили, як я показувала панові свої синяки, як скидала очіпок і навиягала з кіс дві добрі жмені волосся. Всі люди бачили, що я не з вівці його тягла, а з своєї голови. Мабуть тільки Парасці повилазили баньки, бо не втерпіла: зараз таки прибігла і почала брехати тому пикатому битливому панові, що я те волосся сім рік збирала з гребінця ще й половину жидівського з містечка принесла; а як у моєї дочки облізла голова, то я, буцім, і те позбирала та підмостила під очіпок. Так набрехала на мене панові, що червономордий пан побив мені спину ще й з лану прогнав. Каже вона, що я й дівкою була задрипана, а про те забула, що я далеко од неї молодча. Я ще на припічку кашу їла та гусинята пасла, а вона вже ганяла по улицах та по досвітках за хлопцями, аж тини тріщали. Я стала дівкою, а вона ще сьвітила сивим волоссям, трохи не посивіла на пні. До мене, то нігде правди діти, йшли старости, так що в мясниці й двері не зачинялись. Я одіслала з гарбузом двадцять пар старостів, а до неї ніхто з старостами і через поріг не заглядав, доки не піддурила Омелька; та й той узяв її мабуть тим, що в його і тепер не всі вдома, а ззамолоду зовсім таки не було одної клепки в голові. Сама вона блудниця зроду, як і мати її була. А ще на мене кричить, що я байстрюка привела. Вона не знає, що я за того байстрюка і одпросилась, і одмолилась: виходила по монастирях та по церквах, зїїла з тридцять пасок в Київі. Коли мене брав

Соловейко, то знав, кого брав, тільки одна Параска коле мені очі тим байстриюком, де мене вглядить. Так уже мені допекла, так настирилась, що хоч з мосту та в воду. Нема мені де сховатись од неї, як од мух у спасівку, хоч лягай в домовину. Оце піду до сьвященика та скажу: Батюшко! Не можна мені через Параску довше на сьвітї жити; благословіть мені хоч зараз скоропостижно вмерти. Я запишу все своє добро на сорокоуст, щоб Бог простив мені гріх, та й поблагословіть мені з мосту та в воду!

Колиб Параска брехала на мене по селу, та хоч мого роду не зачіпала, а то збунтувала проти мене всю мою родину: і мого чоловіка, і пасинка, і пасинкову жінку, навіть моє чадо, мою заміжню дочку ще й мого сина, хлопця; хоч зараз кидай хату. То було ніколи й не загляне в нашу хату, обминає наш двір десятою вулицею; перестала брати воду з криниці на нашому городї; а це колись одного дня, ні сіло, ні впало, Параска рип нашими сїнешними дверима! Як стояла я в сїнях коло дїжки з водою, та так і охолола: держала в руках кухоль з водою та й впустила до долу. А вона, як ся собака через тин, так і плигнула проз мене через поріг, та в пасинкову противну хату. Мені й добрі-день не сказала, тільки блиснула на мене здоровими вовчими сїрими очима. Вскочила вона в пасинкову хату та й дверима гуркнула, аж мені в голові гуркнуло. „На свою голову гуркай! — крикнула я на всі сїни. — Бодай ти своєю головою наклала!“ Стою я коло дїжки як стїна, а вона там за

дверима цмокаєть ся та дзиґорить як сорок сорок на тину. Моя душа вже чує, що Параска говорить з пасинком про мене, бо я в неї сижу на язиці день і ніч. Я таки не втерпіла: одхилила трошечки двері та й заглянула в хату. Дивлю ся я, Параска сидить за столом на покуті й обществує. Її гладке, аж пухле, лице лиснить проти вікна, як раз так, як лисніла морда в нашого старого пана. Та й гладкаж морда стала в Параски: як той здоровий гарбуз на баштані: та така пухла, що як би тикнув пальцем, то здаєть ся, палець так би й загруз, як у кабанячому здорі. На голову начешила нову квітчасту хустку з червоними торочками, ще й в добре намисто вбрала ся. Убрала ся, неначе дурна дівка на весілля. Вжеб давно час їй доати на смерть та готувати ладан, намітку та воскові свічки, а вона в червоне намисто вбіраєть ся! Я молодча од Параски, а вже сховала в скрині собі на смерть і намітку, й сорочку, і гроші на похорон, на свічки, на подзвінне, на корогви, на євангелію, та на мари, — бодай уже на марах винесли або мене, або її, бо ми ніколи не помири-мось. Дивлю ся я через двері, — стіл застланий скатертю, на столі пляшка й чарка і полумисок з солоними огірками, а другий з печеним курчям. Коли я придивлю ся, аж поруч з Параскою сидить мій Соловейко! Як побачила я свого чоловіка коло Параски, то трохи не зомліла. Сидить за столом і пасинкова жінка, а пасинок помагає по хаті, заклавши руки по панськи, вибачайте, за чорт зна що. Зняла я руки до Бога та вже

й діла не роблю. Сиділи вони та пили, поки сонечко геть-геть підбилося в гору. Тільки що Параску виперло з хати, а я в хату до пасинка. Дивлюся, од курчяти тільки кісточки валяються під столом, пляшка порожня, а на столі валяються ся недоїдки з хліба, ще й гадючі Парасині зуби видко на сьвятому хлібі. — „Добридень, — кажу я до пасинка: — пили, їли з моїми ворогами, а матері й не попросили!“ — та давай докоряти своєму чоловікові: — „На що ти пускаєш ту зміюку в нашу хату, через наш поріг?! Хибаж ти не знаєш, що вона готова мені очі видерти своїми пазурами?“ — Говорю я стиха до чоловіка та все наближаюся до його, а він мене як пхне, я аж на лаву сіла, наче мене зумисне хто посадив. — „То це ти мене пхаєш через мого ворога!“ — промовила я стиха, та налала на лаві ножа та й кажу: — „Не бий мене за Параску, бо пожбурю оцим ножем тобі в вічі!“ А він як скочить до мене, як ударить мене по щоці, а щока так і зайняла ся огнем та й посиїла як буз. Я вхопила з стола полумисок з огірками та йому межі очі полумиском, а він тоді давай мене молотити. Господи, возьми мою душу до себе в рай. Скинув з мене очіпок, розчипчив мене, вхопив за косу з одного боку, а пасинок з другого: трохи не розірвали мені голови. Я тоді до невістки: — „Оборони мене, сяка-така дочко, бо мене вбють!“ — а вона стоїть коло помийниці та на кутні сьмієть ся. Вирвалася, вибігла з хати, наділа дорогою очіпок, та й пішла плачуги до дочки. Коли одчиняю-

двері, аж у дочки на лаві, як той гарбуз, знов блищить пухла Паращина тварюка. Я хрюп дверима та на двір, сіла на призьбі та й сижучу. Сижучу та й думаю: це не Параска, це вже смерть моя слідком ходить за мною. Вийшла дочка та й просить мене в хату, а я кажу: „Прожени попереду свою свекруху ломакою з хати, бо як гляну на її одутловате лице, то мені стає нудно“. Коли чую, Параска виперлась з хати в одні сїнешні двері на город, я тоді в другі та й увійшла в хату. Ввійшла я в хату та таки не втерпіла: напала на дочку мокрим рядом. А дочка слухала, слухала, та як визвірись на мене, а за нею й чоловік її почав оступатись за свою матір. Як причепились до мене, як приперли мене до дверей, то я ледві втікла з хати. Прихожу я плачучи до дому, та з жалю розказую про своє лихо малому синові, бо вже нема мені до кого прихилитись. А воно, погане, як крикне на мене: „Бо ви, мамо, самі винні, що вас усі товчуть, як жиди Гамана!“ Боже мій єдиний, і сей блазень забиває мені баки. Проклята Параска настрєнчила всіх дітей проти мене. Сьвіте мій ясний, не хочу на тобі більше жити. Нехай мене лучче понесуть на марах, ніж я маю поневірятись та терпіти од своїх дітей, од своєї рідні.

Прийшла я до дому, хотіла молитись Богу, а мене і злість, і жаль бере: не йде молитва на серце. Сіла я, підперла голову рукою та й плачу, аж у хату входить мій Соловейко. Я тоді до його: „Коли твій син робить мені лихо, то вижени його з против-

ної хати; або його вижени, або я піду сьвіт за очі“. Він до мене і не обізветь ся: мовчить, запекла душа, наче води в рот набрав. Колиж ти не хочеш говорити зо мною, думаю я, то я й сама доберу способу викурити з хати твій поганий плід. Соловейко з хати, а я за сокиру та прожогом в пасинкову хату. Пасинка не було дома, тільки в хаті була його жінка. Я зпересердя кинулась до печі, та давай рубати піч; розвалила їм комин, і черінь, і припічок. Нехай собі вибірають ся, про мене, хоч на вигон. Розваливши піч, побила кочергою горшки на полиці, а далі давай різати пасинкові курчята: половину поварила, половину попекла, пообідала собі та й кажу пасинкові: „Оцеж тобі московська закуція, щоб ти вибірав ся з хати хоч під три чорти, або й далі“. Як наробить він галасу, а за ним його жінка, а за нею й мій чоловік! А я собі похожаю по хаті та оближуюсь після смачного обіда. „Били ви мене, за теж і вас побила лиха година“, — кажу я, та вхопила сьвятий образ під пахву під свиту, підмостила під очіпок побиривані коси та до сьвященика. Впала я перед ним на коліна, показала свої рани, зняла очіпок, навиягала з кіс дві жмені волосся. Витягаю чисниці та пасма з своєї голови та й розказую: оце вискуб з мене чоловік, а це пасинок, а це невістка; оце все Парашине діло. Од попа побігла в управу до волосного. Тільки що надхожу до управи, а звідтіля Параска з порожніми відрами та й перейшла мені зумисне дорогу. Біжить проклята, прудка як коза,

а порожні відра цок та цок об коромисло.
„Переходь, — кажу, — переходь дорогу!
Ноги тобі покорчить, бо я їду з сьвятим обра-
зом під пахвою: не заподієш мені лиха, ча-
рівнице!“ Говорю я до неї, а в душі в мене
тьохкає, бо я бачила, що Параска була в во-
лості, а де вона помаже своїм язиком, там
і сьвяті образи не допоможуть. Прихожу я до
волості, і сама хрещусь, і образ хрещу.
В волості повно людей. Волосний, таки мій
кум, судить людей, а десятник, москаль, ку-
няє на лаві. Стою я коло порога, достояю
черги, а мій кум гляне на мене скоса, наче
пятака дасть, та все судить других, а про
мене байдуже. Що це таке? — думаю я:
Яж, здасть ся, скрізь на селі обществую,
і в тебеж недавно трапезувала й на покуті
сиділа, а ти мене наче не бачиш. Перехре-
стила я під свитою сьвятого Миколая, вий-
шла сьміливо серед хати та й кажу до во-
лосного: — „Добрідень вам! З котрого часу
ви мене не добачаєте? Я вже обтерла ваші
пороги, на дверях стоячи“. Як скочить
з місця волосний, як крикне на десятника:
„Запри її сяку-таку в холодну на три дні
та здери з неї чотири карбованці за розва-
ляну піч та пятого за горшки та курчята“.
Я тоді до його стиха: „Потривай, куме, кричи,
та знай, на кого ти кричиш. Яж і в тебе на
покуті сиділа“... Він не дав мені далі й слова
промовити. Як торсоне мене в спину, а де-
сятник з другого боку в плечі кулаком та й
випхнули мене за поріг. Бере мене москаль
за плечі та й тягне в холодну. Я бачу, що
непереливки, та давай і собі кричати на де-

сятника: „Ти сякий-такий сину! Чи давнож ти постягав у мене з жертки вінки цибулі, повисмикував зпід стріхи сьвячене маковіве зїлля ще й узяв сніп маку на причілку. Яж тобі і слова лихого не промовила!“ А він як пхне мене в холодну, я так і впала на солому ще й образ впустила до долу. Боже мій, що це таке дієть ся на сьвітї? Мене усе село поважає, передо мною сам дяк знімає шапку, а вони мене закидають у свинюшник з барлогом. Я схопила ся та давай зпересердя стукати в двері. Стукаю в двері та кричу; коли оглянуся, аж я стукаю не кулаком, а сьвятим образом. Чи вже з переляку, чи вже й не знаю од чого, стукала я образом, доки образ не розскочив ся по половинї. Як глянула я на свій гріх, та трохи не зомліла. Поцілувала сьвятого Миколая та давай тоді лупити ногами в двері. Трохи дверей не висадила, а таки до свого добила ся; мусїли мене випустити. Прибігла я до дому як несамовита, коли гляну в скриню, аж проклятий москалюга заграбував мого добра з скринї на десять карбованців, і нову плахту, і запаску, і намітку, що держала про смерть, ще й сувій полотна! Пропало моє добро, ще й новісїньку сокиру Соловейковї пощербила. Ой Господи, це вже мабуть швидко страшний суд буде, що таке лихо дієть ся на сьвітї. Бють мене, молотять, місять, рвуть на менї коси, як на сьвятій Варварі. Я вже тепер великомучениця та й годї. Колиб уже Господь милосерний прийняв мою душу до себе. І де та смерть моя забарила ся! Як би я не знала, що мене похо-

вають на собачому кладовищі, яб давно сама собі смерть заподіяла. Але вже довше не видержу: не можна мені через людий віку дожити. Буде вже з мене синяків. Тепер я і справді лиса, бо обірвали мені на голові все волосся. Ще й гріх прийняла на душу: як гляну я на сьвятого Миколая, на ту розколину через самісіньку борідку, то й думаю, що мені, за мої гріхи, застаєть ся тільки скоропостижно вмерти. Нехай уже Параска живе на сьвітї, а мені нема місця на землі; мені вже дорога просто до Бога.

„Оженю я свого сина Петра, — кажу я до свого чоловіка: — Я вже стара, не здужаю робити, та й ти вже старий; нехай за нас роблять діти, а ми вже будемо одпочивати; мій син ще зовсім хлопець: тільки що минув вісімнадцятий рік, а я візьму невістку, старшу од його, то вона буде працювати за себе й за мене“. Ото й причепилась я до хлопця: оженись та й оженись. Він мене й послухав: взяв Олену, старшу од себе. Невістка, правда, попереду мене слухала, а далі як розібралась, то неначе сказилась. Я посилаю її в поле, а сама порядкую в хаті, а невістка каже, що я нічого не роблю, та давай мені докоряти: „Вивернись, — каже, — і собі, мамо, разом з вами у садку та спати му до вечора“. Я давай навчати невістку: „То ти, вража дочко, таке матері говориш? Мій син ще вюноща, а в тебе вже коси посивіли; ти здорова, як корова, то й повинна робити за себе й за матір“. Як визвірить ся вона на мене, а син за нею! Я розсердилась та як держала ко-

чергу в руках, та й махнула, щоб од неї відбиватись, та якось і зачепила невістку по руці. А вона каже: „Тепер же, мамо, коли ви мені поперебивали руки, то й їдьте самі на поле з Петром, бо я не поїду“. Воли вже стоять запряжені, стоять та й стоять, а невістка сидить собі, згорнувши руки. Стало мені шкода худоби; поїду, думаю, на цей раз на поле та покажу синові й невістці, як стара мати працює. Сіли ми з сином на віз. Син поганяє та мовчить, а я все його навчаю та навчаю. Виїхали ми за царину. Син все мовчить як німий, колиб словом до мене обізвав ся, а я все навчаю, як діти повинні слухати матері, як Бог повелів в сьвятих заповідях шанувати батька й матір. За возом йдуть на поле дівчата та хлопці, а я їм розказую про сина та невістку, щоб їх дурних навчати, як шанувати своїх родителів, бо й вони ще дурні вуюноці. Коли це мій син як крикне, мов скажений: „Мовчїть, мамо, бо їй Богу, скочу з воза та й вернусь до дому“. Я розгнівалася та й кажу: „Коли ти мене гніваєш, та не слухаєш, то ти не мій син, а бісів син, а твоя жінка не моя невістка, а чортова дочка“. Виїхали ми вже на поле, а я все таки не мовчу та навчаю, бо яж — мати, маю право. Мій син як схопить ся з воза, як крикне: „Вставайте, мамо, та ідїть собі до дому, а я сам поїду в поле“. Я собі сижу та й кажу: „Не діждеш ти, вражий сину, щоб стара мати слухала блазня. В тебе ще на губах молоко не обсохло“. Син ухопив ся за полудрабок та давай перекидати воза. „Потрївай, — кажу, — я докажу

тобі, що я старша“. Та й собі вчепилась руками і ногами в полудрабок та й вдержалась. Він зайшов з другого боку та знов перекидає воза. А я й собі вчепилась в другий полудрабок та таки вдержалась. Торсає він воза, аж в мене кістки торохтять. Він кинув ся до волів, випріг воли з ярма та й погнав до дому. Я сижучи на возі та й зняла руки до Бога: „Ой, Боже мій милостивий! Спасе мій! Богородице Діво, радуї ся! Оче наш, батьку наш! Щож це далі буде на світі, коли син знущаєть ся над матірю. Мабуть у вечері буде страшний суд“. Сижучи на возі та од сліз уже й полудрабків не бачу. А тут на сором мені люди йдуть на поле та ще юрбами, неначе їх сатана нагнала зумисне, щоб подивились на мій сором. Прийшла й Параска з граблями та сьмієть ся ще й докладає: „Поганяй, бабо, та держи цабе, бо перекинеш ся“! Вивіз мене лукавий син, неначе на сьміх людям та й покинув серед шляху, як ту старчиху за царину. Встала я з воза та й думаю: коли син покинув воза серед шляху, то покину й я, — та взяла торбу з хлібом та й вернулась до дому. Годуй дітий, піклуй ся коло їх, навчай з ранку до вечора, а вони кажуть, що я їх лаю з ранку до вечора. Потрівайтеж, думаю я, коли ви вивезли матір за царину на сьміх людям та й покинули на великому трахту на розпутті, де ховають вішалників та шибеників, то й я покину вас. Я пожалілась своєму Соловейкові, а він оступаєть ся за дітьми та ще й вилаяв мене.

Пострівай же ти, Соловейку, — думаю я; яж тобі оддячу це й на сїм сьвітї, коли ти тягнеш руку за Параскою та за моїм лихим родом. Коли ви всі мене товчете, як макогін макітру, як рубель качалку, покину я свого чоловіка, свій поганий рід, своє село та піду в сьвітї по монастирях. Вхопила я торбу з сухарями, вдарила три поклони перед образами та й кажу до чоловіка і до рідні: „Прощайте на віки, тільки ви мене й бачили. Я за вас молилась Богу, а тепер піду в Київ та прокляну вас, і Параску, і все село“. Поклонилась їм до землі та й майнула з двора, і хлїб не зжатиї покинула на полі. Вийшла я на гору за царину та й не оглянулась: не жаль менї села, хоч би його й сьвята земля поглинула. Пішла в Київ — одговілась, пішла до Почаєва — одговілась, знов вернулась до Київa та по тяжню сидїла в кожному монастирі; з Київa потягла ся понад Дніпром лугами та дібровами в ржищівський монастир на храм, а потім в корсунський, а з корсунського в богуславський на одпуст, а завітїль в лебединський панянський знов на храм. Йду собі лугами, берегами та зеленими лісами. На дворі лїтечко, ясно й тепло, як в усї; скрізь пташки щебечуть. Прийду в монастир, народа сила, дзвони дзвонять, наче музики грають. Скрізь мене приймають та витають, як божу странницю. Як згадаю, як моя рідня за мною плаче, то менї аж на серці весело; я раз аж сама трохи заплакала, так розжалобилась! Нехай же, думаю, тепер мій чоловік попосоває горшками в печі, коли злигав ся

з моїми ворогами. Ходила я по монастирях та по церквах до холодів, доки не обносила ся. Чую, вже моя душа зовсім прохолола: на серці стало, як на дворі після Покрови; я й повернула тоді до свого села. Прихожу я до свого двора. Як угляділа мене моя рідня, так і повибігала вся з хати. Невістка вибігла, одчиняє мені ворота; мій Соловейко кинув ся до мене та давай плакати; пасинок плаче, син плаче, невістка плаче: кажуть, думали, що вже мене й на світі нема. Іду в хату, собаки спинають ся на мене та, їй Богу, лижуть мені руки. Прийшла я в хату, сіла під образами на покуті, роздаю всім кипарисові хрестики та пляшечки з почаївською водою. Невістка застлала стіл білою скатертею, поклала на столі хліб та сіль, бігає по хаті, як курка з яйцем; я всім розказую про святі монастирі. Тепер я бачу, що знов обществую, та й давай усіх навчати: „Бачте, плачете за мною, а лихо робите; сьогодні садовите мене за тесові столи, а завтра, мабуть, знов будете мене за коси скубти, а мого лютого ворога Параску за столи садити“. Люди обдесливі, як ті собаки: і хвостом вертять, й зуби вишкіряють. Чую, я, почали благовістити на вечерню, бо тоді була субота. Наділа я білу сорочку, завертіла голову наміткою та й іду собі через город до церкви. Тільки що вийшла на город, коли гляну, аж Параска бере воду з моєї криниці. Глянула на мене та як роззявить свою вершу, як гавкне на весь город: „Чи вже знов прибудилась до села, вболоцюго?! Я думала, що вже й ворон твоїх кісток сюди

не занесе, що вже тебе й на світі нема, та оце беру воду з твоєї криниці. Чи й за границею тягала ся, волоцюго, чи тільки по Одесі старців водила? Як побачила я Параску та й не стямилась; як кольнула мене колька в печінки, та од того часу коле мене та й коле. Вже й св'ячені миколайки пила, вже й маковійовим зіллям підкурювалась, нічогісінько не помагає. Од того часу, як тільки де побачу Параску, то мене зараз кольки колють і в грудях і в животі, і в печінках, так що й дихати не можна. Певно то не Параска брала воду з криниці: то нагла смерть моя стояла коло криниці, бо мені разом світ замакітрив ся, а Параска не знаю, де й ділась, наче в криницю шубовснула. Од того часу я вже ледві дишу, ледві хожу: штрикає мене колька день і ніч. Не можна, не можна мені довше на світі жити. Про мене, нехай майстрі й сьогодні роблять домовину. Я вже не живу, а тільки мучу ся, стогну та тихо молю ся: „Ослаби, остави, одпусти, прости й припусти; присунь ся й одсунь ся; прикотись і за село поза цариною покотись од нині й до віка!“ Благословіть мені наглою смертю вмерти.

1874 року.

В КОНЦЕРТІ.

Був концерт... не концерт, а генеральна репетиція Лисенкового концерта в київському театрі. Я люблю ці генеральні репетиції. Вони виходять кращі і вдатніші, ніж концерти. Кожний артист грає й співає не для других, а ніби сам для себе; співиллюють ся вольно, як вольна річка по луках, як вольний теплий вітер по степах...

В театрі темно й пусто. По льожах, по партері денеді мріють люди, ніби притаївшись по закутках. Але сцена освічена, аж сяє світлом. Хори в українських костюмах. Залита світлом сцена, декорації, артистки й хори при темному театрі ефектно сяють, неначе на чудовій картині часом виступав дець далеко в лісі, або на воді ясно освічене місце на темрявому фоні, і притягує до себе очі.

Я один сижу собі й думаю. Музика почала ся. Я заплющую очі. Мотиви ворухать нерви. Гарно мені, неначе легкі хвилі гойдають тихісінько човник, підкидають мене, колишуть в темному повітрі. Мислі згасають, притаїлись. Я не паную над ними. Самі думи без моєї волі ворухать ся. Ото перед моїми очима виступають якісь картини, ніби туманом повиті. Картина за картиною, образ

за образом манячать, міняють ся, десь зникають. Нїби з густої імгли виглядають якісь обличчя. От виглянуло чиясь лице пишне, дівоче, задумане, з чорними очима, глянуло мені просто в вічі і десь потонуло в імглї, а за ним з'явилися инчі, то молоді, з осьміхом на устах, то сивоусі, поважні... За ними йдуть нїби перед очима цілі події, цілі сцени, неясні, невиразні, плутають ся, як павутина по квітках... Над ними якесь не наше небо. Кругом то ліси зелені, то луки, то якісь дивні ріки в фантастичному світі... Картина йде за картиною, як у дивному сні. Я милуюсь ними, задивляюсь на їх, неначе бачу їх в своїй уяві. А музика ллється, як тиха вода, колише мої нерви, заспокоює, тишить, повіває, нїби теплим вечірним вітром, і наводить чарівні мрії.

Полила ся класична музика. Почала ся Бетховенова „Sonata appassionata“. Загреміли акорди, тверді як сталь, дужі, глибокі як море. Гук лив ся, переливав ся дужими хвилями. Мелодії сиплють ся, переплутують ся в якомусь хаотичному неладі. Сумно, темно. Думка спадає нїби в якусь темряву. Бачу якийсь хаос, нїби до створіння світа. Бачу, нїби кругом мене хвилюють збурені стихії. Нї то море, нї то земля. Небо червонувате. Хмари кровю облиті. Акорди клекочуть, і передо мною нїби клекоче море, освічене червоним світом. На чорних скелях та горах стремлять якісь ліси велитенські, досягають верхами до чорних хмар. Акорди пішли в нелад, і стали, нїби струни разом

порвались: і мені здається, що луснули й розсипались гори, скелі впали в море...

І знов полились дивні мелодії, співучі, глибокі та ясні. Мелодії стали виразні, наче пісні. Вони виринають з поетичного неладу, як сирени з хвилі. Клекіт втих, і неначе сонце ясне виглянуло з хмар. Блиснуло синє небо. Море втихло. Гори й ліси ніби засміялись. Полилась виразна мелодія, торжественна, величня. Щось велике почулось в тих мелодиях. Здається мені, що я в якомусь храмі. Якась велика базиліка, якийсь готичний храм. Світ ллється через червоні та сині шибки, ледві мріють стіни. Орган грає торжественні гимни. Мелодії ллють ся попід зводами, лунають десть високо, високо і летять в небо. Чую в тих мелодиях гаряче кохання людського серця, щастя любови... А струни сумно гудуть, знов пішли в нелад. Я неначе бачу якихсь замучених людей, відчуваю горе їх серця. До мене виглядає бліде лице молодого гетевського Вертера. Рванув ся акорд і порвав ся. Порвалось серце молодого Вертера і затихло на віки...

І знов тихо вуркочуть багаті, повні, густі, сумні мелодії, неначе передсмертельні мрії Вертера, неначе нудьга і сум другого великого генія того важкого часу — Байрона. Почуваю серцем його сум, його тугу серед розпусти, пустоти суспільного життя, його чорного часу.

Бувай здоров, краю, мій краю коханий!

Твій берег в імелі сизій зникає...

Чуєть ся мені пісня Байрона, що покинув свій рідний, але ворожий, розпустний край і пішов блукати по світу, шукати спокою для свого розбитого серця. Як намальовані, встають передо мною всі картини, всі місця, де Чайльд-Гарольд розважав своє люте горе: то встає передо мною розкішний Лісабон, то Рим, Венеція, Альбанія з своїми горами та скелями. Пишний Босфор майнув золотим пасмом з мечетями, мінаретами. А там встають Альпи. Над Альпами грім, блискавка. Гремлять гори, тріщать скелі, а над горами піднімаєть ся дух Манфреда, проклинаючого нікчемних людей свого часу. „Одного щастя бажаю я: забути, забути все на світі, забути гідкий час, пустих нікчемних людей! — ніби говорять мелодії великого поета-композитора:— але не можу забути, бо люблю людей бідних, безталанних, задавлених“.. І знов музика ясна, як погожа вода в Дніпрі, ллєть ся виразною мелодією пісні гарячої, люблячої. Сьпіває нещасна душа, що хоче щастя, рветь ся з неволі на вільний світ божий....

Мелодії стали, ніби вмерли, і картини десь ніби закутались в туман: і сумні згадки про ті важкі часи ніби вмерли і зчезли, як туман перед ясним сонцем.

Сцена освітілась. Ото виходить на сцену український хор. Народні костюми свіжі, гарні. На дівчатах аж блищать квітки та стрічки. Вишивані сорочки, червоні черевички, намиста аж сяють. Повіяло рідним духом України. На сцені заворушилась сила молодих людей. Свіжими молодими голо-

сами полила ся Лисенкова кантата: „Бють пороги“.

Загув оркестр прелюдію. Загуркотали баси. Полив ся голос чудового барітона:

<i>Бють пороги, місяць сходить,</i>	<i>Нема Січі... очерети</i>
<i>Як і перше сходив.</i>	<i>У Дніпра питають:</i>
<i>Нема Січі, пропав і той,</i>	<i>Деж то наші діти ділись,</i>
<i>Хто всім верховодив.</i>	<i>Де вони гуляють?</i>

Нема Січі! Одно слово г'енія, кинуте в мелодію і ніби чарами розгорнулася передо мною картина. Пустиня. Українські степи мріють без краю. Вечір. Червоне сонце сідає і заливає степи, Дніпро лиснить червоним сумним сьвітом. Очерети дрімають. Верби стоять непорушно. Десь далеко понеслась моя думка понад лиманом. Вода лиснить в лимані. Пусто. Глухо. Січ лежить в руїнах, як давня Троя. Нігде ні живої душі, все замерло на Україні.

А чудовий барітон ллється, переливається, а в мотивах неначе чути, як гудуть Дніпрові пороги, як реве Ненаситець серед мертвої степової тиші. Сумна, поважна, глибока й народня мелодія. Здається, ніби давній кобзар плаче на руїнах Січі, ніби могутні сльози Запорозжця ллють ся разом з мотивом. Місяць сходить, як золоте червоне коло. Темнішає. Степи й лиман криють ся фіолетовою імглою. Тихо й мертво. Тиха задума наполягла на мою душу.

А мелодія плине, як Днірова вода. Починається тріо: „Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче“. І здається, чуєш серед тієї мертвої ти-

— 490 —

ні різкий, пронизуватий крик Дніпрової чайки...

„Де ви забарились? Вернітеся, дивітеся!“ — високо піднімає голос тенор. І перед моїми очима ніби по Дніпру заворушилися козацькі чайки, полетіли птицею по воді, мигають як стріли.

Ніч. Один місяць ллє тихий сьвіт. Оркестр гуркоче тихо на басах. Акорди ллють ся то в гору, то в низ. Здаєть ся, десь бє хвиля, здорова, дужа. Це не Днірова хвиля. Це Чорне море грає. Хвилі плещуть ся не то об скелю, не то об берег. Підняв ся місяць в гору. Серед моря стоїть турецька ґалєра, ніби скеля стремить в темряві. Високе сопрано в трію впало, ніби блискавка, і осьвітило море ніби огнем.

Кругом ґалєри козацькі човни. На човнах сидять рядами козаки з довгими вусами, загорілі, з дужими плечима. Я ніби бачу, як виступають їх лица, ясно осьвічені бліками, неначе на темних къртинах Рембрандта. На ґалєрі ряди невольників-козаків приковані до ключин. Між ними Турки стоять в пишних уборах, в золотї та сріблї. Все стоїть і не ворухить ся. Я бачу ніби живу картину серед моря. Хвилі бігають, миготять.

<i>Слава не поляже,</i>	<i>Чия правда, чия кривда</i>
<i>Не поляже, а розкаже,</i>	<i>І чиї ми діти!</i>
<i>Що діялось в сьвітї,</i>	

„Слава не поляже!“ — засьпівав дівочий хор, полнив ся ніби з неба ґразнозний гомін. Цїлий хор дужими голосами підхопив „Слава не поляже, а розкаже!“

І картина ніби ожила перед моїми очима. Човни рушили до галері. Козаки заворушились. Ото вони вже на галері. Блищать шаблі, блищать криві турецькі ятагани, ніби блискавка мигає по галері...

Впали Турки. Розковані вже невольники. Галера заворушилась і поплила в лиман. „Слава не поляже! — засьпівали козаки, і лиман зрадів, заколивав ся. Загук Дніпро, витаючи своїх гостей на Україні. Впала темрява ночі. Запалало небо огнем. Сонце одразу викотилось на небо. Ожили береги. Заклекотали орли в степу. Зашугали чайки. А козаки плывуть і сьпівають. Дніпрові хвилі грають. Вода гуде, пороги стогнуть.

„Наша дума, наша пісня не вмере, не загине“! — гукають козаки. Їх очі блищать. Торжественно пливе галера лиманом. От загук Дніпро. Показались береги, обставляні скелями; над водою верби тонуть в промінні пекучого сонця. Широкий Дніпро грає, лиснить искрами. А торжественна пісня ллється, переливається. Чуть силу України в тих дужих мотивах, силу велику, незломну...

„Наша дума, наша пісня не вмере, не загине“! — ще раз сьпіває хор. І перед моїми очима ніби сяє ще один славний день України, день майський, але гарячий: то був май України після сотні років лютої зими, після сотні років польського ярма. Ніби бачу той день над Корсуном.

Ліси зеленіють. Квітки цвітуть. Гаряче сонце сяє. Рось в долині лиснить, неначе

потрушена золотим порохом. Поляки розбиті, втікають.

Замовк хор. Самі чоловічі голоси вдарили: „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало“. Оркестр виразно вибиває такт на басах. Хор гремить, одбиває мелодию одрубчасто: чуємо марш, торжественний, славний, дужий як морська хвиля, і разом з тим радісний; щось славне вчинилось на Україні... От неначе перед моїми очима Богдан Хмельницький з золотою булавою вступає в Корсун. На козаках сяють червоні жупани. Народ заливає улиці, майдани. Скрізь натовп, скрізь невимовна радість. Радіє народ, сьпівають козаки: встала сила України, ожила, воскресла.

Пісня скінчилась. Барітон засьпівав сольо жалібну пісню: „Ой, чого ти почорніло зеленєє поле“? Ніби через сон чую слова: „Круг містечка Берестечка на чотирі милі мене славні Запорожці своїм трупом вкрили...“ Смутна мелодия ще не дійшла до серця. Ще лунає пишний мотив, ще бачу перед собою ясний, гарячий день, але не над Корсуном... десь далі, серед поліських лісів, над зеленими, як оксамит, поліськими лугами. Бачу військо козацьке, ніби чорна хмара наступає. Над ним мають червоні корогви; поруч стоять Татари. Біла ханська здорова короґва високо несеть ся, як білий лебідь лине в синьому небі. По другий бік польське військо в дорогій зброї. Сонце грає на золотих уборах, на дорогих контушах.

Між ворогами зеленіє широка болотяна низина. З ранку до півдня стоїть військо й не ворухнеться. А сонце сяє, грає маревом над золотими шишаками, блищить на списах. Богдан в червоній горностаєвій мантиї, з золотою булавою, обсипаною алмазами, літає перед козаками на страшному баскому коні.

Загріміли гармати. Рушили Поляки. Вдарили на їх козаки. Зрада в козацькому війську... „Почорніло ти од крові, козацької крові“... долітає до мого вуха жалібна мельодія. І рушилась козацька сила. Татари зрадили. Хан держить Богдана в своєму наметі і не пускає в битву. Виговський поїхав в Чигирин, щоб привезти викуп за Богдана...

Ніч, темна ніч. В зеленому ханському наметі сидить Богдан, похиливши голову. Роєм літають його думи. Чуть гук гармати. Козаки гинуть. Хан держить в неволі розум України. Побігли козаки назад на Україну...

І знов виступає передомною інча картина. Стара віковична волинська діброва. Козаки сидять кругом багаття. Старі дуби чорніють як скелі. Світ пронизує зелене гілля, миготить на стомляних, осмаляних козацьких головах. Бачу втомляні очі; виразно виступають з темряви високі задумані чола, неначе на темрявих картинах Рембрандта. Коло дубів ліснять наконечники списів. За дубами виглядають силуети козаків, привязані коні, неначе тіні. Старий вусатий кобзар сидить коло огню, грає на кобзі й співає: „Ключуть очі козацькії, а трупу не хочуть“... Я неначе

бачу його сумний вид проти огню: його довгі сиві вуса, бачу сльози в очах. Пісня його, ніби на похорони України... І ту пісню ніби слухають віковічні дуби. Похилились од горя зелені віти, капають не росою, а сльозами, кровю. Мертво, тихо кругом. Сумують козаки. Сумує діброва.... „Ти знов будеш зеленіти, а ми вже ніколи“ чую я, і сльози підступають до очей.

„Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові, ще й понесеш, друже!“ — знов починає барітон Лисенкову багату мелодію; а я все ніби бачу того кобзаря, неначе древнього пророка, що пророкує майбутнє України. Ще жде Україну кров, ріки крові за вольную волю: ще її жде славна Батова, Максим Залізняк, Гонта... Які сумні, які страшні картини! Не легко вмерти Україні.

І все бачу я ту саму картину в діброві. Картина ніби стоїть перед моїми очима, як намальована пензлем Рембрандта. Бачу инчу велику діброву десь, коло Чигирина. Багаття жевріє. В лісі тихо. Запорожці ледві виступають з темряви. На їх загорілих чолах, на вусах, на червоних кармазинах бігають різні червоні бліки. То блиснуть здорові чорні очі, і неначе згаснуть, то блисне чорний довгий вус, то вирнуть десь густі чорні брови і десь сховають ся. Як червона блискавка, мигне промінь по червоному жупані і десь ніби впаде в траву. Листя на дубах жевріє як жар. Дуби чорніють. Коло багаття грає на кобзі і співав вже не старий кобзар,

а молодий Ярема Галайда: „Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!“ — ллється його голос, сьміливий, голосний. Потомляні Запорожці та гайдамаки то сидять, то лежать, підвівши голови і спершись на руки і слухають ту мелодию. „І сю ніч, Дніпре, напешся шляхецької крові!“ — співає Ярема, а його чорні очі блищать, сиплять искрами. Чоло підняте вгору, лице дише сьміливістю. Співає вже не наймит польський, не попихач жидівський. Співає чоловік, співає вольне серце, вольна душа, що притаїлась і сховалась од ворогів в густій темній діброві...

Коло дуба стоїть обпершись Максим Залізник, високий, плечистий, міцний, дужий, як віковичний дуб. Лице повне, рум'яне, чоло високе, очі тихі, сині, русьві кучері хмелем вють ся по голові.

„Максим козак Залізник, козак з Запорожжя: як виїхав на Україну, як повная рожка“, — каже про його пісня. Як рожка світить ся його біле лице, ясно освічене. Не тобі лити людську кров! З такими очима та кучерями тільки співати пісні про кохання при ясному місяці в вишневому садочку. Та горе гірке: Україна задавляна ворогами. Не в тобі, Максиме, причина пролитої крові, а в твоїх ворогах... А там, далеко по густій діброві, між товстими дубами скрізь мигає багаття. Палає огонь. Коло огню сидять нужденні гайдамаки, що повтікали од польської панщини, сидять наймити, сидить обідрана голота. Одежа на їх драна. Вони босі, трохи не голі,

зануджені, замучені. Червоний огонь бігає по їх розхрістаних худих грудях, по сухих запалих щоках...

Бачу неначе картину з Дантового пекла, неначе виглядають на мене з розпечених, аж червоних, могил та домовин бідні душі, замучені, розпечені в пекельному огні... Вся діброва грізна, сумна, страшна, як Дантове пекло. Сум наліг на мою душу.

Замовкла пісня. А картина стоїть перед моїми очима. Дотліває жар в багатті. Чорні дуби неначе вкриває туман. Все тоне в темряві. Полились нові граціозні мелодії. Почався мелодичний Лисенків дует: „І широку долину, і високу могилу, і вечірню годину... не забуду я“. Яка гарна, делікатна мелодія! Як вона доходить до серця.

Страшна картина в лісі сchezла, неначе сон. Сьпіває дві щасливі душі. Радість закоханого серця ллється в тих мелодиях. Передо мною зелений гай. Ніч місяшна. Місяць пливе серед неба. Під ним легкі пронизані жовтим сьвітом хмарки. Сьпіває ніби Шевченків Ярема з Оксаною під гаєм... Тенор переплітається з сопраном, неначе дві срібні нитки, і дзвенять про щастя: розказують, що бачила колись широка долина, і висока могила, і червона калина, що чула вечірня місяшна година... А бачила червона калина любов чисту, молоду, чула вечірня година, чув місяць золоті слова молодого щастя... „Та що з того... Не побрались: розійшлися, мов не знали... ледві чую слова. І мелодія задзвече-

ніла елегією, смутком, але не важким, не тим, що вбиває душу, гнітить серце і накидає чорне покривало на очі... Чую голос Яреми десь в лісі, коло панського палацу, чи під Лебедином, за стіною лебединського монастиря. Чую голос Оксани з вікна високого палацу з неволі... Голоси затремтіли, отот заплачуть. Жалібно як голуб, загув тенор в граціозних переливах. І його голос тихо лунає десь під черешнями та яблунами і ллється під небо до ясного місяця. Чується розстання, але не на віки, не до смерті. Чуть надію в тих чудових мелодиях, як в співках пізнього соловейка надію майбутньої весни. І знов колись прийде весна, зацвітуть сади і заспіває соловейко, закує зозуля...

Ліс, огонь, кобзар, козаки, ціла картина десь нїби чарами зчезла. Чуть музику Моцарта. Грають його сонату. Як перли, полились веселі акорди. Неначе хтось сьміється весело, голосно, од щирого щасливого серця. Полила ся мелодия — пісня, витяжна, граціозна, м'ягка, як шовкова нитка. Неначе з неба ллється та чаруюча мелодия і манить серце, лащить ся до душі, як літня хвиля лоскоче тепле тіло. І знов посипались дрібні веселі акорди, неначе забрязчало червоне намисто з золотими дукачами в гарної дівчини на шії. Я чогось згадав Альпи, Зальцбург, де родив ся й виріс Моцарт.

Неначе чарами хтось вхопив і підняв завісу. І перед моїми очима став Зальцбург серед Альп. На зеленому гладенькому лузі неначе з землі висунулась тераса скеля, довга

з рівними стрімкими кам'яними стінами навкруги. Понад скелями знов зеленіє луг, зеленіє розкішний сад. З одного боку на високому горбу стремить давній лицарський замок з баштою, де я давно колись стояв на самому вершечку і милував ся Альпами...

День. Сонце, світ, радість. Я ніби стою на башті. В низу під скелями бачу хрести церков та дзвіниць. Зальца шумить. А по другий бік замку зеленіє лука, аж очі бере в себе, а кругом неї гори рядами виглядають верхами одна зза другої. Одні — високі, чорні, скелисті; другі — вкриті снігом, треті — ховають верхи десь у білих хмарах. Все залито сонцем, все тремтить в мареві. З глибоких долин чути гук пастушого ріжка. Трелі ллють ся, сплітаючись з мелодіями Моцарта. Скільки життя! Скільки веселости в тих мелодіях! Яка свіжість, неначе свіжа зелень альпійських гір та лісів. Мелодія, ніби та прохолода, той свіжий вітер, що повіває з високих Альп в гарячий літній день.

І перед моїми очима майнули, як мрія, картини Макарта, що викохав свій талант в цьому самому місті, картини кольоритні, свіжі, як мелодії Моцарта: синє небо, сизі скелі, вода, зелень садів, квітчасті килими в галеріях між мраморними кольонами. А на тому фоні майне чудовий дівочий торс, пишне лице з огнястими очима, білі, як мрамор, плечі...

От почулась арія Мефістофеля з Фавста...

Бачу сцену з Фавста. Мефістофель з гострим лицем, з піднятими кінчиками губів,

з демонським осьміхом на устах. За ним молодий Фавст, Маргарита...

І знов бачу я не сцену театру, а сцену світову. Знов тіж пишні Альпи встають передо мною, ті гори, де заховалась людська воля од людського деспотизма. Але світ гасне. Темнійшає. Ніч. Гори мріють силуетами. Гора піднімаєть ся в гору в небо. На горі стоїть Мефістофель в червоному сяєві. Очі горять, як жар. Зуби блищать. Осьміх насмішкуватий, сардоничний. Одежа на йому чорна та червона. На шапці перо, обсипане алмазами, неначе зорями. Дух зрікання, критики показує Фавстові землю, людий, людське життя з їх щастям, з їх горем. Гора вкрита людьми. Огні горять. Червоний світ ллеть ся кругом жертівників. Кланяють ся сатані. Регіт, страшний регіт з людської дурости, людської нікчемности ллеть ся з насмішкуватих уст Мефістофеля: то регіт сумління, європейської критики, негачії, регіт з людського деспотизма, звірючости. Регіт гремить, як грім над верхами Альп... І ніби чую я в тому реготі сьміх з жовцю Берне. Чую, як сиплеть ся сьміх Гейне, сиплеть ся дзвінками перлами, падає на землю залізними кулями, бє на смерть людську звірючість, деспотизм, здирливість, нікчемність...

Чую, як через сон, не дивлячись на сцену: молодий голос артистки засьпівав коротенькі пісні Вебера, Шуберта й Шумана. Прислухаюсь до мелодії: плине пісня Шумана „Місяшна ніч“. — „Неначе стало небо всю землю цілувати“. Понеслись ніби попід Альпами тихі, роман-

тичні мелодії. Бачу місяшну, тиху, літню ніч. Місяць пливе серед неба. Рейн ллється в високі берегах. Замки величезно піднімаються в небо на скелях. Далекі Альпи блищать снігами. Ясно, тихо, тепло. Знов чую щастя й радість. Здається на Рейні співає Льорелєя десь на скелі. Здається, феї, побравшись за руки, легко плывуть в місяшному сяєві понад водою, понад горами, кружком ворухаються над баштами замків. Чи вони співають, чи кущі рож та білих лелій? Пісня делікатна ллється ніби з ясним промінням місяця, сама тиха, як промінь місяця. Постерегаю любов, тиху, лицарську, поетичну. Чую ніби гармоничну високу лірику Гете, Гейне в тих мелодиях; бачу, ніби гетевський Герман сидить під дубом коло криниці і дивиться на сині очі в Доротеї. Он десь блиснув під горою сьвіт: то печера освічена, там танцюють ігноми. А місяць заливає гори й долини. Вода лиснить в Рейні. А там високо, високо червоніє Брокен, червоніє Мефістофель. Ворухаються в червоному сьвітлі люди. Пісня ллється з чийогось щасливого серця. Щасливий край, де виникла та мелодія, де хоч хтось-нехтось зазнає щастя й волі! Тільки з щасливої, не на смерть пригніченої, душі спромоглись виплинути такі тихі, радісні мелодії.

Італійська артистка вийшла і заспівала італійську арію з „Вільгельма Телля“, а потім з „Лучії“. Задзвеніла італійська музика, музика страсти, серця, суб'єктивного щастя, палкого кохання.

Полились мелодії граціозні, веселі, розляглися трелі, як сьміх молодой дівчини. В моїх очах десь счезла місяшна, романтична ніч, згасли вогні на Альпах. Отот погаснуть фарби картини, вже ледві притаїлись десь в потайному закуточку фантазії, ледві держать ся на кінчику якогось нерва... Трелі мелодії сиплять ся легкі, жваві, як жарти. Неначе починаєть ся любов в чиємусь молодому серці. Неначе Данте вглядів свою Беатріче вперве. От вона глянула на його великими карими очима, осьміхнулась. Він не може забути її осьміху: заграло його серце, ллєть ся його любов в солодких віршах „Нового життя“. Граціозні нотки сопрана з „Лучії“ ніби сьміють ся і я бачу, ніби Лаура сьмієть ся до Петрарки. Якесь живе, молоденьке личко Італянки виглянуло до мене, як з зеленого виноградного листу, очі закохані, веселі: в їх запалив ся вогонь вакханки. От вона кокетно сьмієть ся; білі зубки блищать, як перли. Вона граєть ся, вєть ся коло красуня, як метелик кругом рожі, зачіпає рожу крильцями, заглядає, мигає на сонці, та боїть ся впасти на рожу....

А дія йде *crescendo*, набираєть ся страсти. Мелодії розгорюють ся, займають ся огнем. На моє лице неначе впав пучок проміння палкого тропичного сонця. Інчі картини встають передо мною, картини пишного гарячого краю, кольоритні, неначе намальовані ясними фарбами...

Егейське море. Гарячий літній, душний день. Хвилі то сині-сині, як бирюза, то фіолетові. На морі ніби плавають грецькі острівці,

неначе кошики з квітками та зеленню. Чуть сьміх наяд на тих острівцях, десть в печері, коло струмочка. Хвилі теплі, лащать ся до гарячих скель з білого мрамора. Сьпівають ніби сирени в тих хвилях. От з синього моря виринають вони з синіми очами, виринають білі плечі. Сині краплі котять ся по білому тілу. Голоси ллють ся, як перли дзвенять. Чи сині хвилі шелестять, чи сьпівають клясичної краси головки сирен? Щось пишне встає перед очима: давній Олімп з богами, прозорчастий, закутаний в сизу імглу. Через туман мріє краса, пишнота, якісь клясичні форми краси незмальованої...

Чую, як через сон, дуєт з „Дон-Жуана“ Моцарта. До сопрана пристає тенор, плавкий, м'який, та палкий. Музика ніби пашисть страстю серця. Це музика палкого кохання, музика гарячого серця. Ще гарячійші картини мріють передо мною. Десть замигали високі пальми. Запахло міртами, цв'ітом померанців. Засинів широкий синій залив коло Неаполя. Сонце на заході обливає кривавим червоним сьвітом Неаполь. Місто неначе зайняло ся, горить без огню... На морі синьому якийсь острівець, не то Іскія, не то Капрі. Гострі скелі стерчать над водою. На горі якісь руїни, кольони, вікна в стїнах. Через вікна синіє ясне небо. Виноград плететь ся по руїнах, по вікнах. Над берегом пишний сад. Пальми червоні, як кров, пронизані наскрізь червоним сьвітом. Над морем тераси. Сходи полощуть ся в синій воді. Над терасою колони, обплутані виноградом. Коло тераси цв'ітуть померанці,

мірти, як жар червоніють здорові розкішні квітки кактусів Душно. Сад пахне, розливає пахощі по воді. В тіні під колонами мріє якась чудова дівоча головка: чи Лаура, чи Беатріче, чи Офелія? Молода Італянка сидить, жде милого й співає... Очі, здорові й чорні, аж горять. Лице біле, матове, уста розтуляні: чорні локони розкішним хмелем вють ся по плечах. Пісня горить страстю. Уста запечені, дрижать. Пісня й поезія! Поезія в серці й в природі: в морі, в небі, в садах, в чорних очах. Здається пишне небо, синє море мліє од тієї пісні...

Вона жде милого, не діжде, поки впаде за фіолетові хвилі сонце. Сонце впало. Запалало огнем море. По морю лине човник, як селех. Чую, — тенорова мелодія долітає з човна, розлягається по червоному морю. Голос закоханого красуня з палкими очима неначе прилипає до сопрана, зливається в дует. Човник пристає до тераси. З човника виходить кучерявий, чорнявий хлопець. Пісня впала криком серця. Вона встала, впала йому на шию і прилипла до його устами...

Голоси переплітаються в дуеті. Молода дівчина мліє од щастя, умліває і без сили падає, як мертва, на руки милого. Мелодія гасне як свічка. Ніч вкрила й сади й море, і щасливу пару...

Кінець концерта. Виступив Лисенків хор і пішли українські народні пісні, і веселі, жваві, і витяжні, торжественні. Дужі голоси вдарили чумацьку пісню: „Гуляв чумак на риночку“. Пісня торжественна.

Оркестр загремів. І знов неначе чарами піднялась завіса. Знов бачу тебе, рідний краю!

Неначе чарами розстеляєть ся передо мною зелений степ. Хтось неначе розгортає пишний перський килим. Весна. Ранок. Сонечко зійшло. Степ зеленіє. Трава припала росю. Червоні та жовті дикі тюльпани лиснять проти сонця, як помальований криштал. Червоніють здорові плями степового горошку, як картата плахта, синіють смуги матошнику, червоніють цілі різи польового маку. Степ лиснить, цвіте, живе й дише. Над степом шугають орли. В небі співвають жайворонки. В траві дзвенять коники, ворухать ся ховрашки, мигають ушками, гудуть бджоли на квітках. Огари овець сунуть ся по степу, як білі та чорні хмари. Степ пахне, дише, живе, дрижить під маревом сонця, як дрижить молоде людське тіло пульсом, текучою в жилах кровю. Які пишні рідні степи! Ген-ген далеко в степу сунеть ся довга валка чумаків, і їх пісня ллеть ся понад степом. А там далеко, край степу, мріє Чорне море; по йому бігають, неначе грають в хрещика, золоті скалки сонця, деь далеко, далеко в сизій імглї; неначе реальний мир крадькома мінить ся на фантастичний, зміняєть ся на легку мрію і тоне деь в сизій далечі, і бачу я, що не загинула давня Україна, не пропала її сила, зберегла ся, заховала ся в степах, в садах, в народї, і ніколи не пропаде, не згине. А пісня ллеть ся дужа, мелодична, торжественна, виявляє дужу силу України, розлягаєть ся живою силою по тих степах, де колись тирса шуміла, де кров во-

рога текла, червонїла, де ховала ся вольна воля, гуляла, складала ся в свої оригінальні форми на вольній волї. Розлита козацька кров за волю України полила степи; з неї виростили червоні степові тюльпани, виростила дужа пісня народня.

Полили ся веселі хорові народні пісні: „Стели ся, барвінку, низенько! Присунь ся, козаче, близенько“. Дівочі хори, неначе грають ся, жартують, дражнять хлопців чудовими голосами, рожевими устами. Бачу, на сцені сьвіжі костюми народні сяють на дівчатах. Хлопці-парубки ніби зачіпають дівчат. Ллеть ся сьміх та регіт сільської улиці. Голоси переплітають ся, як лози винограду, бігають хрещиком.

І знов передо мною картина рідної України. Дніпро сяє на сонці в зелених берегах. Гори зеленіють. Луги цвітуть. Села ховають ся в садах. Білий цвіт гне до долу вишні та черешні. Неділя. Сьвято. Весняне сонце ллє сьвіт на сади. Десь над ставком в садку збирають ся хлопці та дівчата. Музики грають. Дівчата танцюють. Миготять на сонці червоні чоботи, червоні та зелені запаски; мають на головах вінки з квіток, пучки стрічок. Брязчать на шиї червоні намиста та дукачі. А музики гудуть. Золоте сонце ллє ся через білий цвіт вишень та черешень. Рожеві букети вкрили яблуні, що й листя не знать; в цвіту ворущать ся, гудуть бджоли. Білий цвіт обсипаєть ся на дівочі стрічки, на квітки, на синій ряст та зелений барвінок. Парубки в сивих та чорних шапках бють тропака. Пахне молодим

життям весни, грає молоде життя нової України, не вбитої, повної сили. А он за садком під вишнями виглядає з білого цвіту щаслива пара: хлопець, як явір, чорнявий, як гвоздик; дівчина, як тополя, гарна, як повна рожка; як її чорні очі виразно блищать між білим, срібним вишневим цвітом!

„Стели ся, барвінку, ще нижче: присунь ся, козаче, ще, ще ближче“! — неначе говорять її чорні очі...

Ще чути одну чудову, щиро народню Лисенкову мелодию: „Туман хвилями лягає по степу німому; гей вже сонечко сідає, час і нам до дому“! І бачу, як сонце сідає десь в селі на Україні. Торжественна мелодия переливається з дужих хлопчачих грудий, неначе ліс гнеть ся під вітром. Чути втому в тих мелодиях. Хлопці вертають ся до дому і ніби співвають ту пісню, а дівчата десь обзивають ся за черешнями, приміщують свої дзвінкі голоси: „Здорові, козаченьки! Ой, чи ви нас не забули“? І їх голоси пронизують цвіт садів, долітають до хлопців, сплітають ся з їх піснею... А десь далеко, далеко в зеленому степу лунає дужий барітон вівчаря: „Ой не гаразд запорожці, не гаразд вчинили“! І лунає та дужа пісня з далекої давньої давнини і досі понад степами, і буде лунати, не вмере, не загине...

Не загине, не загине... веть ся думка. Не загине Україна, не загине народ. Якась солодка радісна надія ворухнеть ся в серці, оживає, вилітає на світ божий, літає над

пишними степами... Неначе бачу її, мою надію, всю убрану в сьвіжі квітки, в убори з білих левкоїв з гірляндюю з рож та білих лелій через плече, в вінку з весняного цвіту на голові. От вона ніби стоїть на хмарі з вишневого цвіту, уквітчана, убрана, топче синій ряст та зелений барвінок червоними черевичками. Стрічки мають в синьому небі. Сині, ясно сині очі манять до себе, неначе очі Дніпровой русалки... От вона плине по синьому небі, як добрий геній України, а кругом ллють ся пахоці лелій, левкоїв, рожі та мяти, — і заспокоює серце, душу, вливає в серце радість з степовим повітрям.

Кінець концерта. На сцену виступив Лисенків хор. Десятків з сім голосів почали Лисенків „Вінок з веснянок“. Се один з найкращих вінків, які до сього часу Лисенко приніс Україні.

Сопран й альт починають народню веснянку: „Ой весна, весна, весняночка“! Мотив народній. Неначе чуєш голоси сільських дівчат в гаю, в вербах над річкою. На мене повіяло духом весни. Пішли далі варіяції на всі голоси. Сопрани ніби защебетали дрібно, дрібно та весело. Здається, чуєш, як ластівки в саду несподівано защебетали в такт під музику. І чується мені, що шелестить весняна вода на порогах в Росії, а в ряди-годи шелест переривається: низькою нотою булькотить вода серед річки. Хор кінчає витягну мелодию, ніби гимн русалкам, гимн весні. От пішла мелодия *pianissimo*. Неначе вітер зашелестів вершечками очерету та осоки над теплою

водою. І знов защебетали нїби пташки в са-
дах, зашелестїла вода в струмочках. Я за-
був, що сижу в театрі; на мене дихнула
весна своїм теплом десь в селї над водою,
в зеленому лузі. Чудова оригінальність ме-
льодії нїби мене причарувала. Я нїби тільки
що вернув ся з далекого краю... І знов бачу
я тебе, мій рідний краю! Бачу тебе весною
у всїй весняній красї.

1886 року.

ДВА БРАТИ.

КАЗКА.

В одному селі жив собі убогий чоловік Петро Клепало з жінкою Марусею. Вони мали двох синів парубків. Старший звав ся Юрко, а менчий Улас. Обидва брати були схожі лицем, чорними високими бровами та чорними кучерями. Обидва були гарні, високі, рівні станом, та не схожі вони були душею. Юрко був розумний, хитрий та підлесливий. Улас любив мовчати й не любив нікому кланятись.

— От люба в нас дитина Юрко! — часто говорила Маруся до чоловіка: — приятельський та ласкавенький, хоч в ухо вбгай, а про Уласа не знаю що й казати!

— Та й я не вгадаю, що воно за людина, — говорив старий Петро: — чи він дуже розумний, чи дуже дурний, — чи він добрий, чи гордий, чи лихий. Мовчить собі та й мовчить, хоч і робить добре; але якийсь неласкавий вдався; не поклонить ся, не подякує; все поглядає на людей або скоса, або зпід лоба.

А Юрко все запобігав ласки в батька та в матері.

Тільки оце стара було позїхне, Юрко вже й подушку підкладає їй під голову. Заплямкає мати після обіда губами, Юрко

вже й подає кухоль з водою. Чи хоче батько вийти з хати, Юрко за свиту та й накидає батькові на спину ще й двері одчиняє. А Улас стоїть, насупившись, та тільки поглядає.

Ото раз старий Клепало занедужав. Юрко питає в батька:

— Чи ви, тату, дуже слабі? Можеб вам покликати попа, щоб вас висповідав?

— Та не треба, сину. Я не дуже слабий.

Батькові стало гірше, а Юрко знов до його:

— Тату, ви дуже слабі. Я вже сказав майстрам, щоб робили вам дубову домовину...

— А хиря твоєї матері, коли так, — сказав старий: — потривай, ще я не вміраю. Це мабуть ти для того до мене такий добрий, щоб я одписав тобі, а не Уласові, хату та ґрунт.

Ото батько одужав, постеріг хитрощі Юркові та й каже:

— Ти вже аж надто добрий до мене, — аж переборщив. Йди собі куди на службу, бо мені страшно тебе і в хаті держати; ти ще мене отроїш.

Юрко взяв одежу, взяв харчі, а Улас каже:

— Коли ви, тату, проганяєте старшого брата, то проженіть і мене, бо я його брат. Я не хочу, щоб він нарікав на мене.

— То йди собі і ти за ним, про мене, в світ за очі. Од тебе не почувеш ні ласки, ні доброго слова, — каже старий.

От, одягли ся брати та й пішли собі в світ шукати долі! Йдуть вони день,

вийшли на великий трахт. Понад дорогою стоять стовпи, на котрих були написані верстви. Як тільки вони дійдуть до стовпа, Юрко здіймає шапку та й кланяєть ся до стовпа.

— На що ти кланяєш ся стовпам? — питаєть ся в його Улас.

— А длятого, щоб не забутись, як треба кланятись людям, — каже Юрко: — бо як будеш гнути спину перед людьми, то всього добудеш.

— Гни спину, коли вона в тебе гнучка, а в мене спина неначе дубова: нїяк не гнеть ся.

— Бо ти дурень: не знаєш людий.

Йдуть вони та йдуть. Заходили в села, питали, чи нема де служби. Але села були убогі, і нїхто їх не найняв. Ото третього дня прийшли вони в одно здорове село. В тому селї хати були здорові, люди багаті. Брати зайшли до одного багатого хазяїна і стали в його за наймитів. Хазяїн послав їх в поле з волами волочити. Улас цілий день волочить, а Юрко ляже собі в холодку під дубом та й спить.

— Волочи, ти дурню, за себе й за мене, а я одпочину, бо я старший, — каже Юрко.

Ввечері приходять вони з боронами до хазяїна. Юрко помочить вид та руки водою, помаже їх трохи землею, неначеб то пилом припав од важкої роботи та й іде за волами.

— А що, всю ниву заволочили? — питає хазяїн.

— Всю, хазяїне, — обзиваєть ся Юрко, знявши шапку та ще й поклонившись: — так працювали, аж сорочки потом пройняло.

Улас стоїть та тільки лупає на брата очима.

„Та й гарний же та робочий оцей Юрко. Я радий за його хоч би й дочку свою видати“ — думає собі хазяїн.

Юрко постеріг, що він сподобався хазяїнови, та давай запобігати ласки в дочки. Дочка була дуже гарна на вроду дівчина. Він тупцяє коло неї, у всьому помагає: і відра їй несе з водою од криниці, і дров у хату внесе, ще й у печі затопить.

Але раз якось хазяїн нагодився ненароком в поле. Дивиться він, Улас робить, а Юрко спить, вивернувшись під дубом. Хазяїн збудив його. Той не розібрав зпросоння, думав, що то його будить брат, та давай лаятись:

— Іди, — каже, — собі к дідьку! Роби сам отому дурневі — хазяїнові, бо ти й сам дурний, а розумний нехай виспить ся.

— То це ти так пильнуєш! — крикнув на його хазяїн. — Цур тобі, пек тобі! Йди собі, наймай ся де инде, бо мені такого великорозумного наймита не треба.

Ото прогнав хазяїн Юрка, а Улас й собі пішов з ним, бо не хотів кидати брата.

Пішли вони далі. Перейшли через широкі степи і зайшли в гори, в инче царство. На степах та в горах люди жили в шатрах та в землянках, пасли незліченні череди товару та отари овець. Одного ясного гарячого ранку прийшли вони до здорового озера. Густий ліс вкривав гори понад озером. Дивлять ся брати, коло самого берега на зеленому горбу, під старими дубами стоїть ма-

ленький палац з білого мрамора, неначе пяцька: од палаца до самої води спускають ся білі мраморні східці, неначе розстеляєть ся по траві білий широкий килим. Далеко за озером в тумані біліють високі стіни, а за стінами піднімаєть ся здоровий золотoverхий дворець.

Юрко та Улас заглянули в мраморну хатину; там нікого не було. Двері були одчиняні. Через кругле віконце в стелі, через рожеве скло ллєть ся зверху рожевий тихий світ і розливаєть ся по білих стінах. Вони одпочили в тій хатці, а потім роздягли ся і почали купатись. Коли дивлять ся вони, по воді пливе білий лебідь, піднявши в гору свої широкі срібні крила, ніби вітрила. Лебідь приплив до їх і почав пірнати в воду: то пірнає, то виринає, то знов пірнає на самісньке дно.

— Чого ти, лебідю, шукаєш? Чи риби, чи зеленої ряски? — питає Юрко в лебідя сьміючись.

— Я не лебідь, а лебедиця. Я князівна, — промовила до Юрка лебедиця людською мовою: — отут вчора я купала ся з подругами. На шиї в мене було намисто з таких здорових та дорогих дияментів, що їм й ціни нескласти. А цієї ночі нас обікрали злодії, та я не памятаю добре, чи я згубила намисто, купаючись, чи його в мене злодії вкрали. Хто знайде моє намисто, тому я ладна оддати хоч би й половину свого добра.

Юрко зараз кинув ся поринати на дно, щоб знайти те намисто, а Улас стоїть та тільки дивить ся на лебедицю. Лебедиця

приплила до його близенько, глянула йому в вічі та й каже:

— В тебе, козаче, такі дивні карі очі, яких я ще з роду не бачила.

Улас осміхнув ся та й ухопив, жартуючи, лебедицю за крило і вирвав одно найбільше перо. Лебедиця крикнула та й каже до його:

Ховай же, козаче, в себе це перо! В мене в другому крилі зісталось таке саме друге перо. Як знайдеш мене, то я впізнаю своє перо по другому пері та й піду за тебе заміж. За тебе — і більше ні за кого.

Лебедиця поплила по озері за тихим вітром, піднявши крила, а далі знялась, полетіла до дворця і зникла десь в срібному тумані, між золотими верхами пишного дворця.

Юрко поринав, поринав до пів дня, трохи не залив ся водою, і нічого не знайшов. Брати вбрались і пішли далі. Улас заховав лебедине перо в себе в пазусі.

Ото йдуть вони далі лісом. Вже настав вечір. Ліс ставав все густійший та темніший. Вони збились з дороги і переночували в лісі, в гущавині. Встали вони вранці і знов пішли блукати по лісі і ніяк не могли знайти дороги. Блукали вони навмання сливе цілий день. Коли дивлять ся вони, перед ними знов залисніло озеро, а за озером заблищали золоті верхи дворця. Під високим деревом над озером стояла ніби туманом повита дівчина, вся прозора, в білій довгій одежі, в білому покривалі на голові. Вона була легка як туман, тільки здорові чорні очі

блищали, неначе два алмази, закутані в тонісіньку мушлинову тканку. Не встиг Улас та Юрко добре роздивитись на ту мрію, вона сchezла.

Пішли вони далі лісом, неначе од озера, блукали, блукали в гущавині, — над вечір знов перед ними заблищало озеро, засяли золотоверхі будинки.

— Це нас водить якась сила, — сказали брати.

Під деревом, облита рожевим сьвітом сонця, знов стояла дивної краси висока молода панна в білій одежі, в червоній шапочці на голові. Над чолом лисніла низка червінців, на шапочці стреміло біле лебедине перо. Чорні очі сяли, як зорі. Вона манила їх до себе рукою і все йшла до озера. Обидва брати пішли за нею слідком. Вона вийшла на зелений берег і пішла до мраморної хатки. На мраморних східцях двома рядами сиділи панни в білій одежі, одна гарна, друга ще краща. Панна в червоній шапочці пішла до хатки і все манила пальцем Уласа. Тільки Улас наблизився до сходів, всі панни поперекидались білими голубами, а панна в шапочці стала лебедицею; всі знялись з місця і полетіли через озеро та й попадали десь в зелений сад коло золотих верхів дворця.

— Це нас водить в лісі якась сила, — промовив Юрко до Уласа.

Вони знов увійшли в ліс, стали шукати дороги і вгляділи між кущами маленьку стежечку. По стежечці плигав зайць. Юрко скинув шапку і низенько поклонився йому. Зайць став і витріщив на його очі. Юрко по-

клонив ся зайцеві вдруге аж до землі. Зайць набрав ся сьміливости, та й каже:

— Ще одколи живу в цьому лісі, ніхто передо мною шапки не здіймав, а це хтось шапку мені зняв ще й поклонив ся. Еге, ви, хлопці, заблудились в лісі?

— Та заблудились; вже другий день блукаємо коло цього озера і не знаємо, деб переночувати, — каже Улас.

— Та йдіть до мене в печерю та й переночуйте, а моя стара завтра виведе вас на дорогу, бо я вже не добачаю, — каже зайць.

Ото повів їх зайць до своєї печері. Кам'яна печеря була в густих кущах під високими дубами в скелі. Зайць вскочив в темну печерю, а за ним ледві просунулись Улас та Юрко. В середині печеря була здорова, як хата, а в куточку ледві була примітна дірка в другу маленьку печерю, де жив зайць з зайчихою. Зайць вскочив в другу печерю. Юрко та Улас й собі ползли за ним. В печері сиділа стара зайчиха і гризла головку капусти.

— Ночуйте, хлопці, в мене, бо в лісі тепер небезпечно: тут почали бродити злодії та розбишаки, — каже зайць. — А що, стара, чи нема чого хлопцям на вечерю?

— Ї з мисочка горіхів та дві головки капусти, що ти вчора вкрав в князевому горді, — каже зайчиха.

Зайць знайшов під дубом старого черепка, що покинули пастухи, як варили кашу. Улас достав, води з течії, розклав багаття та й зварив капусту. Достали брати з торбини по шматку хліба, зіли з капустою,

закусили горіхами та й полягали з зайцями спати.

Коли чують вони, о півночі в здоровій печері загомоніли якісь люди.

— Та й великуж силу гроший укралі ми в князя! — каже один чоловік.

— Стане нам на цілий вік. Але де ми дінемо оце князівнине намисто з дорогого каміння? Колиб нас не впіймали через це намисто, — каже другий злодій.

— Продамо по камінцеві жидам. Жиди нікому не скажуть, що крадене. Закопаймо оце все отут в печері в кутку та ще й камінем зверху прикриймо. Тут ніхто не знайде; а завтра в ночі вернемось та й заберемо гроші, та й дамо драла за границю, — обізвав ся тихо ще один злодій.

Юрко торкнув ліктем Уласа. Зайці перелякались на смерть, а стара зайчиха аж зомліла з переляку.

Злодії закопали гроші, засипали землею, прикотили камінь і сьвітом вийшли з печері.

Тільки що почало на сьвіт благословитись, тихий ранковий блиск осьвітив печерю. Юрко з Уласом скотили камінь в кутку печері, вигребли землю з ями і знайшли здоровий казан з червінцями. Юрко кинув ся насипати червінці в кишені, набрав повну хустку та й каже:

— Тепер, Уласе, забори решту вже ти, бо мені нема куди брати, хіба в рот.

Улас насипав і собі повні кишені гроший. Коли це в казані щось заблищало й осяяло всю печерю: на дні казана лежало дороге намисто: один разок з червоних ру-

бінів, другий з синіх як небо, сафірів, третій з зелених ізумрудів, а два з блискучих, як роса на сонці, алмазів. Юрко загарбав обома руками те намисто собі. Зайчиха вгледіла намисто та аж підскочила.

— Ой, братіку, дай же мені хоч один разочок намиста, нехай я надіну, то може покращаю, бо мій старий вже мене не любить, — каже зайчиха до Юрка.

Юрко засьміяв ся і почепив зайчисі на шию намисто. Зайчиха зареготалась, а зайць каже:

— Не надівай цього намиста, бо як вгледить тебе вовк в намисті, то так полюбить, що од тебе й кісточки й хвостика не зістанеть ся.

Зайчиха з переляку кинула намисто, побігла в куток та й сховалась в сухому листі.

— Знаєш що, Уласе, — каже Юрко: — вертаймось ми до дому з ціми грішми та поставимо собі здорові доми, накупимо волів та коний та й будемо господарювати.

— Ні, не вернусь і тебе не пушу, бо це гроші чужі, крадені, а я не хочу жити краденим добром. Однесімо їх князеві, — каже Улас.

— Дурень ти! З роду дурнем вдав ся, дурнем і вмиреш. Але, правда, треба вернути князівні це намисто: вона ж казала, що ладна оддати за його хоч би й половину свого добра. Може ми ще більше виграємо, ніж це намисто коштує, — каже Юрко.

— Трудно вам буде досягнути в князівський дворець, — обізвав ся зайць: — кругом дворця глибока канава, на канаві

міст, а на мості приковані цепами два леви, що день і ніч стережуть дворця. Хиба от що зробимо: я частенько ходжу в князівську капусту, а туди часом прибігає князівнина кішечка, молоденька, рябенька, з гарним рожевим носиком.

— А ти, старе дубя! То це ти залицяєшся до молоденької кішки, а про мене й забуваєш? — крикнула зайчиха, та як лясне в морду зайця, зайць аж вхопився за морду обома лапами.

— Здуріла стара зовсім, — каже зайць, — а ви хлопці, напскрябайте на дощечці, що ви знайшли князеві гроші та князівнине намисто, та причепіть до дощечки нитку, а я накину кішці дощечку на шию. Вона однесе князівні, то князівна до вас і вийде, — каже зайць.

Юрко вистругав маленьку дощечку, написав кілька слів та й дав зайцеві. Зайць обіцяв ввечері побігти в капусту, а зайчиха вивела Уласа та Юрка на шлях і показала їм, кудю йти до дворця.

Ото прийшли вони до дворця, посідали коло мосту та й ждуть. Канава широка, стіни кругом дворця високі, на воротах висока, зубчаста башта, ворота залізні, зачиняні й замкнуті трьома замками. Ні ввійти, ні вїхати. Ждали вони довгенько, коли це опівдні заграли музики. Одчинилась залізна брама. Леви на мосту заревли. Од ґраток мосту одскочили залізні клітки й зверху накрили левів. З воріт виїхав князь з довгою сивою бородою в золотій калясі білими

кіньми. Улас зняв шапку. Юрко впав на коліна і припав лобом до землі.

— Чого вам треба? — спитав у їх князь Чолак.

— Ми цієї ночі знайшли покрадені у вас гроші та оце принесли вам, — промовив Юрко.

— Добре зробили, хлопці. Потривайте ж, я поїду подивитись на своє поле та на свої отари в степу, та тоді й покличу вас до себе.

Незабаром князь вернув ся і покликав Уласа та Юрка. Вони увійшли в браму на широкий двір. Серед двора брискали фонтани. Коло фонтанів зеленіла трава. Кругом дворця зеленів густий сад, як старий ліс. Слуги покликали Уласа та Юрка, обмили їх, убрали в чисту одежу і повели до князя.

— Ну, хлопці, котрий же знайшов гроші?

— Я! — крикнув Юрко, як опечений.

Юрко стукнув лобом об поміст, поцілував край килима під ногами в князя і висипав на килим купу червінців. Улас витрусив і свої кишені.

— Оце всі чисто гроші, що ми знайшли, — каже Юрко: — мій брат хотів з грішми вернутись до дому, та вже я вговорив його принести до вас та оддати вам.

Улас тихо повернув до Юрка голову і тільки лишнув на його здивованими очима.

— А я ще знайшов одну вашу вкрадену річ, — задріботів Юрко, — але може не вашу, а вашої дочки.

Він витяг з кишені дороге князівнине намисто і показав князеві. Князь зрадів

і простяг руку, щоб взяти намисто. Юрко сховав його в кишеню та й каже:

— Це намисто я оддам тільки тому, чие воно: оддам тільки князівні в руки.

— Цього, хлопче, не можна зробити, бо тобі князівни не можна бачити. Вона живе в садку в кришталевому дворці і тільки царевичі та княжевичі можуть бачити її обличчя.

Тільки що князь промовив ці слова, аж князівна присилає до батька царедворку, щоб дозволив привести до неї того, хто знайшов її намисто: кішечка вранці принесла їй дощечку на шиї.

— Коли так, то неси сам до дочки намисто, а за те, що ви вчинили мені послугу, я вас нагороджу. Зіставайтеся служити мені в дворці. Ти, Юрку, будеш старшим над моїми слугами та робітниками, бо ти мені сподобався, а ти, Уласе, будеш доглядати моїх вловчих собак, моїх коний та свиний.

Ото повели Юрка до князівни в дворець. Дворець той був кришталевий, з срібними верхами і світився на сонці так, що аж сліпив очі. Коло дворця блищав ставок. По обидва боки ґанку бризкали фонтани. В фонтанах плавали золоті рибки. Кругом дворця цвіли квітки. На дереві скрізь літали райські птиці та павичі. По ставу плавали лебеді. Птиці співали, квітки сповняли повітря солодкими пахощами. Садок цвів як рай.

Царедворки привели Юрка до ґанку. З дверей вибігла князівна Богаза, така гарна, що її краси не можна було й пером списати. Вона була убрана в сріблясту легеньку одежу, а на голові блищав вінець з дорогих камін-

ців. Юрко по очах впізнав ту дівчину, що водила його кругом озера в лісі. Він покловився князівні до землі і подав намисто. Одна царедворка підхопила намисто на золоту тарілку і подала князівні. Богаза відрадість аж зареготалась і зараз наділа на шию намисто, а потім почала придивлятися до Юрка. Вона почервоніла, як рожа, потім побілїла, як її срібна одежа, а далі знов почервоніла...

Юрко був такий гарний, як і Улас і на вид, і на зріст достоту такий, як і брат: такий високий, рівний та кучерявий, тільки в Уласа очі були темнокарі, ясні та привітні як весняна ніч, а Юрко мав ясні сірі очі, розумні, але хитрі, злі й мстиві. Князівні зразу здалось, що то Улас, але вона придивилась до очей і примітила, що помилилась.

— Чогож ти, хлопче, бажаєш за те, що знайшов моє намисто? — спитала в Юрка князівна.

— Нічого я не хочу, аби тільки служити тобі, князівно, та хоч раз на рік подивитись на твої пишні очі.

Царедворки осьміхнулись, а князівна каже:

— За мої очі билось уже багато царевичів та княжевичів. Мабуть їм дуже велика ціна.

Вона висмикнула з коси золоту шпильку а дорогим камінцем і подала Юркові. Юрко швиденько сховав шпильку в кишеню.

— Чи ти, козаче, не знайшов часом в лісі або на озері лебединого пера? — сказала князівна осьміхаючись.

Юрко подумав, подумав, запнув ся та й каже:

— Може... може... ні... знайшов... чи те... не знайшов, але може й знайду...

Князівна осьміхнулась і пішла в дворець. Царедворки одвели Юрка назад, вивели за браму, зачинили й замкнули браму трьома замками. Князь звелів Юркові жити коло дворця в гарному домі, а Уласові дали невелику хату на задвірку, де були збудовані стайні та псарні та свинюшники. Юрко, ставши паном, змінив своє ймення і назвав себе Юрушом.

Зараз Юруш взяв нагайку в руки і потгнав слуг, наймитів та чорних невольників на роботу в поле, в сади та в городи. Наймити та невольники обливались потом, аж стогнали од важкої роботи, а Юруш тільки басував конем та приганяв їх до роботи. Вони не покладали рук од ранку до вечора, а як тільки котрий оце розігне спину, то Юруш зараз його лусне нагайкою по спині. Юруш кожного вечора прибігав до князя, кланяв ся йому в ноги та розказував, як то він працює коло князівського добра, і день і ніч рук не покладає.

— Ото славний ти, мій Юруше! — каже князь, обїхавши свої ниви, городи та сади. — Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали.

— Ото й добре, — каже Юруш: — не буде в їх обрік грати, будуть слухнянійші та смирнійші. Я вже так дбаю, так дбаю про ваше добро, що й Господи! — замолов язиком Юруш.

Тимчасом князівна Богаза, побачивши Юрка, догадувалась, що з ними повинен прийти в дворець і його товариш, котрого вона бачила коло озера. Вона догадалась, що він тут десь близько, та не знала де. Як тільки сонечко зійшло, вона перекинулась голубкою і перелетіла через високу муровану стіну в поле. Облетіла вона поле, сади, городи, шукала між наймитами, невольниками, але Уласа не знайшла. Сіла вона на дереві в лісі, щоб одпочити, коли дивить ся, — під деревом стоїть циганське шатро. Богаза злинула з дерева в кущі, стала знов князівною, прийшла до старої циганки та й каже:

— Позич мені на часок свою драгу одежу, я тобі заплачу ще й одежу верну.

— Добре, — каже циганка, — тільки переднійше дай гроші.

Богаза поклала їй на долоню червінця, закуталась з головою в циганське дрантя так що тільки було видно очі, і пішла до наймитів та невольників, що саме посідали полуднувати на межі.

Богаза обійшла всіх робітників, заглядала всім в вічі і не знайшла тих очей, що її причарували. Всі робітники були замордовані, сухі, а чорні невольники були навіть без сорочок.

— Чого ви, люди добрі, такі замлїлі та тїнні, ще гірші од наших циган? — спиталась Богаза.

— Бо попереднійше, як був инчий осавула над нами, ми їли на обід та на вечерю мамалигу з бриндзою, а як настав оцей кат Юруш, то ми обідаємо тільки по шматку хліба.

з цибулею. Він і сорочки поздирав з невольників, — сказали наймити.

Коли тут на вороному коні прилетів Юруш з нагайкою в руках.

— А ви, вражі снни, — а чого це ви так довго полуднуєте та базікаєте! Гайда до роботи! — крикнув він і махнув по спині нагайкою одного невольника.

Наймити посхвачувались; не встигли ще зїсти по шматку хліба, — і знов кинулись до роботи.

— А ти чого тут вештаєш ся? — крикнув Юруш на циганку і замірив ся на неї нагайкою. Але як углядів зпід замазаного дрантя її очі, рука з нагайкою сама впала на сідло.

Циганка поклонилаь йому таї каже:

— Не бий мене, паночку, то я тобі заворожу і всю правду розкажу; подай тільки свою білу ручку, нехай я подивлюсь.

Юруш, сьміючись, простяг свою пухку білу руку. На пальцях блищали золоті перстні з дорогими камінцями. Циганка подивилась та й каже:

— Ти щасливий і вродливий. Твоя доля сяє, як оці дорогі камінці в перстні. Ти високо несеш ся, але низько впадеш, бо живеш неправдою. Як піднімеш ся дуже високо, то тоді або твоя голова покотить ся під сокирою ката, або станеш убогим старцем і підеши з торбами по сьвіту.

— Брешеш, циганко, хоч гарні очі мавш! — каже Юруш. — І моя голова не покотить ся під сокирою, і я не піду в ціх перстнях по сьвіту з торбами. Стану я паном над панами. Побачиш!

— От поназдивиш ся, тоді й пригадаєш, що я казала правду.

Циганка десь счезла, неначе крізь землю пішла, а Юруш довго сидів нерушимо на коні, похиливши голову.

Тимчасом Богаза знов перекинулась білою голубкою, перелетіла високі мури, стала своєю рябенькою кицькою і не посоромилась побігти на задвірок, де були стайні, псарні та свинюшники.

Прибігла вона в стайню, коні стоять на припоні, як печі, аж шерсть на їх вилискуєть ся.

— Коні мої любі, коні мої милі! Чого ви стали такі товсті, як печі? — питає кішечка в коний.

— Тим ми такі гладкі, що настав над нами якийсь добрий хазяїн. Переднійше було дають нам вівса тільки понюхати, бо мабуть той хазяїн дуже любив овесець та сам його їв, а нам тільки показував, а цей новий хазяїн певно не любить вівса та весь нам оддає: тим то ми й стали гладкі.

Побігла кішечка в свинюшник. Свині лежать такі гладкі, що й з місця не можуть встати.

— Чого ви, свині, такі гладкі стали, що й ходити вам не можна? — питає кішечка в свиний.

— А тим ми гладкі стали, що нам тепер за нового хазяїна дають доволі полови, ще й на другу потраву гарбузів, а в неділю ще й картоплі. А той хазяїн, що був переднійше, мабуть дуже любив половину та сирі гарбузи, та сам їв, а нам тільки показував. Тим то

в його таке й пузо виросло, що насилу було носити: от таке достоту, як у тієї старої льохи. Ось бач ще й зістались збитки од гарбузів. Ож на покуштуй, яке добро, оці сирі гарбузи.

Кішечка понюхала, полизала гарбуза й виплюнула.

— Як би мені князівна подала з свого столу та ще й на золотій тарільці, то можеб я знайшла в йому якийсь смак, — каже кішечка!

От побігла кішечка в псарні. Собаки гладкі, аж качають ся од сала по псарні та регочуть ся.

— Собаки мої милі, собаки мої любі! Чого ви попереду були сухі, аж ребра на вас було знать, а тепер од сала трохи не луснете? — пита кішечка собак.

Собаки були дуже розумні, бо вчились в добрій школі, де набрались розуму, та й кажуть:

— Та той хазяїн, що був над нами переднійше, крав гроші, що давали йому на обметицю для нас, а новий хазяїн не ховає гроші в свою кишеню, а нам дає досхочу пійла з обметиці, та ще й на другу потраву прикидає по шматочку мяса, а в сьвятки на третю потраву приносять нам кістки з різниць та ще й з мозком в середині. Там такий смак, такий смак, що ми аж облизуємо морди одна другій.

— А деж живе ваш новий хазяїн? — спитала Богаза.

— А отож його хатина під волоським горіхом, — сказала одна дуже розумна собака.

Кішечка побігла до невеличкої хатини. Вікно було одчиняне. Вона видряпалась на волоський горіх і заглянула в вікно. Коло стола сидів Улас і лагодив старого синього жупана. Богаза зараз впізнала Уласа: він тепер став ще кращий: лице стало біле, чорні високі брови аж вилискувались, кучері лисніли, а карі тихі очі блищали, як зорі на погоду. Кішечка сиділа на дереві та все дивилась на Уласа, поки й сонце не зайшло, поки чорна ніч не вкрила землю. Тільки смерклось, Улас роздяг ся, потім витяг зза пазухи лебедине перо. Перо засяло на всю хату, як сонце. Він його знов сховав за пазуху і ліг спати.

Тільки що він добре заснув, Юруш підкрався тихісінько до хатини, ще тихійше одчинив двері, увійшов у хату і кинув ся на сонного брата та й ухопив його однією рукою за горло, а другу засунув у його пазуху, щоб достати перо. Улас прокинувся, захарчав, але він був страшенно дужий, схопив ся він з ліжка і штовхнув брата в груди так, що той дав сторчака і вдарив ся головою об стіну.

— За що ти хотів моєї смерти? — спитав Улас в брата.

— Дай мені те лебедине перо, що ти носиш за пазухою.

— А що? Може хочеш князівну за жінку взяти через це перо? Ще тобі мало гроший?

— Хочу взяти Богазу за себе і стати князем в сьому татарському царстві, а ти князівни не візьмеш, бо ти дурень.

— Бери перо, коли воно тобі дасть ся в руки, — сказав Улас і витяг перо зза пазухи.

Юруш вхопив перо в руки. Перо запалало як огонь, і попекло Юрушеві руку так, що шкура на пальцях зашкварчала. Юруш крикнув і підскочив. Хтось на волоському горісі зареготав ся. Брати глянули в вікно. З дерева зняв ся білий лебідь і підняв ся в гору. На одному крилі блищало як сонце довге перо і освітило увесь сад і дворець і обох братів у хатині.

— Бач, брате, перо не дасть ся тобі в руки, бо ти неправдою живеш: воно попече тобі не тільки тіло, але й душу, бо це не перо, а честь, совість та правда.

— Та душу нехай пече, аби тільки рук не пекло, я в душу не почуваю, а тільки в шкуру. Але горенько моє, що пальці смадить, — сказав Юруш.

— А я почуваю і в душу та в совість, — промовив Улас.

Юруш втік з хати, облизуючи попечені пальці.

Тимчасом Юруш піднімав ся все вище. Князь Чолак полюбив його так, що настановив доглядачем над усім в палаці та над усіма палацами. Юруш жив в розкішному домі, серед широкого саду, їв з срібних тарілок золотою ложкою, їздив на дорогих баских конях та брав хабарі з усіх двірських. „От тепер я пан над панами! Колиб ще мені запобігти ласки в князівни та ожентись з нею, то став би може й князем“, — частенько думав Юруш.

Він задумав згубити з сьвіта брата. Раз він прийшов до брата й каже:

— Знаєш що, Уласе! Богазі забажалось мати молоде орлиня. Вона бажає, щоб ти достав його з орлиного гнізда в скелях.

Юруш думав, що Улас скрутить собі шню в скелях.

— Незнать чого заманулось отій князівні, неначе в Петрівку мерзлого, — обізвав ся Улас.

Одначе він пішов в гори та в скелі і наглядів орлине гніздо на високій скелі в печері. Скеля стреміла як стіна. Чорна печеря темніла високо, високо в стії. З низу ні вийти, ні вилізти; з верху можна було тільки до того гнізда на вірьовці спуститись.

Улас достав дві міцні вірьовки, прив'язав один кінець до ялини над самою скелею, переплутав дві вірьовки шнурками, так що з двох вірьовок вишпала ніби драбина. Потім підгладів, як орлиця вилетіла з гнізда шукати здобутку і спустив ся по вірьовках на низ до самої печері. Він глянув у низ і в його голова заморочилась.

Спустившись по вірьовках, він вліз в печерю, взяв одно орлиня, посадив його в кошик, прив'язав кошик до себе і почав вилазити по вірьовках в гору. Коли це десь узалась орлиця над високими скелями. Вона крутилась, крутилась над скелею, а далі як стріла шугнула просто на Уласа і вже хотіла вдарити його крилом, щоб зіпхнути в безкеття. Улас вхопив орлицю за пера в крилі й крутнув так, що поламав пера. Піря по-

сибалось в глибоку долину. Орлиця крикнула і впала на низ.

Тоді він виліз на скелі і пішов до дворця, ледві дихаючи.

„Тай вередливійж оті князівни! І требаж на смерть посилати чоловіка за отаку нісенітницю“, — думав Улас, вертаючись до дому.

Через царедворок Улас дав знати Богазі, що він приніс їй орлиця. Богаза звеліла покликати його до себе в сад. Вона стояла на мраморних білих східцях під старим каштаном і кидала в воду лебідям та золотим рибкам шматочки паляниці та грудочки каші. Лебеді, як білі хмарки, товпились кругом сходів і простягали свої довгі шиї до рук Богазиних. Богаза була убрана в ясносиню, як небо, шовкову одежу, котра незвичайно приставала до її чорних очей.

Улас приніс орлиця і подав Богазі.

— Ви переказували через брата, щоб я достав вам орлиця, — сказав Улас.

— Я ніколи цього не переказувала. Чи в мене розуму не має, щоб посилати тебе на смерть? — сказала тихо Богаза: — то твій брат посилав тебе на смерть... Але я слідком літала над тобою. То не мати сього орляти літала над тобою, як ти висів над безоднею; то я стерегла тебе. Я думала тебе вдержати, як би ти, борони Боже, увірвав ся та впав, і хотіла знести тебе на дно безодні, бо я стережу честь і правду, як ока в лобі. Дивись: ти не піря поламав орлиці: ти оддер шматок моєї одежі. Я стерегла твої дивні очі, бо я тебе люблю.

Улас мало навіть чув її слова: він не

зводив очий з її пишного лица та карих ясних очий. Він впізнав чарівницю князівну, що зявлялась йому в лісі над озером.

— Чи ти чуєш, що я говорю? — знов спитала в його Богаза.

Улас опам'ятав ся.

— Чую, — каже він, — але неначе через сон: я неначе зачарований, бо твоя краса, князівно, аж памороки мені одібрала.

— А покажи мені лебедине перо, коли маєш, — сказала Богаза.

Улас виїняв зза пазухи перо. Воно з білого стало золоте.

— Ти на віки мій, а я твоя на віки, — сказала Богаза.

Улас вертав ся через сад і, неначе через сон, чув, як пахли квітки в саду, аж дух забивало, як засьпівала пісню про кохання Богаза, а разом з нею засьпівали всі царедворки, защебетали всі пташки в саду задзвеніли срібні та золоті листки на чарівничому дереві, що стояло коло дворця Богази.

— Раю мій красний, радощі мої! — промовив Улас і почув, що на його серце злинуло щастя, злинула любов, солодка, пахуча, як південна рожа. А пахощі од квіток лились в гарячому воздуху. Сонце ясно світило. Рожі та білі лелії, левкої та лимонові квітки закивали голівками, дихнули своїм солодким духом: фонтани зашуміли і заморочилась голова Уласова од втоми щастя, од роскоші серця.

Він не втерпів і обернув ся, щоб ще подивитись на Богазу. Вона стояла над озе-

ром серед лебедів, як сонце над білими хмарами, і все співала, дивлячись на його :

„Люблю тебе, як сонце в небі, як правду людську!“

Улас довго стояв, як зачарований ; йому здалося, що він бачить якийсь дивний сон, що він отот прокинеться, і той солодкий сон счезне, як марево. А марево не счезало. Богаза нагодувала лебедів і тихо-тихо пішла по сходах в кришталевий дворець, облита палким промінням сонця, обсипана дрібними краплями фонтанів. Улас вийшов за ворота.

Тогож таки дня в вечері князь Чолак зайшов до дочки, щоб одпочити в її саду між квітками коло фонтанів. Він сів над озером в мраморному гульбищі. Богаза сіла поруч з ним та й каже до його :

— На що ти, тату, поставив Юруша так високо над усіма? Він нечесний чоловік, він злодій. На віщо ти держиш Уласа на чорному дворі, коли чеснішого од його чоловіка нема в цілому царстві?

— Колиж я полюбив Юруша за його ласкавість та підлесливість. Але, коли хочеш, я вивірю правди в їх обох,— сказав князь.

Чолак вернув ся до свого дворця, покликав Юруша та й каже:

— Колиж ти мені вірний та любий, на тобі ключі од усіх моїх палат. Ходи скрізь та порядкуй. А це на тобі золотого ключика од палати, що під дворцем під землею. Туди тільки не ходи, а ключ держи в себе, бо я старий: часом, щоб не згубив де.

Чолак сів на коня і виїхав в ліс на гулянку. Юруш довго обходив усі покої,

терпів, а далі, як тільки Чолак виїхав з двору, таки не втерпів: одімкнув невеличкі дверці та шусть у підземну палату.

Палата була просторна, але невисока, без вікон. Там лежав князів скарб. Попід стінами стояли діжки з карбованцями та червінцями. Кругом стін на полицях блищав золотий та срібний посуд: полумиски, здорові блюда, кубки дивної роботи, золоті корони, обсипані дорогими камінцями. Серед палати на срібній підставці стояла біла мраморна статуя Богази з легким покривалом через одно плече, з рукою, піднятою в гору. На голові в неї блищав ізумруд, великий, як куряче яйце. Од його лив ся сьвіт по золоті та сріблї, як од сонця. В руці на пальцях статуї був почепляний золотий вінець з здорових алмазів, ізумрудів, сафірів, топазів та яхонтів. Вінець, обсипаний двома рядками камінців, сяв, ніби був обсипаний зорями. На білій шиї в статуї блищало те дороге намисто, котре знайшов Юруш.

В Юруша закрутилась голова од блиску тих скарбів. Він не втерпів: одчепив дорогий вінець і сховав собі за пазуху. Золото так засліпило йому очі, що він не примітив, як піднята права рука статуї звислась в низ. Юруш кинув ся на червінці і понасилав собі усі кишені. В його руки і ноги труслились так, що він ледві знайшов двері і потрапив в їх.

Тільки що він одчинив двері і хотів вийти, а за дверима стоїть Чолак з дочкою. — Так такий ти мені вірний! — крикнув Чолак. — Давай сюди все, що ти покрав.

Юруш зблід і мовчки оддав вінець, але з кишень червінців не витрусив. Чолак пхнув його в другі маленькі дверці, в підземну темну кімнату, і запер замком.

Тоді він покликав Уласа, оддав йому всі ключі од палат, оддав золотого ключика та й каже:

— Дивись же ти за всім моїм дворцем, а це золотий ключик од моєї скарбниці. Ходи туди що дня та з усієї дорогої посуду стирай пил.

Князь знов повісив дорогий вінець на руку статуї. Улас ходив що дня в царську скарбницю і не взяв ні однієїнького червінця.

Ото Чолак вивірив у його правди та й каже:

— Якуж тобі плату дати за твою вірну службу? На тобі миску червінців хоч на перший раз.

— На що мені червінці та ще й дурно. Я ще їх і не заробив, а дурнісінько брати плату я не хочу, — каже гордо Улас.

— Коли не хочеш золота, то я оддам за тебе мою дочку, бо вона ні за кого не хоче йти заміж, тільки за тебе.

— На це я пристаю, — тихо промовив Улас.

Князь присудив стягти Юрушеві голову, але Богаза випрохала в батька йому живоття. Його випустили з дворця тільки в тому, в чому він стояв. А Улас каже:

— Візьмиз хоч нагайку на спадок, бо ти ні до якої роботи не здатний, а здатний тільки хвайдою когось приганяти та красти.

Пояснене менше зрозумілих слів.

Алмаз = брильянт.

Аристократка = пані з давнього, багатого роду.

Баба = се птах; називають його також перелесниця або дика баба.

Бабайка = велике весло притверджене до човна.

Багатте = огонь.

Базиліка = божий дім, збудований як церква св. Павла в Римі.

Байдак = трохи більше судно.

Балагула = віз з будою з полотна.

Баламут = риба *Scombrs scombrus*.

Бант = квітка, метелик чи кокарда, зроблені з стяжки, які причіпляють ся до жіночої сукні.

Барабан = тарабан, бубон.

Басувати конем = скакати конем, їхати гальоном.

Баштан = поле на котрім садять кавуни.

Баштаник = господар чи сторож баштана.

Бильце = рами колиски.

Битливий = скорий до бійки.

Білюга = білуга, риба:

Acipenser huso.

Блюдо = кубок.

Боа = подовговате окрите на шию з футра або пер.

Бриль = капелюх, крисяня.

Бублички = обаранці.

Бузок = боз, *Siringa vulgaris*.

Бутвина = зеленина, котру кидають в борщ, як петрушка, кріп і т. п.

Варення = смажені в цукрі овочі.

Веселка = дуга.

Веселчині слуги = веселко ві краски, краски дуги.

Верша = знаряд до риболовлі, сплетений з лозини.

Вивід = комин.

Витяжний = жалібний.

Вірвечка = мотузок.

Вірówka = ливва.

Возвіз = вивіз.

Ворса = барва.

Ворсильний = барвистий.

Вюноша — (перекручене з „юноша“) = парубок.

Гаман = скіряний мішочок щоби ховати люльку.

Гарманувати = молотити кінцями або волами, запряженими до тяжкої колідки.

Гармоничний = гармонійний.

Гатка = гребля з плоту по обох боках ріки, між котрими ходить по ріці порон.

Горище = піддаше.

Горнишна = покоївка.

Гориця = покій, свѣтлиця.

Горностава мантия = плащ з горностаїв (Factotius erminens).

Горобина ніч = ніч, в котрій буває велика буря (на сьв. Семена).

Гульбище = місце, де люди збирають ся на забаву.

Галера = збите з дощок велике човно, майже квадратове.

Готичний храм = храм збудований в готичкѣм стилі.

Демонський = чортівський
Деміно = стерно.

Дереза = дерево, з котрого роблять мітли.

Джентельмен = добре вихований пан.

Дзиглик = столець.

Днище = дощечка, на однім кінці котрої сїдає прядка, вставляючи в другий гребінь або кузіль.

Довбишки = довбеньки, тягарки.

Драний = подертий, обідраний.

Древний = давний, стародавній.

Дробинниця = дівчина чи жінка що доглядає домашнього дробу.

Дрок = рід корча зв. дрік, зіновать.

Дуга = зігнута лінія або якась річ зігнута як дуга.

Екзордія = молитва.

Єрик = невеликий канал завширшки 4-6 метрів межі невеликими лиманами, болотами, плавнями.

Жевріти = горіти без полумя.

Живоття = житє.

Забродчик = робітник, що займаєть ся ловлею риби неводами на заводах.

Завод = фабрика.

Задвигтїти = задрожати.

Захарчувати = заморити голодом.

Здорове село = велике село.

Зїмня ніч = зимова ніч.

Змажка = сварня, змаганє.

Казан, казанок = котел, котелок.

Казарма = касарня, бараки для робітників.

Камбула = риба однобочка
Pleuronectes.

Камка = морська трава.

Канава = канал.

Кармазин = одежа з червоного сукна.

Картатий = взористий.

Картуз = кашкет.

Кефаль = риба лобань, лобас, Magel.

Кишаря овий = з кишари-
сового дерева *Cupressus*
sempervivens.

Кісники = стаяка, що вилі-
таєть ся в косу.

Кішка залізніа = котва зе-
лізна.

Клеймо = знак, тавро.

Клобук = каптур, намітка
чернеча.

Клуна = сгодола.

Кодільничий = той, що
тягне колоду при витя-
гованю невода.

Колодка = арешт.

Кокетка = зальотниця.

Кокетничати = залицяти
ся.

Комиш = тростина, очерет.

Комплімент = милощі, со-
лодкі слова.

Контора = канцелярія,
бюро.

Косогір = ско гор.

Кохта = юнка, а на футрі:
футрянка, кожушанка.

Крадькома = украдкою,
крадки.

Кран = чоник.

Крендель = колачик, бу-
бличок, баранок.

Крилаш = помічник рибо-
ловного отамана.

Кружево = мережево, ме-
режка, корунка.

Крячка = дика качка.

Крючечки = гачки.

Кузка = комаха.

Кульбаба = ростина *Tarax-*
acum Dens Leonis.

Куліш = рідка каша.

Курінь = рід мешканя.

Куць = корч.

Лава на Дніпрі = па Дні-
прових порогах.

Ладен = готов.

Лакерда = рід морської
риби.

Левкоя = левкоїя *Matthio-*
la incana, annua.

Лежанка = припічок.

Локони = пуклі чи льокни
волоси.

Ляма деревяна = тягло.

Маляса = буракова патока.

Мантия = зверхня довга
одія.

Марезо = сухий туман,
ніжні випари.

Мартин = птах такої назви.

Матія = задня частина
волока.

Матошник = маточник
(кліточка для матки
пчолои).

Мережа = ятір.

Мошка = комаха такої
назви. *Thrips*.

Навманя = навгад.

Назирій = назирком, в слід,
не випускаючи з очей.

Намісто = пацьорки, ко-
ралі.

Наркотичний = одурманю-
ючий.

Настиритись = надоїсти.

Настрєнчиті дітніи = на-
строїти д.

Небога = своячка.

Невод = невід, волок.

Некрутчина = рекрутчина.

Низка = ряд.

Ночви = нецки.

Одутловатий = набряклий,
опухлий, пикатий.

Оранда = коршма, шинюк,
аренда.

- Осавул = післанець дідича
 Оситняг = назва рослини,
 що росте на таких міс-
 цях як очерет.
 Осокір = рід тополі *Popu-
 lus alba*.
 Остобієти = надійти.
 Осятрина = назва риби
Accipenser sturio.
 Отара — череда.
 Пагоння = парієт, парісток,
 парісль, відросток.
 Палажки = назва риби.
 Парчовий = златоглавий,
 грезетовий.
 Пацюк = щур.
 Перегода = перегодою.
 Перезва = весільний обряд.
 Другої днини після він-
 чання рідня молодой йде
 в гостину до хати бать-
 ків молодого; йдучи спів-
 вають відповідні пісні.
 Перелесник = Чорт-споку-
 сник у виді огняного
 змія, що літає до жінки.
 Пересип = насип з землі.
 Півні морські = рід риби.
 Підряд = підприємство.
 Підрядчик = підприємець.
 Підряжати ся = підіймати
 ся, взяти в підприєм-
 ство.
 Підтич = патиє чи друк,
 на котрім розвішують
 неводи й мережі.
 Плавні = очеретяна заросль
 що або завсїди стоїть у
 воді, або тільки на весну.
 Повітка = дровітна, мала
 шійка.
 Погреб = пивниця, льох.
 Поділ = поділок спідниці
 або сорочки.
 Подушник = податок.
 Політник = робітник наня-
 тий на літо.
 Поронщик = той що веде
 порон.
 Прихожа = передпокії.
 Причал = лива, котру ки-
 дають, щоб задержати
 порон коло берега.
 Причадали = приналеж-
 ности.
 Проз = мимо, коло.
 Проскуринця = жінка, що
 пече проскури.
 Птишниця = дівчина чи
 жінка, що ходить коло
 домашнього дробу.
 Пундики = тісточка.
 Разки намета = рядки
 (шнурки) нацьорків, ко-
 ралів.
 Репутация = слава, добра
 слава.
 Різа = риза.
 Розпутте = роздоріжжє.
 Росчитати = обрахувати.
 Росчот = порахунок, обра-
 хунок.
 Рядно = полотно.
 Ряет = *Primula veris*.
 Сахар = цукор.
 Сахарниця = цукорничка.
 Сахарня = цукроварня.
 Свиношник = свинарник,
 свинарня, хлїв на свині.
 Сертук, сїртук = сурдут.
 Ситець = перкаль.
 Сїмя = родина.
 Скривати... повели = пове-
 ли надівати на голову
 озяку жінки.
 Скумбрия = риба зв. бала-
 мут або чибрик *Scomber
 scombrus*.

Сливе = майже.

Солонець = трава червоноюї барви, що росте на солончаках.

Справляти ся = довідувати ся, інформувати ся.

Стакан = склянка.

Становий = начальник.

Становий пристав = начальник поліції в частині повіта.

Старець = жебрак.

Стрічка = стяжка.

Строковий = нянятий на час.

Стябло = дошка в човні, де складають ся неводи.

Судно = чайка, байдак, дуб, барка.

Суп = юшка, зуна.

Сусніль = разом, рядом.

Таган = триніжок.

Талія = стан.

Тараня = риба *Cyprinus vimbra*.

Терези = вага.

Тернослив = дерево сливо-ве. *Prunus domestica*.

Течія = потік, струя.

Титла = знак скороченя в письмі.

Тліний = знеможений, винищений.

Товстий = грубий.

Тоня = зловлені риби.

Тьорка = терка в цукроварії.

Трапезувати = їсти.

Трусити = обмацувати, шукати за чимсь.

Туфлі = пантофлі.

Убгати = всунути, вихати.

Хвайда = нагайка.

Ховрашка = суслик.

Хиря = хвороба, хорий, що має знемоцїлий вигляд.

Хмиз = пруте, тонкий хворост.

Хрещик = рід забави.

Царедворка = придвірна служка.

Чадю = дитина.

Шиняк = прилбця.

Шматок = кусник.

Шуба = футро, кожук.

Шугати = літати лишаючи за собою гомін.

Шуліка = яструб.

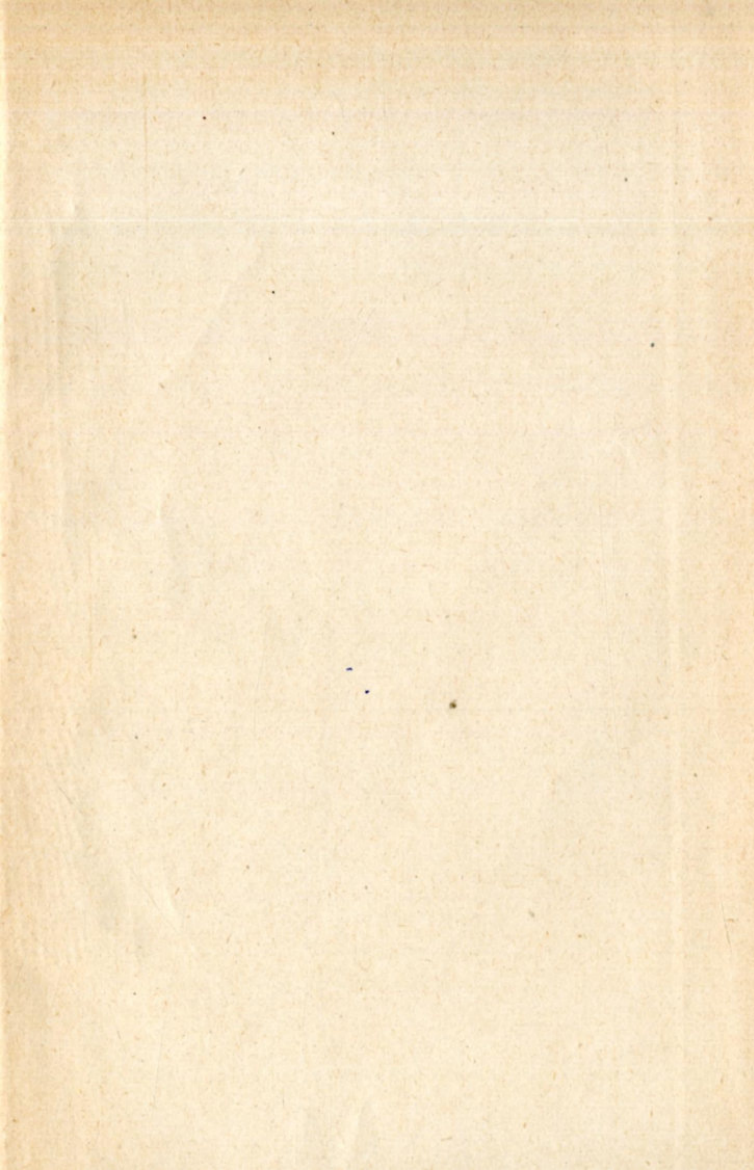
Щогла = довгий дручок, машт.

Щука = щука.

Юбка = запаска.

Зміст I-ого тому.

Іван Нечуй-Левицький	I.
Микола Джеря, повість	1
Запорожці, казка	169
Бурлачка, повість	202
Баба Параска та баба Палажка:	
I. Не можна бабі Парасці вдержатись на селі .	451
II. Благословіть бабі Палажці скоропостижно	
вмерти	468
В концерті	486
Два брати, казка	510
Поясненє менше зрозумілих слів	539

88
B-2209₁

В 2.209
1

ПЕРЕКЛАД
ТОВАРИСТВА ПРОСВІТА
У ЛЬВОВІ РИНОК 10.

ТВОРИ
ІВАНА
ПЕЧУЯ-
ЛЕВІЦЬКОГО
Т.І.

ТВОРИ
ІВАНА ПЕЧУЯ-ЛЕВІЦЬКОГО
Т.І.

